

# ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА ПЕРШІ НАСЛІДКИ ВІЙНИ



**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ  
ІМЕНІ М.В. ПТУХИ**

**ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ  
ТА ПЕРШІ НАСЛІДКИ ВІЙНИ**

**КИЇВ 2023**

УДК 330.59(477):338.246.8

**Автори:**

Черенько Л.М., Полякова С.В., Шишкін В.С., Реут А.Г., Крикун О.І., Когатько Ю.Л., Заяць В.С., Клименко Ю.А.

**Рецензенти:**

д-р екон. наук, професор, завідувач відділу проблем формування соціального капіталу

Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України

Т.А. Заяць

д-р екон. наук, професор, головний науковий співробітник відділу досліджень людського розвитку

Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України

В.М. Новіков

д-р екон. наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи

Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

А.М. Колот

Затверджено до друку Вченою радою Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України (протокол від 23.12.2022 № 19)

**Якість життя населення України та перші наслідки війни** / Черенько Л.М., Полякова С.В., Шишкін В.С., Реут А.Г., Крикун О.І., Когатько Ю.Л., Заяць В.С., Клименко Ю.А.; Нац. акад. наук. Укр., Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи. — Електронне видання. — Київ, 2023. — Об'єм даних 4,42 МБ

ISBN 978-617-14-0067-2 (електронне видання)

У монографії здійснено перші оцінки можливих наслідків війни для якості життя населення України. На тлі усталених тенденцій, які склалися впродовж останніх десятиріч, робиться спроба оцінити руйнівні впливи війни та визначити перспективи подолання її негативних наслідків. У роботі розглянуто ключові складові якості життя, на яких має бути зосереджена увага суспільства у перші періоди повоєнного відродження.

УДК 330.59(477):338.246.8

ISBN 978-617-14-0067-2 (електронне видання)

©Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2022

©Черенько Л.М., Полякова С.В., Шишкін В.С., Реут А.Г., Крикун О.І., Когатько Ю.Л., Заяць В.С., Клименко Ю.А., 2023

# Зміст

ВСТУП .....	5
РОЗДІЛ 1. ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: УСТАЛЕНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОВОЄННОГО ЗРОСТАННЯ.....	7
1.1. ФОРМУВАННЯ РІВНЯ ТА ЯКОСТІ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ НА ТЛІ ПЕРМАНЕНТНИХ КРИЗОВИХ ЯВИЩ.....	7
1.2. ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЯГНЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ЯКОСТІ ЖИТТЯ .....	11
РОЗДІЛ 2. ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ: ДОВОЄННИЙ СТАН ТА СУЧАСНІ ТРЕНДИ	19
2.1. ДЕМОГРАФІЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ 2001-2021 РОКІВ.....	19
2.2. НОВІТНІ ДЕМОГРАФІЧНІ ТРЕНДИ .....	34
РОЗДІЛ 3. РИНОК ПРАЦІ ТА ДОХОДИ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ .....	40
3.1. НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ НА РИНКУ ПРАЦІ.....	41
3.2. ЗМІНИ В ДОХОДАХ ВІД ЗАЙНЯТОСТІ.....	52
3.3. ПРОГНОЗНІ ОЦІНКИ ТА НАПРЯМИ СТАБІЛІЗАЦІЇ РИНКУ ПРАЦІ.....	56
РОЗДІЛ 4. ТРАНСФОРМАЦІЇ У СПОЖИВАННІ ДОМОГОСПОДАРСТВ .....	63
4.1. ДИНАМІКА КУПІВЕЛЬНОЇ СПРОМОЖНОСТІ .....	63
4.2. ВПЛИВ БОЙОВИХ ДІЙ НА СПОЖИВАННЯ ПРОДОВОЛЬЧИХ ТА НЕПРОДОВОЛЬЧИХ ТОВАРІВ.....	64
4.3. ЗМІНИ В СПОЖИВАННІ ПОСЛУГ .....	69
РОЗДІЛ 5. ДОСТУПНІСТЬ ПОСЛУГ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ТА НАПРЯМИ ЗМІН .....	72
5.1. ОЦІНКА ДОСТУПНОСТІ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ .....	74
5.2. НОВІ ПОТРЕБИ ПАЦІЄНТІВ ТА МОЖЛИВОСТІ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я .....	80
5.3. ВІДНОВЛЕННЯ ДОСТУПНОСТІ ЯКІСНИХ ПОСЛУГ СФЕРИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ДЛЯ НАСЕЛЕННЯ .....	84
РОЗДІЛ 6. ЯКІСНІ ОСВІТНІ ПОСЛУГИ – ФУНДАМЕНТ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ.....	92
6.1. ОСНОВНІ ПЕРЕШКОДИ У ДОСТУПІ ДО ОСВІТИ РІЗНИХ РІВНІВ.....	94
6.2. ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ В УМОВАХ КРИЗ.....	106
6.3. КУРС НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПНОЇ ТА ЯКІСНОЇ ОСВІТИ.....	111

РОЗДІЛ 7. ПОЗБАВЛЕННЯ В ЖИТЛОВИХ УМОВАХ ТА ВЕКТОРИ ПІСЛЯВОЄННОЇ ЖИТЛОВОЇ ПОЛІТИКИ .....	116
7.1. ПОПЕРЕДНІ ВТРАТИ ЖИТЛОВОГО ФОНДУ ВНАСЛІДОК ВІЙНИ.....	116
7.2. ЗМІНИ НА РИНКУ НЕРУХОМОСТІ СПРИЧИНЕНІ ВІЙНОЮ .....	123
7.3. ОСНОВНІ ВЕКТОРИ ЖИТЛОВОЇ ПОЛІТИКИ ПІСЛЯ ВІЙНИ.....	127
РОЗДІЛ 8. НЕСТАБІЛЬНА ФІНАНСОВА СИСТЕМА: НАСЛІДКИ ДЛЯ НАСЕЛЕННЯ .	136
8.1. ЗМІНИ НА РИНКУ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ .....	137
8.2. РИЗИКИ ПОРУШЕННЯ СТІЙКОСТІ БЮДЖЕТНОЇ СИСТЕМИ.....	141
РОЗДІЛ 9. ЕКОЛОГІЧНІ ЗАГРОЗИ ДЛЯ НАСЕЛЕННЯ.....	147
9.1. ОЦІНКА ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ .....	147
9.2. ЕКОЛОГІЧНІ ЗБИТКИ, ЇХ ВПЛИВ НА НАСЕЛЕННЯ, МОЖЛИВОСТІ ВІДНОВЛЕННЯ .....	149
ВИСНОВКИ.....	163
ДОДАТКИ.....	171
ДОДАТОК А.....	172
СПИСОК ДЖЕРЕЛ, ЯКІ БУЛИ ВИКОРИСТАНІ В ДОСЛІДЖЕННІ.....	173

## ВСТУП

Впродовж тридцяти років незалежності України, до початку повномасштабної війни, спостерігалися різнонаправлені процеси в економіці та суспільстві, проте якість життя населення поступово зростала, що в різні періоди проявлялося як через розширення споживчих можливостей домогосподарств, розвиток соціальної та інформаційно-комунікаційної інфраструктури, покращення доступу до інформації та нових технологій, так і через становлення громадянського суспільства та демократичних інститутів.

Позитивні зміни у рівні та якості життя населення, які були запущені впродовж трьох років до пандемії коронавірусу, встигли набути характеру резильєнтності, оскільки у 2021 році ключові показники не просто призупинили річне падіння, а й продовжили тренд трирічного зростання. Проте, через війну, за підсумками 2022 року очікується суттєве падіння доходів та зростання масштабів бідності, що неминуче призведе до зниження якості життя населення на тривалий період.

Військові дії, які відбулися в період першого року повномасштабної війни і продовжують відбуватися досі, призвели до загибелі та травмування мирного населення; втрати майна та фінансових активів; знищення житлових будинків, соціальних об'єктів, транспортної інфраструктури та систем зв'язку і комунікацій; загального економічного спаду внаслідок закриття або фізичного знищення підприємств, звуження діяльності бізнесу та зростання безробіття через втрату виробничих потужностей та розриву економічних зв'язків; зниження реальних доходів та зростання цін на товари та послуги; ускладнення забезпечення населення критично необхідними послугами та обмеження доступу до базових соціальних послуг; погіршення стану навколишнього природного середовища тощо. Війна змінила практично всі аспекти життя людей – ринок праці, інфраструктуру населених пунктів, систему охорони здоров'я, сферу освіти, перетворивши деякі з розвинених міст України на безлюдні території, знищивши унікальну екосистему та завдавши непоправної шкоди довкіллю на багато десятиріч вперед.

Системними негативними чинниками погіршення якості життя населення країни стали відсутність відчуття безпеки; звуження джерел доходів та зниження їх купівельної спроможності через підвищення цін, насамперед, на товари першої необхідності; проблеми з постачанням електроенергії, води та тепла; загальне погіршення житлових умов та зростання рівня перенаселеності у західних регіонах, обмеження доступності якісних медичних послуг та інших послуг соціальної сфери тощо.

Сьогодні ще зарано говорити про остаточні оцінки впливу війни на якість життя населення України, адже військові дії тривають, щодня зростають масштаби втрат та руйнується життя людей. Проте, вже зараз необхідно на науковому рівні піднімати проблему подолання наслідків війни, і не лише з позицій повоєнного відновлення, але й з огляду на перспективи досягнення високих стандартів якості життя людей за найкоротших часових рамок. Тому ця монографія присвячена аналізу ключових складових якості життя

населення, на яких має бути зосереджена увага суспільства у перші періоди повоєнного відродження.

Монографія підготовлена групою науковців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, які впродовж багатьох років досліджують проблеми рівня та якості життя населення: к.е.н. В.С. Зяць (розділ 8), к.е.н. Ю.А.Клименко (розділ 7), к.г.н. Ю.Л. Когатько (розділ 9), к.е.н. О.І. Крикун (розділ 3), к.е.н. С.В.Полякова (розділ 4), к.е.н. А.Г.Реут (розділ 5, розділ 6), д.е.н. Л.М.Черенько (розділ 1), к.е.н. В.С.Шишкін (розділ 2).

# РОЗДІЛ 1. ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: УСТАЛЕНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОВОЄННОГО ЗРОСТАННЯ

## *1.1. Формування рівня та якості життя українців на тлі перманентних кризових явищ*

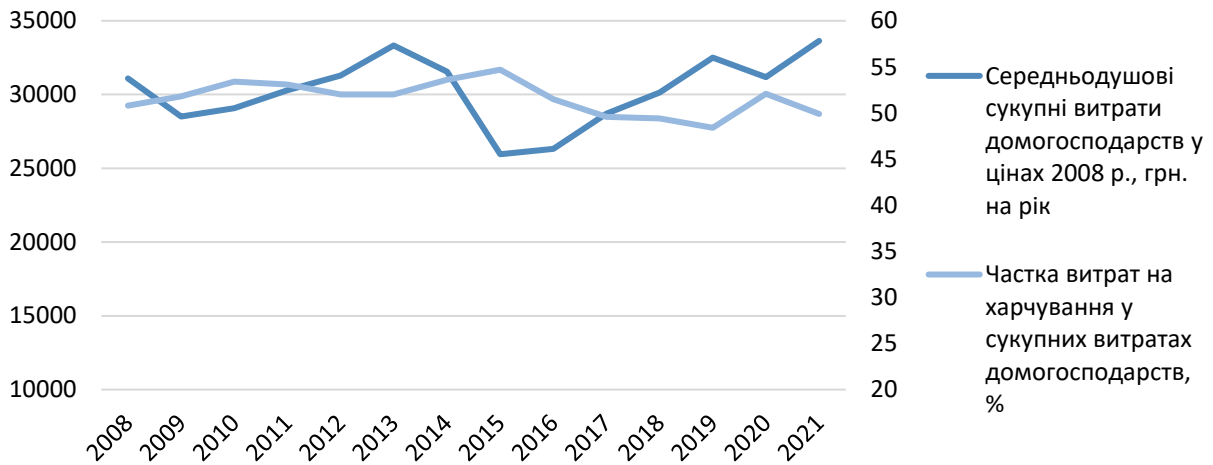
Показники рівня та якості життя населення в Україні впродовж тривалого періоду не мали стійкого зростання: після 2008 року окремі позитивні зрушення відбувалися впродовж не більше двох-трьох років поспіль, що не свідчило про набуття позитивного тренду. Загалом період 2008-2021 років в контексті оцінювання рівня та якості життя можна охарактеризувати з позицій тенденції невизначеності.

Якщо перші два роки цього періоду ознаменувалися кризовими явищами у фінансовому секторі та в економіці в цілому, що миттєво призвело до падіння рівня життя населення, то з 2010 року споживчий ринок перейшов у фазу стагнації – порівняно з докризовим роком повільно зростала частка витрат на харчування та на житлово-комунальні послуги у грошових витратах домогосподарства. Основна проблема полягала в тому, що у більшості українців після здійснення обов'язкових платежів не залишалося коштів на освіту, охорону здоров'я і відпочинок. На тлі системної кризи, яка загострила економічні та соціальні проблеми українського суспільства, 2014-й рік розпочався анексією Криму та війною на Донбасі. Військові дії посилювали кризові прояви в економіці та суттєво вплинули на рівень та якість життя населення: на тлі падіння національної валюти різко зросли ціни споживчого ринку; внаслідок нестачі коштів для державного субсидування цін на паливо відбулося кількаразове підняття тарифів на житлово-комунальні послуги. В ситуації подвійного тиску – одночасного звуження доходів та зростання цін споживчого ринку, включаючи тарифи – населення зазнало потужного удару по своїм споживчим можливостям.

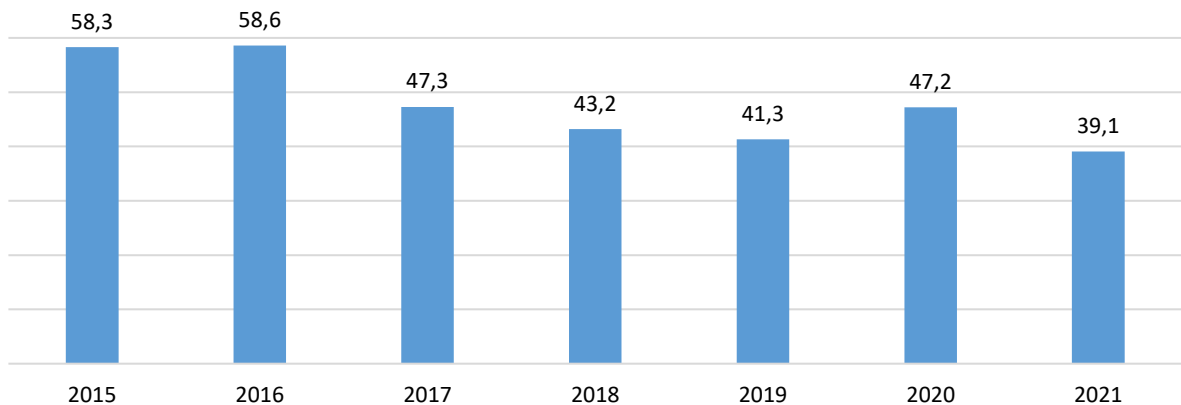
З 2016 року розпочалися стабілізаційні процеси в економіці та намітилися позитивні тенденції в рівні життя, які вже наступного року вплинули на ситуацію з бідністю. Впродовж 2017-2019 років Україна демонструвала впевнене зростання доходів та зменшення масштабів бідності, і мала реальні шанси в найближчій перспективі досягти за рівнем бідності найкращого значення, зафіксованого до фінансово-економічної кризи 2008 року. Проте, в ситуацію втрутилася світова коронавірусна криза. У 2020 році показники рівня та якості життя зазнали відчутного падіння: середньодушові сукупні витрати домогосподарств у співставних цінах базового року зменшилися на 4,3%, а частка витрат на харчування в сукупних витратах домогосподарств, яка виступає надійним індикатором змін в рівні життя населення українців впродовж багатьох років, помітно зросла (з 48,4 до 52,1%), подолавши психологічну відмітку у 50% (рис. 1.1). До



того ж, у 2020 році вперше після 2016-го відбулося зростання рівня абсолютної бідності – частка населення з витратами нижче фактичного прожиткового мінімуму збільшилася з 41,3 до 47,2% (рис. 1.2).



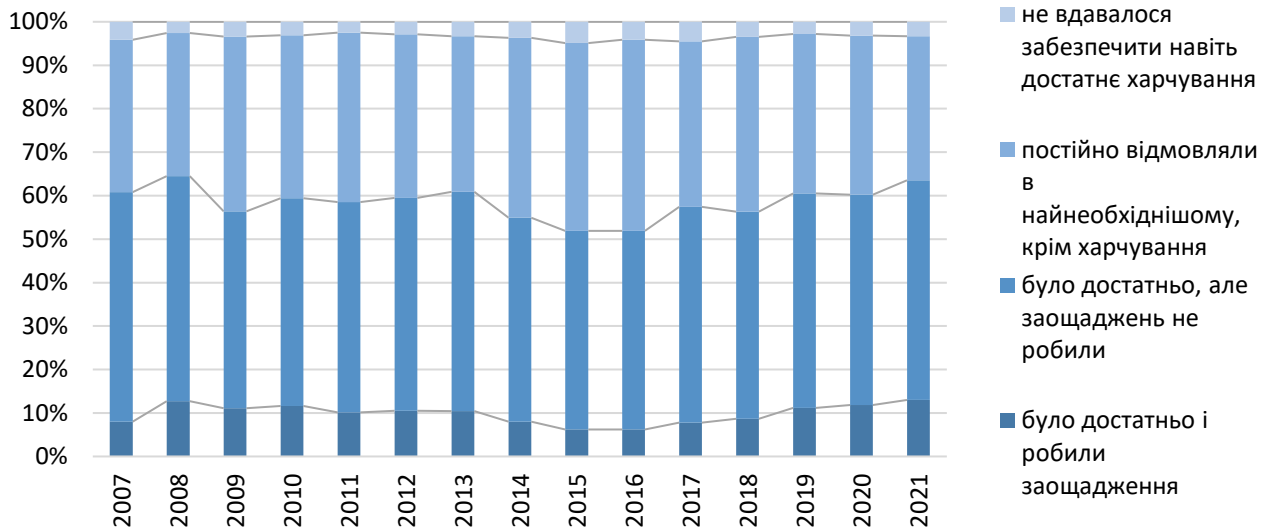
**Рис. 1.1. Сукупні витрати домогосподарств у цінах базового (2008-го) року та частка витрат на харчування, 2008-2021 рр.**



**Рис. 1.2. Рівень бідності за витратами нижче фактичного прожиткового мінімуму, 2015-2021 рр., %**

Витрати домогосподарств у співставних цінах базового року мали нестабільну тенденцію, і лише у останній рік перед повномасштабною війною (2021-й) продемонстрували початок тренду до стійкого зростання. Відповідно і в структурі витрат, зокрема щодо частки витрат на харчування, намітилися позитивні зміни (рис. 1).

Самооцінки населенням купівельної спроможності власних доходів у 2021 році досягли рекордних після 2008 року значень – 63,5% вважали свої доходи достатніми, а 13% - при цьому робили заощадження (рис. 1.3). Складалося враження, що населення країни вперше за п'ятнадцятирічний період відчуло можливість збільшити задоволення споживчих потреб, які накопичувалися впродовж періоду перманентної кризи.



**Рис. 1.3. Розподіл домогосподарств за самооцінкою рівня їх доходів, %**

Проте, внаслідок низьких доходів в домогосподарствах залишається недостатньо коштів для задоволення навіть базових потреб, годі й казати про потреби більш високого рівня. Про незадоволені внаслідок нестачі коштів нагальні потреби домогосподарств може свідчити розподіл за напрямками спрямування додаткових коштів у разі значного збільшення доходів. Близько 20% коштів [1], майже незалежно від порядку децильної групи, домогосподарства бажали б направити на житло – від погашення заборгованості за житлово-комунальні послуги та незначного ремонту до кардинального покращення житлових умов через купівлю чи будівництво житла. У разі значного збільшення доходів населення могло б спрямувати на заощадження від 5 до 11% додаткових коштів та від 0,4 до 4,5% – на розвиток підприємництва, залежно від децильної групи. Нижні (бідніші) децильні групи більшу частку коштів у порівнянні з багатшими спрямували б на лікування, їжу, непродовольчі товари та освіту, що свідчить про неможливість задовольнити базові потреби, принаймні, для бідніших 30-40% населення.

Стабільно низькі доходи загострювали проблему доступності нормальних житлових умов. У 2021 році серед 109 країн світу [2] за коефіцієнтом доступності житла для населення [3] Україна не потрапила до переліку 50-ти із найдоступнішим житлом. За підрахунками (враховуючи середню вартість квадратного метру та середню заробітну плату в країні) українцям, щоб купити житло, в середньому довелося б заощаджувати 17 років. Не кращим чином склалася ситуація з доступністю оренди. Зазвичай вважають,

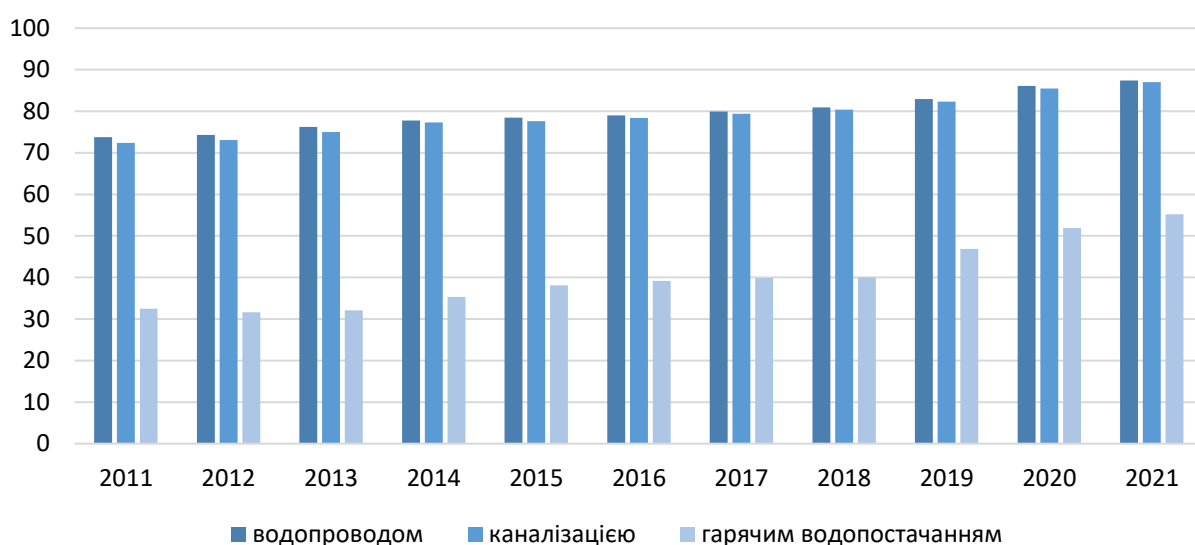
1 За даними 2019 року: напрями спрямування домогосподарствами додаткових коштів у разі значного збільшення доходу, джерело: [https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2019/zb/08/zb\\_sdurd2018xl.zip](https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/08/zb_sdurd2018xl.zip)

2 Рейтинг дослідницької групи Roofing Megastore.

3 Коефіцієнт доступності житла в цьому дослідженні – скільки років доведеться відкладати річну зарплату для купівлі будинку площею 100 квадратів. [https://realestate.24tv.ua/analitiki-nazvali-naydostupnishi-krayini-dlya-kupivli-zhitla\\_n1796845/amp](https://realestate.24tv.ua/analitiki-nazvali-naydostupnishi-krayini-dlya-kupivli-zhitla_n1796845/amp)

що помешкання є доступним, коли на його оренду витрачають не більше 30% свого доходу. На початок 2022 року вартість оренди квартири в Україні становила від 4290 грн. або 30,6% від середньої заробітної плати 2021 року. По м. Києву вартість оренди на початок 2022 року була значно вищою – від 8500 грн., що складало 41,3% від середньої заробітної плати по м. Києву у 2021 році (20558 грн.). Отже, для населення великих міст, насамперед, столиці, оренда житла була здебільшого недоступною.

Соціальна інфраструктура та інфраструктура населених пунктів демонстрували стійку позитивну динаміку впродовж останнього десятиріччя, навіть, в умовах постійних кризових хвиль. Проте, позитивні зміни відбувалися надзвичайно низькими темпами. Наприклад, забезпеченість житла водопроводом зросла за останні десять років менш, ніж на 20%, і у 2021 році ще 12,6% домогосподарств залишалися без водопроводу. (рис.1.4).



**Рис. 1.4. Частка домогосподарств, помешкання яких обладнано відповідними зручностями, %, 2011-2021 роки**

Згідно оцінок домогосподарств, доступність освітніх та медичних закладів у населених пунктах та послуг, які вони надають, покращилася в останні роки, при цьому погіршилося транспортне сполучення між населеними пунктами. Не зважаючи на постійні реформи останнього десятиріччя, які були націлені на оптимізацію мережі освітніх та медичних установ, частка домогосподарств, які страждали через відсутність поблизу житла медичних або дошкільних закладів, поступово зменшувалася, що частково можна пояснити негативним розвитком демографічної ситуації у малих населених пунктах. Та позитивна динаміка щодо зменшення частки домогосподарств, які потерпали від незабезпеченості населеного пункту своєчасними послугами екстреної (швидкої) медичної допомоги, дійсно могла свідчити про налагодження доступності таких послуг. При цьому питання регулярного транспортного сполучення з більшим населеним пунктом залишилося невирішеним, оскільки показник 2021 року перебував у тих же межах, що і десять років потому, а коронавірусні обмеження, напевне, лише поглибили проблему (табл. 1.1).

**Таблиця 1.1. Частка домогосподарств, які потерпали від інфраструктурних обмежень**

Ознаки інфраструктурної депривації домогосподарств	2007	2009	2011	2013	2015	2017	2019	2021
відсутність поблизу житла медичної установи, аптеки	18,4	14,2	13,2	13,0	12,3	13,4	13,7	12,4
незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами екстреної (швидкої) медичної допомоги	22,9	18,7	17,1	15,7	14,8	14,8	15,8	13,1
відсутність поблизу житла дошкільних закладів	4,7	3,5	2,5	2,8	2,4	2,3	2,0	1,6
відсутність регулярного щоденного транспортного сполучення з населеним пунктом з більш розвинутою інфраструктурою	12,6	8,9	8,7	8,6	9,2	8,8	9,1	9,3

Таким чином, за період 2008-2021 років відбувалося накопичення невирішених проблем рівня життя: стабільно низька купівельна спроможність доходів та обмежені споживчі можливості, вкрай низька доступність покращення житлових умов, повільний розвиток інфраструктури та відповідно звужений доступ до якісних послуг, особливо, в малих населених пунктах. У 2021 році чітко намітився тренд до зростання показників рівня життя, які не просто відіграли падіння року коронавірусної кризи, але й перевищили значення доковідного (2019-го) року. Проте, повномасштабна війна, очевидно, призведе до карколомного падіння за більшістю показників.

### 1.2. Перспективи досягнення європейських стандартів якості життя

Початок активної фази війни припав на період зростання показників рівня життя, але позитивні зміни не встигли набути характеру резілієнтності. У 2022 році внаслідок війни очікується суттєве падіння доходів населення та зростання масштабів бідності, оскільки за макропрогнозами ВВП може впасти на третину, а падіння реальних доходів перевищить 30%.

Масштаби руйнувань житлових будівель перевищують обсяги усього нового житла, введеного в експлуатацію за останні сім років. Враховуючи масовість ракетних обстрілів в останні місяці 2022 року, а також неможливість підрахунку збитків в окупованих районах, обсяги руйнації житла будуть ще більшими [4].

Війна руйнує інфраструктуру населених пунктів та перешкоджає наданню життєво важливих послуг: поточні прямі збитки завдані інфраструктурі України сягають 135,9

4 Економічна правда. Нерухомість: масштаби руйнувань в Україні перевищують обсяги житла, яке ввели в експлуатацію за 7 років. Економічна правда. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/03/14/698010/> (дата звернення: 14.03.2023).

млрд дол. США [5]. Від початку повномасштабної війни в Україні постраждали 1206 об'єктів медичної інфраструктури (з них 1035 об'єктів пошкоджено та ще 171 об'єкт зруйновано без можливості подальшого відновлення) [6]. У деяких районах доступ до ліків, медичних закладів або медичних працівників обмежений або взагалі відсутній. За час війни 3145 закладів освіти постраждали від бомбардувань та обстрілів, 415 з них зруйновано повністю [7]. Відсутність доступу до Інтернету та електроенергії означає, що багато учнів сьогодні не мають доступу до освіти. За оцінками ООН, близько 16 мільйонів людей в Україні потребують допомоги у сфері водопостачання, санітарії та гігієни. Відсутність води або її низька якість може спричинити захворювання, які загрожують життю вразливих груп населення.

Зрозуміло, що за такого падіння відновлення потребує надто багато часу, а за умови таких низьких темпів змін, які ми мали після фінансової кризи 2008-2009 років, відновлення може затягнутися на кілька десятиріч. Отже, основним завданням на перший етап відбудови має стати суттєве пришвидшення темпів розвитку за рахунок зміни парадигми останніх десятиріч та максимального використання внутрішньосупільного поштовху до змін.

Якщо активна фаза війни завершиться у 2023 році, то можна очікувати на швидку стабілізацію ситуації, і з 2024-го може початися процес відновлення. Впродовж найближчих років має відбутися не просто повернення за основними показниками рівня життя до довоєнних значень, а значний прогрес, принаймні, за окремими складовими.

Ключовими напрямками першого етапу відновлення можуть стати:

- підвищення стандартів оплати праці до рівня країн східного флангу ЄС (починаючи з механізму мінімальної заробітної плати)
- вирішення гострих проявів житлової проблеми на основі системної житлової політики, модернових нестандартних рішень архітектурного та соціального спрямування
- оновлення на якісно новій основі інфраструктурної та інформаційно-комунікаційної мережі
- спрощення доступу до послуг медичної сфери та якісної спеціалізованої медичної допомоги

Використання механізму мінімальної заробітної плати для поетапного підвищення стандартів оплати праці та виведення її на рівень східноєвропейських країн-членів ЄС є цілком реалістичним завданням. Порівняння довоєнного рівня мінімальної зарплати в Україні (за банківським курсом) з країнами східного флангу ЄС свідчить про суттєве

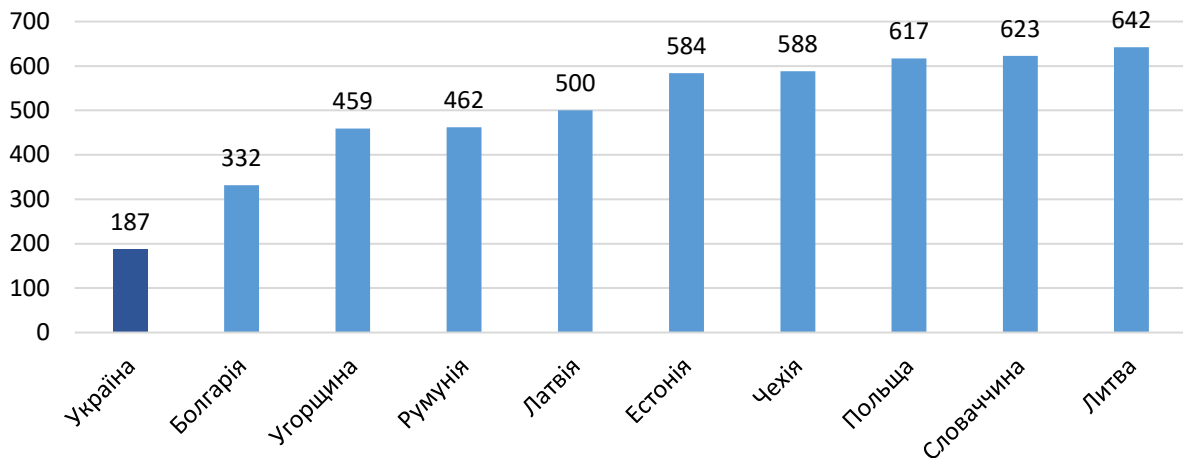
---

5 На листопад 2022 року загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України, складає майже \$136 млрд. Kyiv School of Economics. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/na-listopad-2022-roku-zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-skladaye-mayzhe-136-mlrd/> (дата звернення: 17.12.2022).

6 За 11 місяців війни росіяни зруйнували 171 об'єкт медзакладів та ще 1035 пошкодили. МОЗ України. URL: <https://moz.gov.ua/article/news/za-11-misjaciv-vijni-rosijani-zrujnuvali-171-ob'ekt-medzakladiv-ta-sche-1035-poshkodili> (дата звернення: 26.01.2023).

7 Освіта під загрозою. Освіта під загрозою. URL: <https://saveschools.in.ua/> (дата звернення: 28.12.2022).

відставання – в середньому у 2,5-3,0 рази порівняно з нашими сусідами, зокрема, з країнами Балтії. Навіть в Болгарії, яка помітно поступається за цим показником іншим країнам ЄС, мінімальна заробітна плата майже вдвічі перевищує українську (рис. 1.5). Зрозуміло, що за паритетом купівельної спроможності ситуація виглядала б по іншому, відставання від країн ЄС було б значно меншим, адже наша валюта традиційно була недооцінена. Проблема недооціненої української валюти призводить не лише до звуження можливості для подорожей та ділових контактів, а і ставить нас у вразливу позицію серед інших європейських країн на ринку споживчих товарів та послуг, тобто заздалегідь визначає нижчий рівень життя через нижчу купівельну спроможність доходів.



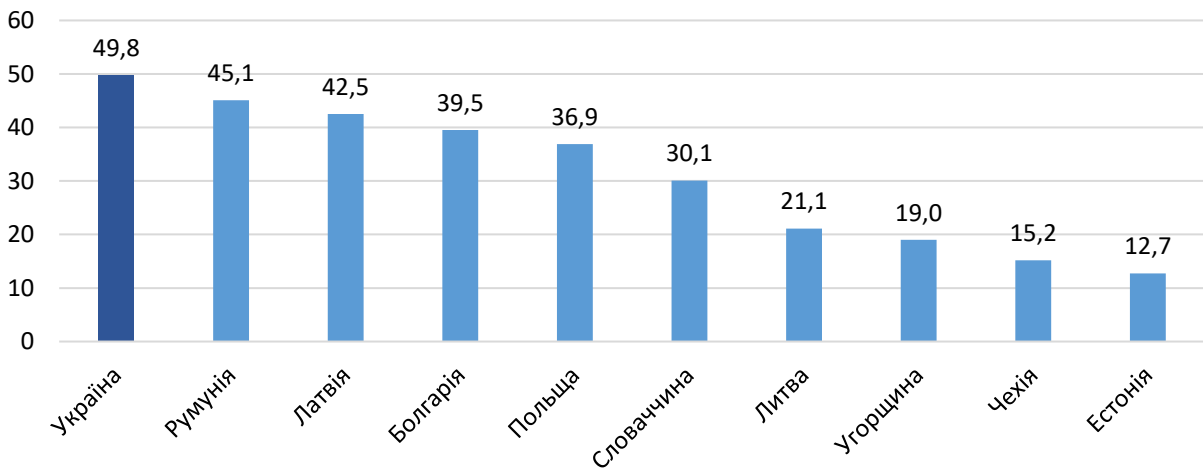
**Рис. 1.5. Мінімальна місячна заробітна плата в Україні та окремих європейських країнах, валюта євро, (для України – за офіційним курсом Нацбанку), 2021 рік**

Підвищення мінімальної зарплати до рівня країн-сусідів по ЄС могло б не лише стати поштовхом для швидкого зростання показників середньої заробітної плати та доходів в цілому, але й шансом відійти від ганебної моделі низьковартісної праці, яка заганяла економіку країни до сировинної моделі розвитку. Вирівнювання оплати праці з європейськими країнами дасть можливість утримати працездатне населення від трудової міграції та зменшити масовий відтік найбільш активних та професійних працівників. Загалом зростання доходів від зайнятості та утримання співвідношення між працюючими та пенсіонерами принаймні на рівні останнього довоєнного року може дати потенціал для розвитку та закласти фундамент для високих темпів зростання якості життя.

Цілком реальним за сприятливих умов, тобто активного процесу відновлення з 2024 року, досягти впродовж 3-4 років після закінчення війни рівня мінімальної заробітної плати на позначці 450-500 євро, якому сьогодні відповідають такі країни, як Угорщина, Румунія та Латвія. Це призведе до миттєвої – з лагом до півроку – реакції середньої заробітної плати на зростання мінімальної. Звісно, у перші роки реформи оплати праці середня заробітна плата може рости меншими темпами у порівнянні з мінімальною, проте впродовж наступних двох-трьох років співвідношення мінімальної та середньої може наблизитися до показників ЄС. Зростання заробітної плати такими темпами може забезпечити

наповнення державних ресурсів для виплати пенсій та соціальних допомог, з можливістю поетапного підвищення розмірів пенсійних виплат.

Набагато складнішим завданням є покращення житлових умов, які традиційно відставали від стандартів європейських країн, а в ситуації руйнувань та знищення значного відсотку житлового фонду внаслідок війни погіршилися для значного числа українців. У 2021 році, згідно методології Євростату, майже половина населення України (49,8%) проживало у перенаселеному житлі (рис. 1.6). Сьогодні важко прогнозувати загальні втрати житлового фонду та втрати населення (включаючи міграційні відтоки внаслідок війни) для прогнозування показника перенаселеності житлових приміщень, проте цілком зрозуміло, що він не покращиться за воєнні роки.



**Рис. 1.6. Рівень перенаселення житлових приміщень в Україні та окремих європейських країнах, 2021 рік**

У випадку активного використання не лише донорських коштів та повоєнних інвестицій, але й надсучасних технологій будівництва і принципово нових підходів у житловій політиці, у перші повоєнні роки показник можна знизити до 40-45%, тобто до рівня таких країн, як Румунія, Латвія та Болгарія, які сьогодні мають найнижчі рейтинги у житлових умовах серед країн ЄС. Крім того, активне житлове будівництво у перші повоєнні роки може стати локомотивом розвитку населених пунктів, особливо, найбільш постраждалих від війни. Використання у житловому будівництві сучасних стандартів якості може змінити у найближчі роки загальноукраїнське співвідношення між морально застарілим житлом та збудованим за новітніми стандартами, які враховують енергозберігаючі та екологічні складові.

Комплекс інфраструктурних питань, зокрема, в контексті доступності об'єктів соціальної сфери та комунікацій, можливо, вдасться вирішити за рахунок активної відбудови регіонів країни та активізації громад. При цьому окремим питанням на наступному етапі розвитку має стати підвищена увага до медичних та освітніх послуг одночасно у двох напрямках: загальне підвищення їх якості та забезпечення максимальної доступності. Навряд чи в найближчі роки вдасться суттєво просунути у цьому питанні. І тут проблема полягає не лише у фінансовому забезпеченні галузі, активній відбудові зруйнованих приміщень та

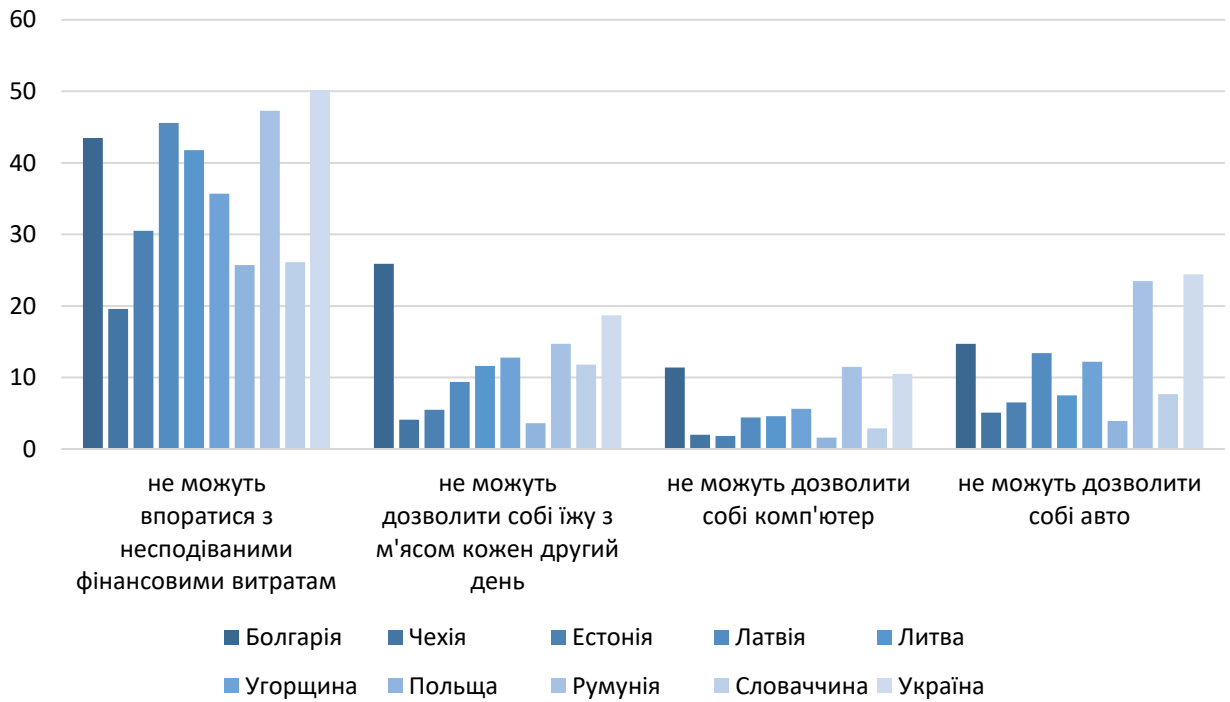
сучасному оснащенні медичних закладів, але й у загальноінфраструктурних перешкодах (особливо для жителів сільської місцевості) та організаційній недореформованості галузі.

Впродовж найближчого десятиріччя прогрес у рівні життя має перейти до якісних змін. Відновлення та активний розвиток всіх сфер суспільного життя мають дати поштовх до переростання кількісних змін у якісні, і врешті решт, до становлення моделі нової якості життя населення України. Стале зростання доходів, їх купівельної спроможності, досягнення більш справедливого розподілу суспільних ресурсів можуть закласти підґрунтя нової моделі, яка включатиме:

- доступні якісні медичні послуги
- сучасну освітню систему та конкурентні освітні програми
- кращі житлові умови та доступність житла
- розвинуту інфраструктуру населених пунктів, насамперед, соціальну, транспортну, інформаційно-комунікаційну
- екологічно безпечне середовище проживання
- безпечне соціальне середовище
- нову модель споживання та умови для здорового способу життя

Низький рівень доходів традиційно виступав основною причиною матеріальних депривацій, коли населення вимушено відмовлялося від необхідних життєвих благ, які асоціюються з вищою якістю життя. Останній рік до повномасштабної війни демонструє вищі порівняно зі східноєвропейськими країнами-членами ЄС показники позбавлення в Україні (рис. 1.7). У 2021 році за більшістю показників ми були наближені до значень по Румунії та Болгарії, зокрема, щодо можливостей збалансованого харчування, здатністю впоратися з несподіваними фінансовими тратами, можливістю придбати авто чи комп'ютер. У найближче десятиріччя, за умови поетапного зростання доходів до рівня країн-сусідів по ЄС, ми можемо знизити рівень матеріальних депривацій до показників Литви та Польщі.

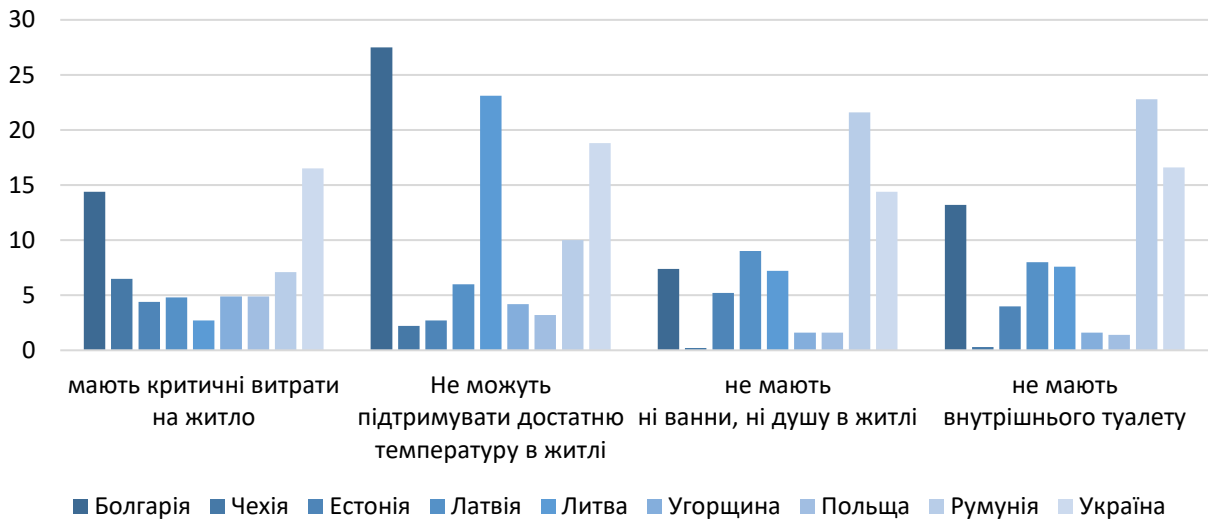




**Рис. 1.7. Матеріальні депривації в Україні та окремих європейських країнах, 2021 рік**

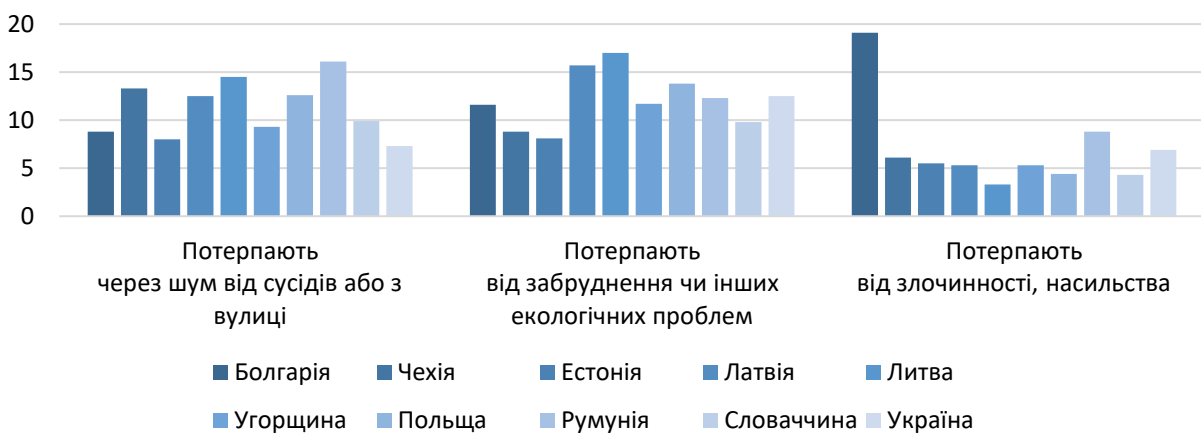
Проблеми в житлових умовах традиційно характерні для багатьох країн колишнього соціалістичного табору, тому за деякими показниками ми маємо не набагато гірші значення порівняно з окремими країнами ЄС (рис. 1.8). Поряд з високою вартістю утримання житла у порівнянні з рівнем доходів, основною проблемою житлових умов українських домогосподарств є низька комфортність житлових приміщень, особливо, коли йдеться про сільську місцевість. З одного боку, це проблема розвитку інфраструктури, а з іншого – низьких доходів та обмежених можливостей вкладати кошти у переоснащення житла. У випадку перезапуску житлової політики можна вирішити весь комплекс питань, пов'язаних з житловими умовами. Успіхи першого етапу повоєнної відбудови можуть дати найбільший поштовх саме у житловому секторі, який цілком може стати локомотивом підвищення стандартів життя. Тому ми можемо ставити цілком амбітні цілі, прагнучі покращити показники до значень лідерів серед східноєвропейських країн.

## Якість життя населення України та перші наслідки війни



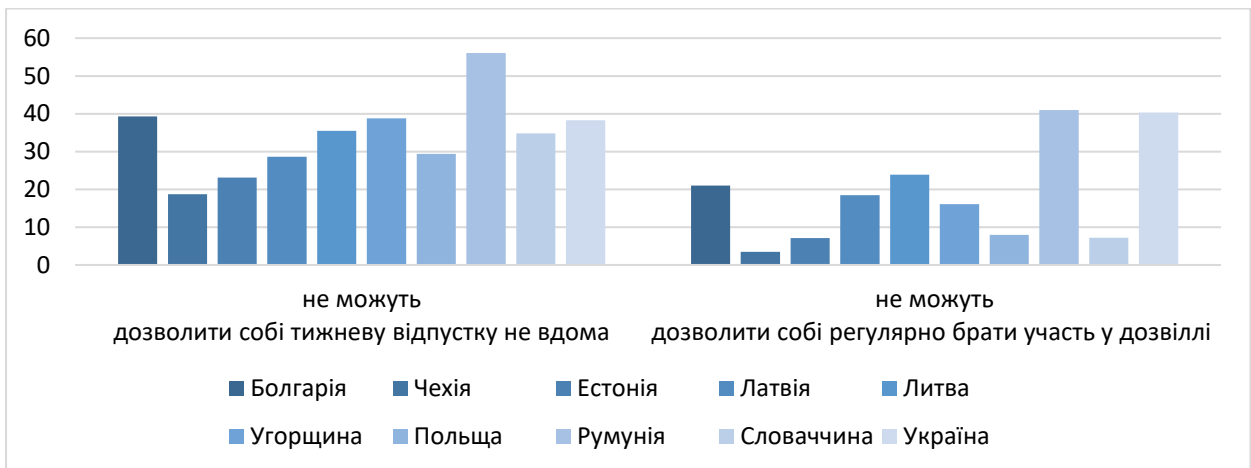
**Рис. 1.8. Депривації в житлових умовах в Україні та окремих європейських країнах, 2021 рік**

Безпечне соціальне середовище та екологічна безпека є чи не ключовими чинниками вищої якості життя, яка характеризує сучасне високорозвинене суспільство, і до якого ми маємо прагнути. Статистика свідчить про відсутність критичних проблем для українців у цьому сегменті, принаймні, на фоні країн-сусідів по ЄС (рис. 1.9). Варто зауважити, що такі доволі позитивні оцінки українськими домогосподарствами аспектів соціальної та екологічної безпеки можуть свідчити про тимчасову другорядність окремих питань на фоні значних фінансових негараздів та недостатнього усвідомлення важливості безпечного середовища проживання. Наприклад, значна частина населення подекуди може не повністю усвідомлювати загрозу від високого рівня шуму чи забруднення повітря, проте, згідно об'єктивних оцінок, Україна має серйозні екологічні проблеми та низку викликів соціального середовища. Отже, збереження показників соціального та навколишнього природного середовища на існуючому рівні ставить під сумнів можливість досягнення високої якості життя в майбутньому. Тому критично важливо за орієнтир брати країни Західної Європи, які мають значні успіхи у вирішенні цих питань.



**Рис. 1.9. Депривації в соціальному та навколишньому середовищі в Україні та окремих європейських країнах, 2021 рік**

Якість життя сьогодні насамперед характеризується можливістю підтримувати сучасний спосіб життя – від комунікацій до хобі та дозвілля. Останній рік до повномасштабної війни демонструє гіршу порівняно зі східноєвропейськими країнами ЄС ситуацію в Україні. (рис. 1.10). У 2021 році за ключовими ознаками матеріальних позбавлень, які асоціюються з можливістю задоволення потреб більш високого рівня, ми були ближчими до значень Румунії, Болгарії та Угорщини. Впродовж найближчого десятиріччя за умови поетапного зростання доходів до рівня країн-сусідів по ЄС ми можемо знизити рівень таких депривацій до показників Литви та Польщі. Потужний поштовх у параметрах якості життя в Україні безумовно вплине на становище населення, насамперед, в контексті проведення дозвілля, як через зростання фінансових можливостей, так і через вплив суспільних настанов, що є, мабуть, навіть більш важливим на фоні незмінних багаторічних тенденцій.



**Рис. 1.10. Депривації в можливості підтримувати сучасний спосіб життя в Україні та окремих європейських країнах, 2021 рік**

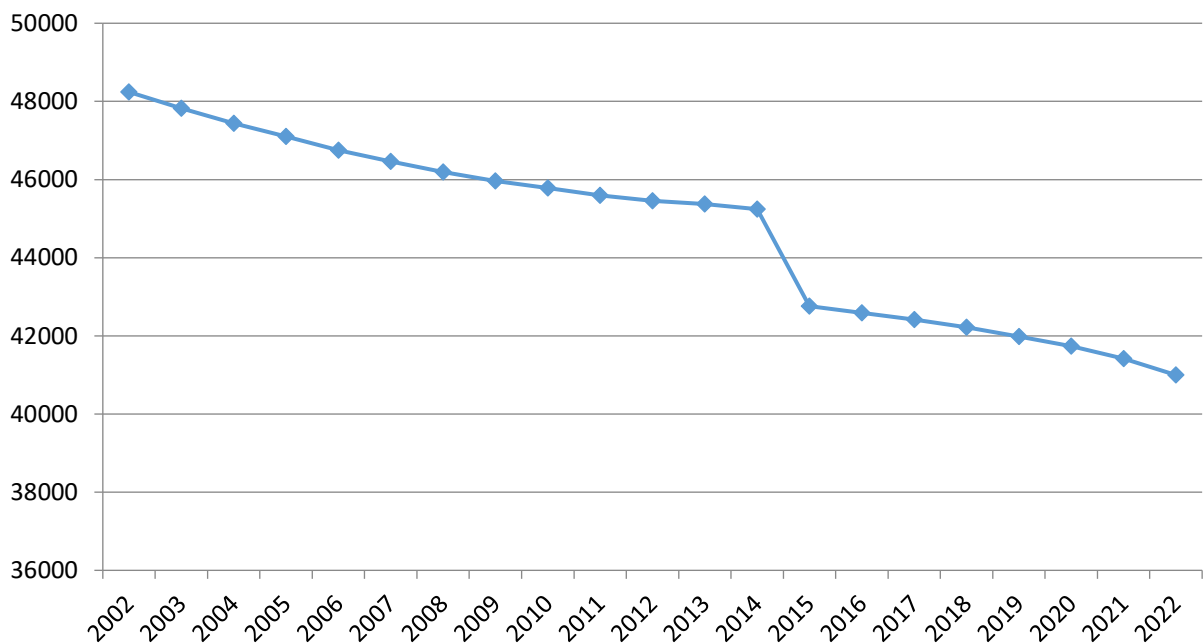
Сьогодні Україна має історичний шанс стати у Східній Європі передовою країною як з освоєння сучасних технологій, так і з утвердження засад сучасного способу життя. Серед країн-сусідів по ЄС прикладом для нас та орієнтиром на найближче десятиріччя можуть стати Чехія та Естонія. Від нас залежатиме, наскільки ми зможемо реалізувати свій потенціал та втілити свої прагнення задля досягнення більш високої якості життя.

## РОЗДІЛ 2. ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ: ДОВОЄННИЙ СТАН ТА СУЧАСНІ ТРЕНДИ

### 2.1. Демографічні тенденції 2001-2021 років

Майже за весь період незалежності демографічна ситуація в Україні характеризується скороченням чисельності населення, в першу чергу, за рахунок перевищення смертності над народжуваністю. З урахуванням того, що перший і на цей час останній перепис населення відбувся у 2002 році, а протягом після переписного періоду Україна внаслідок прямої агресії Росії втратила частину територій. Все це створило ситуацію, що навіть до повномасштабної війни, чисельність та склад населення України являє собою предмет для дискусії.

Якщо спиратися на дані офіційної статистики, то протягом усього після переписного часу чисельність постійного населення України поступово скорочувалося. Так, на початок 2014, до втрати територій внаслідок агресії Росії року, воно становило 45 245,9 тис. осіб. Після окупації Криму та частини Донецької та Луганської областей відбулося різке скорочення чисельності постійного населення, яке на початок 2015 року дорівнювало 42 759,7 тис. осіб (рис. 2.1).

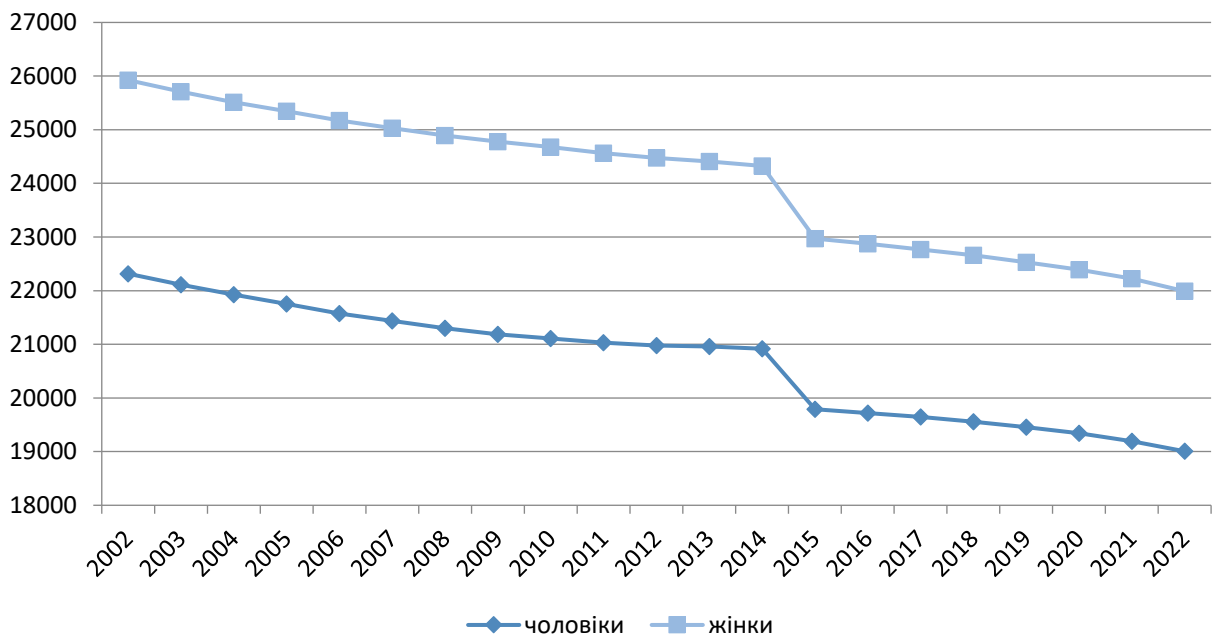


**Рис. 2.1. Динаміка чисельності постійного населення України у 2002-2022 рр., тис. осіб**

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики.

Після чого тенденція до повільного скорочення чисельності населення відновилася, на початок 2022 чисельність населення України, за офіційними джерелами становила 40 997,7 тис. осіб.

За даними перепису 2002 року чисельність жінок суттєво перевищувала чисельність чоловіків (25 924,6 тис. осіб проти 22 316,3 тис. осіб) тобто на 1000 чоловіків припадало 1162 жінки (рис. 2.2). Необхідно зауважити, що чисельність чоловіків та жінок скорочувалася майже однаковими темпами. Максимальне навантаження чоловіків жінками було зафіксовано у 2009 році – 1170 осіб, а мінімальне на початку 2020 та 2022 – 1157 осіб. Отже, протягом 2002-2009 рр., чисельність жіночого населення скорочувалося більш повільними темпами.



**Рис. 2.2. Динаміка чисельності постійного населення України за статтю у 2002-2022 рр., тис. осіб**

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики

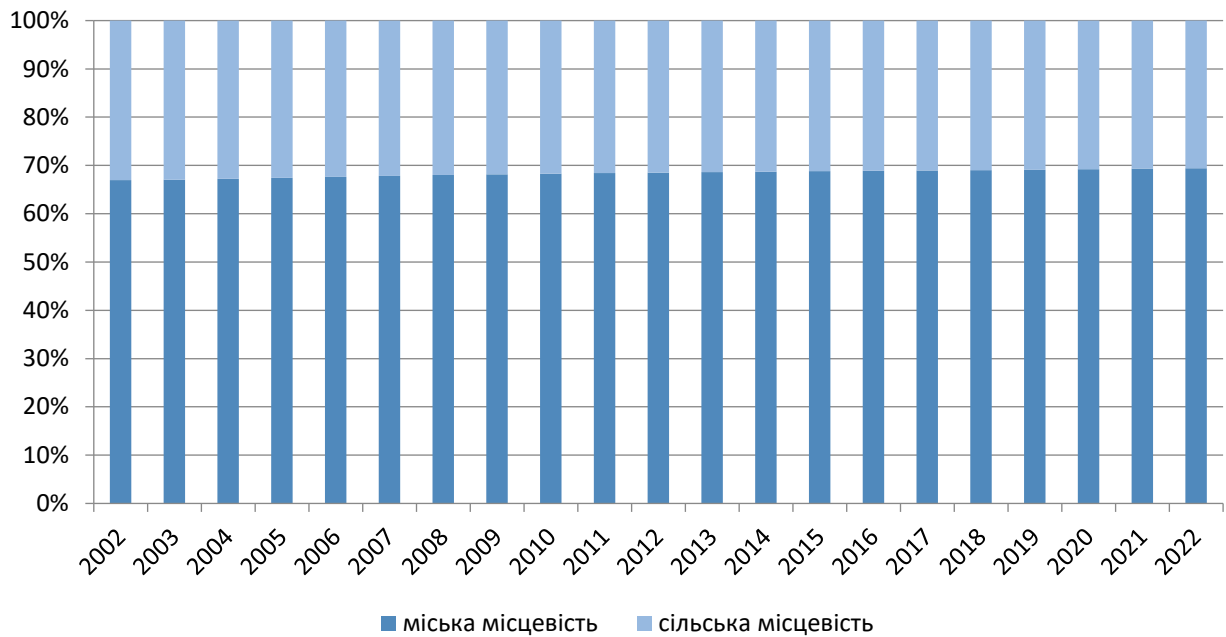
Потім відбувся злам цієї тенденції і тепер чисельність чоловіків скорочувалася більш повільно. На кінець періоду, що досліджується чисельність жінок становила майже 22 мільйони (21 990,7 тис. осіб), а чисельність чоловіків, відповідно, трохи більше 19 мільйонів (19 007,0 тис. осіб).

Що стосується складу населення України за місцевістю проживання, то переважна більшість мешкає у міських поселеннях. Так, за даними перепису у містах України проживало 32 290,7 тис. осіб, в той час як у сільській місцевості всього 15 950,2 тис. осіб, тобто рівень урбанізації становив 66,9% (рис. 2.3)

Протягом усього після переписного періоду чисельність населення сільської місцевості скорочувалася більш швидкими темпами, що відбувалося як за рахунок вищих показників смертності, так і за рахунок міграційного відтоку з сіл у міста України. Якщо за даними перепису 2002 року на 1000 мешканців сіл припадало 2024 міських мешканців, то вже

## Якість життя населення України та перші наслідки війни

через 20 років ця цифра дорівнювала – 2172 особи, а на кінець періоду, що досліджується значення цього показника становило – 2269 осіб.



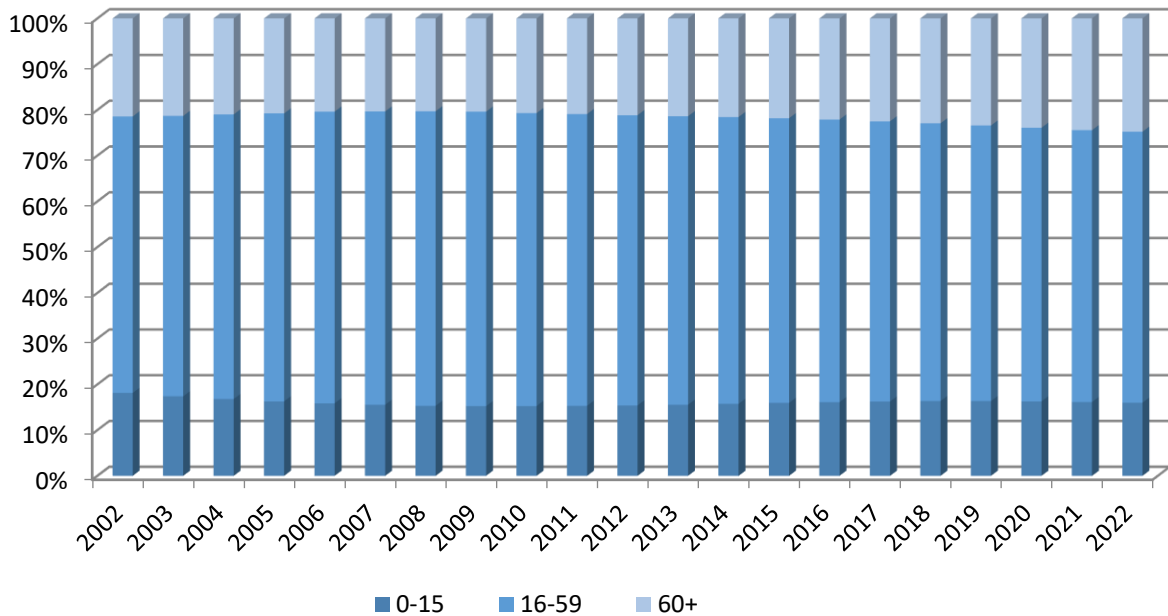
**Рис. 2.3. Структура постійного населення України за місцевістю проживання у 2002-2022 рр., %**

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики

На початок 2022 року чисельність мешканців міст становила 28 454,9 тис. осіб, відповідно чисельність жителів сільської місцевості – 12 542,9 тис. осіб, а рівень урбанізації досягнув свого максимуму за весь післяпереписний період – 69,4%.

Крім загальної чисельності та розподілу за статтю та місцевістю проживання дуже важливою характеристикою є співвідношення між віковими групами. В наш час найбільш важливим є не стільки співвідношення між демографічними групами (діти, батьки, прабадьки), скільки між демоекономічними.

Так, за даними перепису 2002 року частка осіб молодше працездатного віку становила 18,1%, осіб працездатного віку було – 60,4%, а частка осіб пенсійного віку дорівнювала 21,5% (рис. 2.4). Необхідно зауважити, що найбільша частка осіб молодше працездатного віку спостерігалася на початку періоду, що досліджується, потім відбулося поступове скорочення та свого мінімуму цей показник досягнув у 2009 році – 15,2%, після чого відбулося незначне зростання і на початок 2022 року частка осіб молодше працездатного віку становила 16,0%



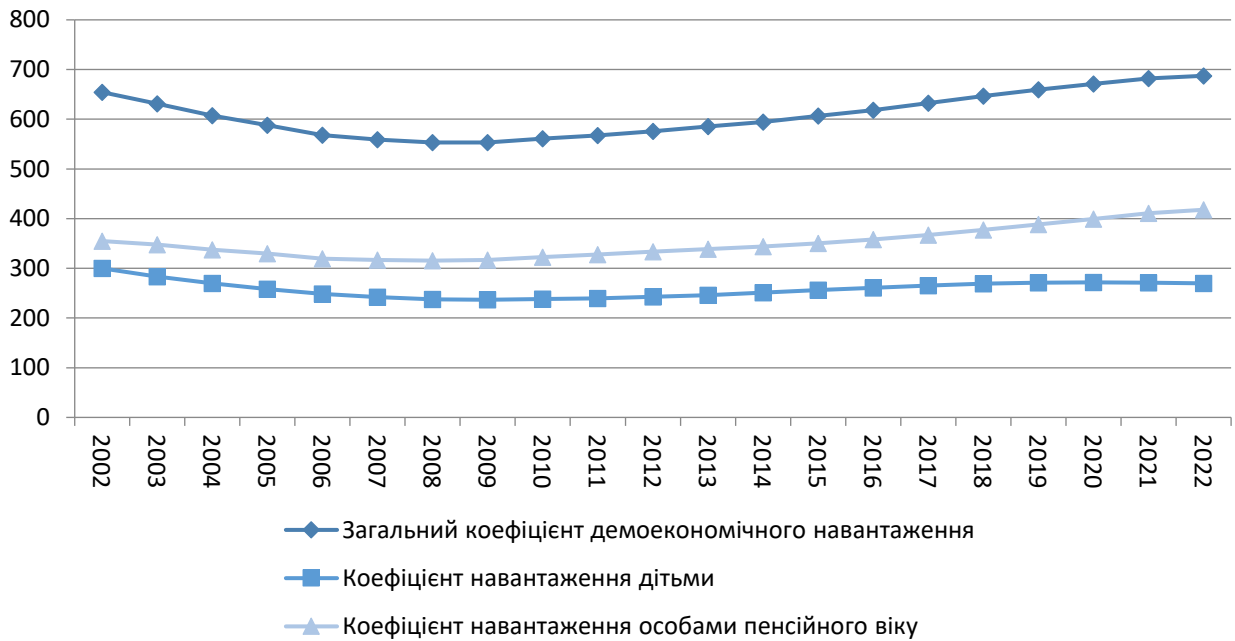
**Рис. 2.4. Розподіл постійного населення України у 2002-2022 рр., за віком, %**

*Джерело:* Побудовано автором за даними Державної служби статистики

Частка осіб старше працездатного віку мала аналогічну тенденцію, різниця лише у тому, що падіння було незначним – з 21,4% у 2002 році до 20,3% у 2008 а зростання суттєвим, так на початку 2022 року частка осіб старше працездатного віку становила 24,8%. Враховуючи, що у другій половині періоду, що досліджується, збільшувалася частка як осіб молодше, так і старше працездатного віку, частка працездатного населення скорочувалася і на кінець періоду становила 59,3%, що на 1,1 відсотковий пункт менше ніж у 2002 році.

Важливим індикатором, що характеризує структуру населення є навантаження на працездатне населення. Так, у 2002 році загальний коефіцієнт демографічного навантаження дорівнював 655‰, тобто на 1000 осіб працездатного віку припадало 655 осіб непрацездатного. Такий показник є достатньо високим, що викликає великий фінансовий тиск на працюючих осіб, оскільки серед контингенту осіб працездатного віку є значний прошарок тих, хто не працює з різних причин.

Протягом 2002-2008 років відбулося суттєве скорочення загального навантаження, до 553‰ (рис.2.5). Це відбулося за рахунок зменшення чисельності дітей шляхом переходу до працездатного населення більш великих контингентів, ніж кількість новонароджених. А також за рахунок чисельності осіб пенсійного віку.



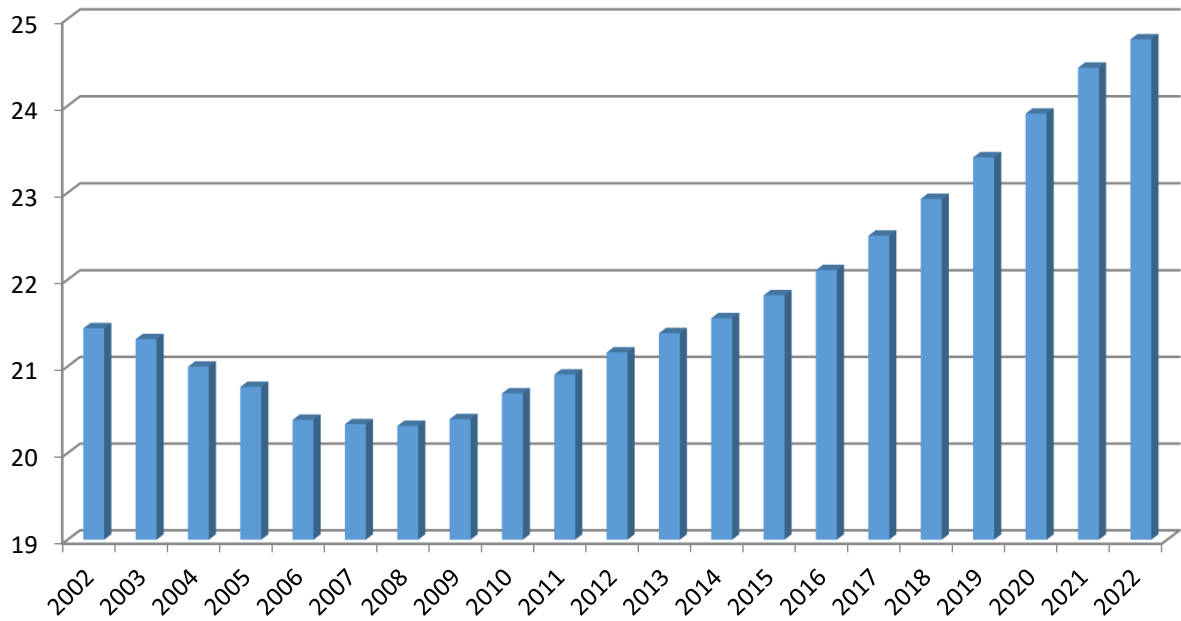
**Рис. 2.5. Динаміка коефіцієнтів навантаження населення України у 2002-2022 рр., ‰**

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики

У 2009-2022 рр. загальний коефіцієнт почав стрімко зростати і на кінець періоду, що досліджується досягнув 688‰. Навантаження дітьми та особами пенсійного віку відповідно теж збільшувалися, але темпи зростання були різними. Так, якщо у 2002 році на 1000 дітей приходило 1183 осіб пенсійного віку, то у 2022 році ця цифра зросла до 1550 осіб.

Більш яскраво це демонструє коефіцієнт постаріння «зверху» – частка осіб старше 60 років у всьому населенні. Необхідно зауважити, що навіть на початку періоду, що досліджується, а саме у 2002 році, населення України було дуже старим, коефіцієнт постаріння дорівнював – 21,4% (рис. 2.6). За рахунок вступу у працездатний вік більш чисельних груп населення, ніж виходили з нього, коефіцієнт постаріння почав зменшуватися та досяг свого мінімуму у 2008 році – 20,3%.





**Рис. 2.6. Динаміка коефіцієнта постаріння «зверху» постійного населення України у 2002-2022 рр., %**

*Джерело:* Побудовано автором за даними Державної служби статистики

Після чого до кінця періоду, що досліджується відбувалося збільшення рівня постаріння населення. Основними чинниками цього було зменшення народжуваності та скорочення чисельності працездатного населення за рахунок виходу з його складу більш чисельних когорт, ніж входили до нього. І хоча чисельність осіб пенсійного віку у 2022 році була менша за відповідний показник 2002 року (10 152,4 тис. осіб та 10 342,6 тис. осіб відповідно), коефіцієнт постаріння зверху зріс на 3,4 відсоткові пункти і склав – 24,8%, тобто майже чверть населення України складалася з осіб пенсійного віку.

Чисельність та склад населення України формується в основному за рахунок природного руху населення, а саме протіканню процесів народжуваності та смертності. В Україні процес депопуляції (перевищення смертності над народжуваністю) триває вже кілька десятиріч. На початку періоду, що аналізується, була зафіксована незначна чисельність народжених – 390, 7 тис. осіб та велика кількість померлих – 754,9 тис. осіб. (рис. 2.7).

Після чого чисельність народжених почала збільшуватися у 2008-2013 рр. (за виключенням 2010 року – 497,7 тис. осіб) і перевищувала 500 тис. осіб та досягла свого максимуму у 2012 році – 520,7 тис. осіб. Надалі чисельність народжуваних почала стрімко скорочуватися як внаслідок зменшення чисельності населення, так і інтенсивності народжуваності.



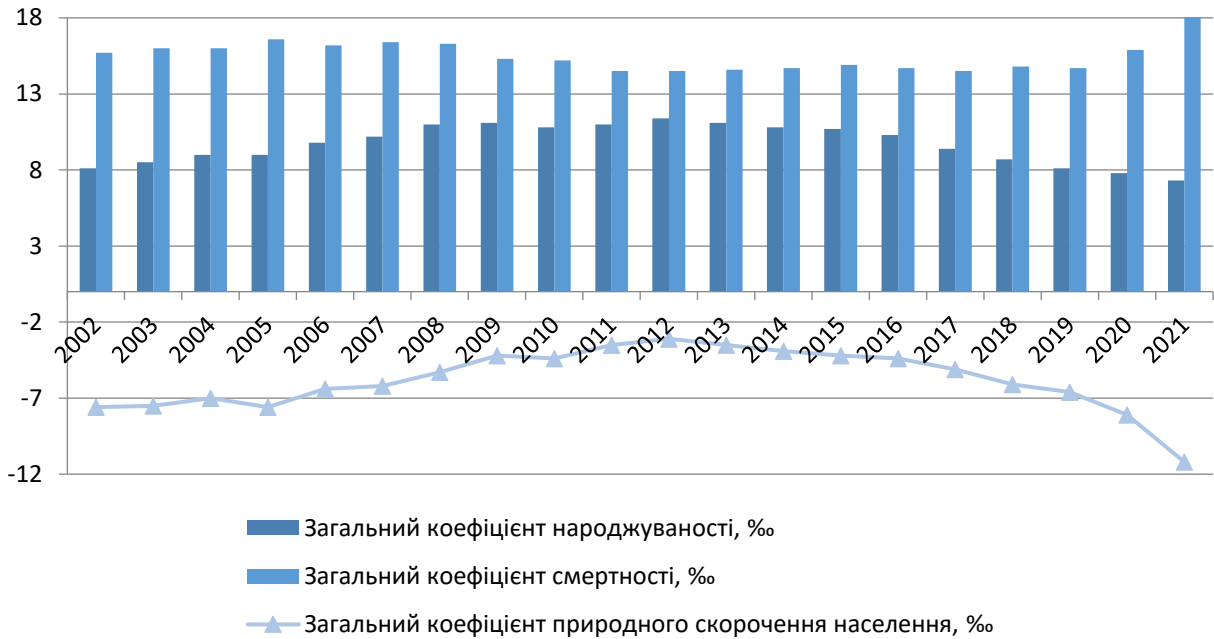
**Рис. 2.7. Динаміка абсолютних показників природного руху населення України у 2002-2021 рр., тис. осіб**

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики

На відміну від чисельності живонароджених, кількість померлих мала іншу динаміку. Протягом 2002-2008 років фіксувалася велика кількість померлих, що коливалася у межах 754-782 тис. осіб. Після чого кількість померлих почала скорочуватися та досягла свого мінімуму у 2017 році – 574,1 тис. осіб. У останні роки періоду, що досліджується, кількість померлих знову почала зростати і у 2021 році трохи перевищила рівень 2009 року – 714,3 тис. осіб.

Протягом всього періоду, що аналізується, фіксувалася природне скорочення населення. У 2002 природне скорочення становило – 364,2 тис. осіб. Протягом першої половини досліджуваного періоду цей показник постійно зменшувався і досяг свого мінімуму у 2012 році – -142,4 тис. осіб. Потім відбувся злам тенденції і природне скорочення чисельності населення України почало збільшуватися пришвидшеними темпами і у 2021 році становило – -442,3 тис. осіб.

Щоб отримати максимально точну картину, що відбувається з перебігом процесів природного руху населення в Україні, необхідно оцінити їх інтенсивність. Загальний коефіцієнт народжуваності зростав протягом 2002-2009 років з 8,5‰ до 11,1‰. Взагалі з 2007 по 2016 загальний коефіцієнт народжуваності жодного разу не опустився нижче 10‰. На жаль, відбувся злам цієї тенденції і з 2017 по 2021 цей показник стрімко знижувався і досяг свого мінімуму за період, що аналізується, у 2021 році – 7,3‰ (рис. 2.8).



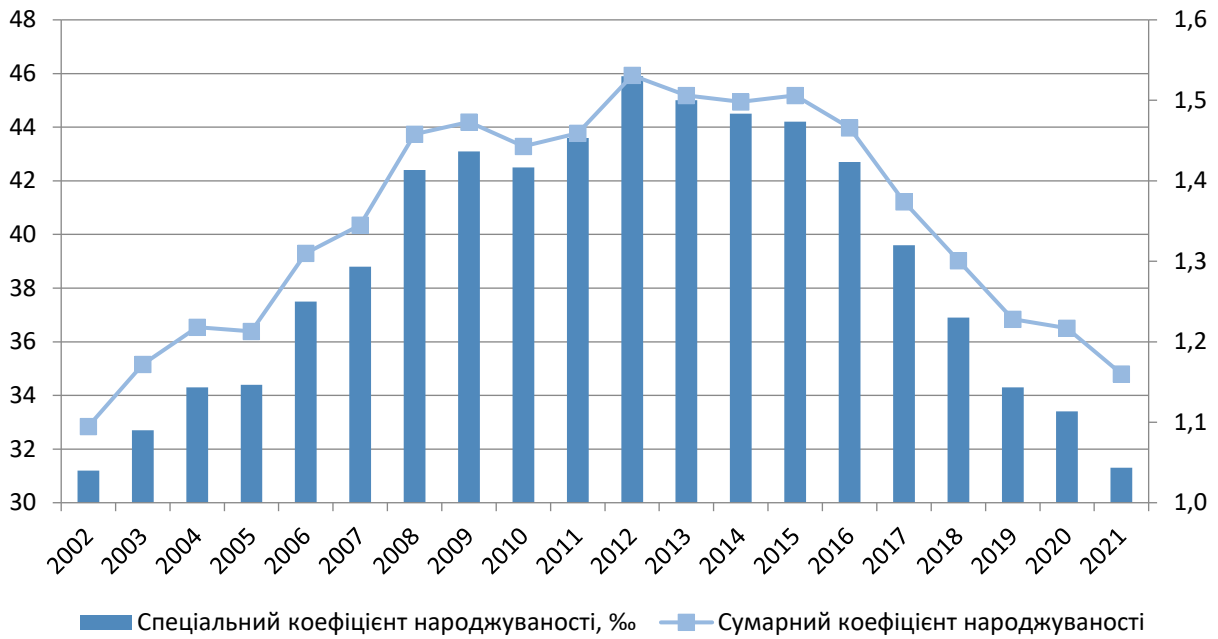
**Рис. 2.8. Динаміка загальних коефіцієнтів природного руху населення України у 2002-2021 рр., ‰**

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики

Загальний коефіцієнт смертності не мав чітко вираженої тенденції, але він поступово зменшувалося. Якщо у 2003-2008 його значення не падало нижче 16‰, то у 2009-2010 рр. вже не нижче 15‰, у 2011-2019 значення загального коефіцієнту смертності було не менше 14‰. На жаль, у 2020-2021 рр. відбулося стрімке зростання і цей показник досяг свого максимуму за період, що аналізується, – 18,5‰.

Інтенсивність природного скорочення зменшувалася у першій половині досліджуваного періоду та суттєво зросла у 2013-2021 рр. Значення коефіцієнту природного скорочення у 2021 році склало – -11,2‰, що на превеликий жаль, цілком співставно з найвищими значеннями загального коефіцієнту народжуваності за цей період.

Інтенсивність народжуваності у групі, що її продукує (жінки у віці 15-49 років) більш точно характеризує за рахунок чого відбувалися такі коливання у чисельності народжених.

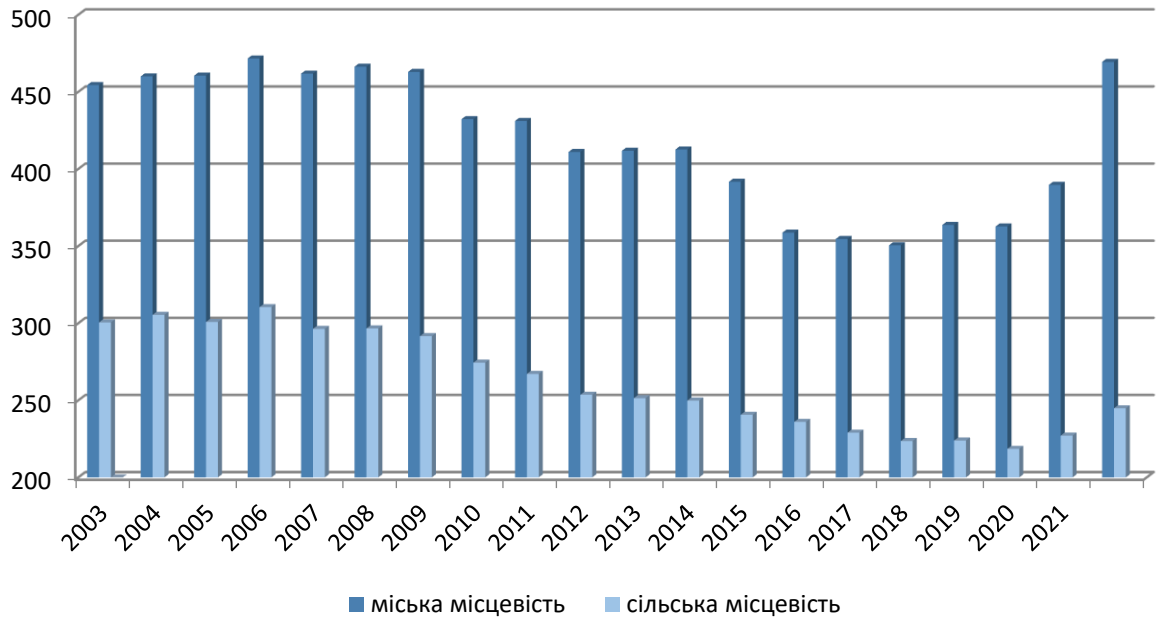


**Рис. 2.9. Динаміка спеціального та сумарного коефіцієнту народжуваності населення України у 2002-2021 рр.**

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики

На початку періоду, що аналізується, на 1000 жінок фертильного віку приходилося лише 31,2 народжені дитини. Після чого інтенсивність народжуваності почала поступово зростати і досягла свого максимуму у 2012 році – 45,9‰. Незважаючи на таке стрімке зростання, значення спеціального показника народжуваності недостатнє щоб забезпечити хоча б просте відтворення населення. Про це красномовно свідчить сумарний коефіцієнт народжуваності, який у тому ж 2012 році дорівнював 1,531 дитини на одну жінку, тоді як для простого відтворення він має бути не нижче 2,14-2,16. На жаль, у подальшому ситуація тільки погіршилася, спеціальний коефіцієнт народжуваності, як і сумарний, почав скорочуватися і на кінець періоду, що досліджується, становив 31,3‰ та 1,160 відповідно.

На відміну від народжуваності, перебіг процесу смертності мав дещо іншу тенденцію. У 2002-2008 рр. кількість померлих як у міських поселеннях, так і у сільській місцевості не мала сталої тенденції. У містах кількість померлих коливалася у межах 454-472 тис. осіб, у селі – 291-311 тис. осіб (рис. 2.10).

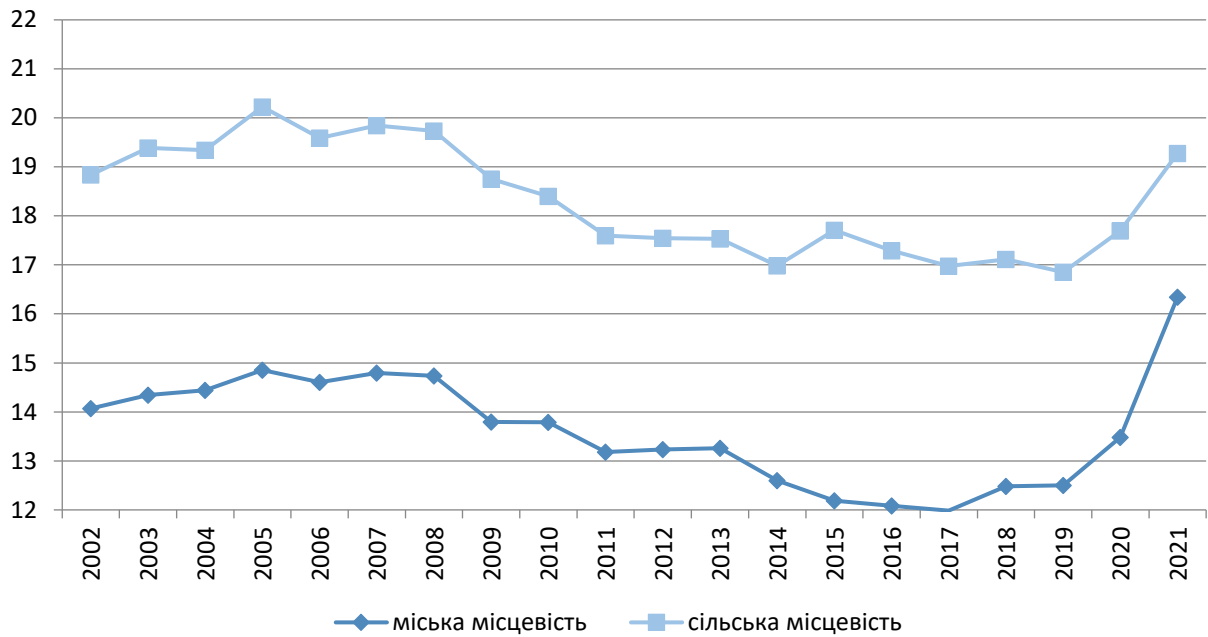


**Рис. 2.10. Динаміка кількості померлих осіб в Україні за типом місцевості у 2002-2021 рр., тис. осіб.**

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики

Після чого як у міських поселеннях, так і у сільській місцевості відбулося поступове скорочення кількості померлих. Свого мінімального значення за період, що аналізується, вона досягла: у містах у 2017 році – 350,5 тис. осіб, у селах у 2019 році – 218,5 тис. осіб. Інтенсивність подальшого зростання кількості померлих була різною: у міських поселеннях вона майже досягла максимального значення 2005 рік – 471,6; 2021 – 469,4 тис. осіб, у сільській місцевості зростання було набагато меншим: 2021 рік – 244,8 тис. осіб, тоді як максимум за період становив 310,4 тис. осіб – 2005 рік.

На відміну від абсолютного значення смертності, її інтенсивність мала дещо інші тенденції. У міській місцевості загальний коефіцієнт смертності у 2002-2005 рр. несуттєво зріс з 14,1‰ до 14,9‰, потім три роки його значення знаходилося у межах 14,6-14,8‰, після чого значне скорочення до рівня 13,2 у 2011 році, стабілізація на цьому рівні до 2013 року, знову значне зменшення загального коефіцієнту смертності до рівня 12,0 у 2017 році, після чого незначне, а з 2019 року стрімке його зростання до максимального за період – 16,3‰ (рис. 2.11).

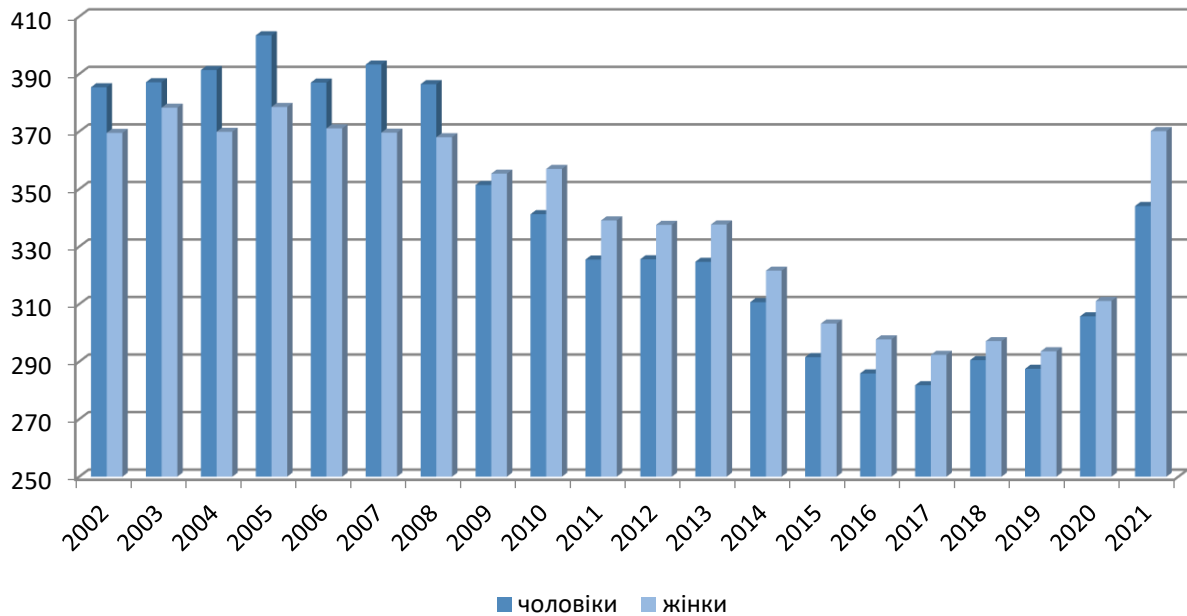


**Рис. 2.11. Динаміка коефіцієнтів смертності населення України за типом місцевості у 2002-2021 рр., ‰**

*Джерело:* Побудовано автором за даними Державної служби статистики

Загальний коефіцієнт смертності на селі значно перевищував відповідний показник у містах України. У сільській місцевості рівень смертності суттєво зріс з 18,8‰ у 2002 році і досягнув свого максимуму за період, що досліджується, у 2005 році – 20,2‰. Після чого почалося спочатку поступове, а потім все швидше скорочення цього показника (у 2014 році він дорівнював 17,0‰.) На деякий час, до 2019 року відбулася стабілізація загального коефіцієнта смертності у межах 17-18‰, у 2020-2021 цей показник зріс, але темпи зростання були набагато меншими, ніж у відповідного показника у міських поселеннях. За весь період у 2021 році була зафіксована найнижча різниця у рівнях смертності міста та села – 3 промільних пункти.

Дуже важливою для характеристики перебігу процесу смертності в Україні є не тільки її диференціація за місцевістю проживання, а і за статтю. Так, зазвичай кількість померлих чоловіків перевищувала кількість померлих жінок. Така ситуація спостерігалася у 2002-2008 рр., після чого тенденція змінилася на зворотну і залишилася такою до 2021 року (рис. 2.12).



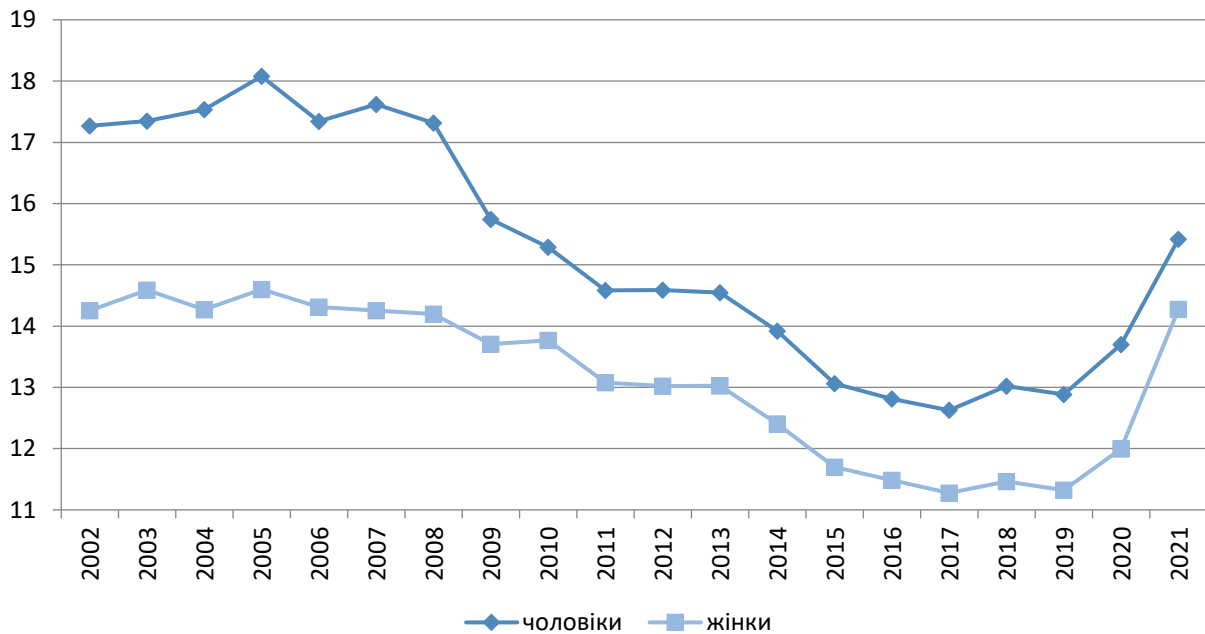
**Рис. 2.12. Динаміка кількості померлих осіб в Україні за статтю у 2002-2021 рр., тис. осіб**

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики

Кількість померлих жінок у 2002-2008 рр. була майже стабільною і коливалася навколо цифри 370 тис. осіб. Чисельність померлих чоловіків суттєво зросла у період з 2002 року – 385,4 тис. осіб до 403,4 тис. осіб у 2005 році, після чого стабілізувалася на рівні приблизно 390 тис. осіб. Після чого кількість померлих як жінок, так і чоловіків стрімко скорочувалася аж до 2017 року, причому темпи скорочення у чоловіків були відчутно більше. Звичайно найнижча кількість померлих і жінок і чоловіків, за весь період, що аналізується, була зафіксована у тому ж році – 292,3 та 281,8 тис. осіб відповідно. Тенденція змінилася на зворотну у 2018 році для обох статей і на кінець періоду кількість померлих жінок становила – 370,1 тис. осіб, що навіть перевищило рівень 2002 року. Зростання чисельності померлих чоловіків було не таким суттєвим і у 2021 році становило 344,1 тис. осіб, що було цілком співставно з рівнем 2010 року.

На відміну від абсолютного показника смертності, рівень смертності чоловіків за досліджуваний період не став нижче за відповідний показник у жінок, але суттєво наблизився. Так, якщо у 2002 році різниця становила 3 промільні пункти – 17,3‰ та 14,3‰ відповідно, то у 2021 році лише 1,1 промільний пункт (рис. 2.13).

Загальний коефіцієнт смертності жінок у 2002-2008 рр. коливався у межах 14-15‰, потім трохи зменшився і у 2009-2013 рр. у межах 13-14‰, до 2017 року він стрімко скорочувався і досяг мінімуму за період – 11,3‰, у 2018-2019 рр. значення рівня смертності жінок лише трохи поступалося досягненню 2017 року, але у 2020-2021 рр. він суттєво зріс і сягнув на кінець періоду значення у 14,3‰, що дорівнює значенню 2002 року.



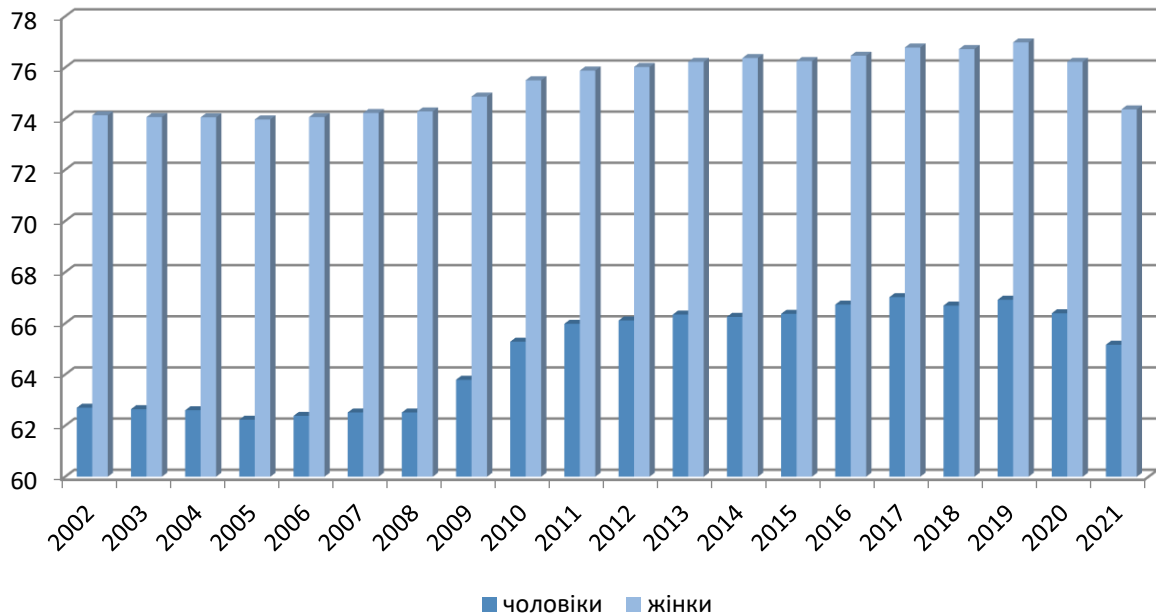
**Рис. 2.13. Динаміка коефіцієнтів смертності населення України за статтю у 2002-2021 рр., ‰**

*Джерело:* Побудовано автором за даними Державної служби статистики

Загальний коефіцієнт смертності чоловіків мав іншу тенденцію, у 2002-2005 роках він зростав і досяг значення 18,1‰, після чого стрімко скоротився аж до 12,6‰ у 2017 році. У 2018-2021 рр. рівень смертності чоловіків знову почав зростати, проте темпи зростання були набагато меншими, ніж у жінок. На кінець періоду, що досліджується, рівень смерті чоловіків становив 15,4‰, що дорівнює значенню цього показника у 2010 році.

Незважаючи на значні зрушення у інтенсивності смертності як чоловіків так і жінок, на динаміку інтегрального показника (середня очікувана тривалість життя при народженні) демографічного стану населення України вона вплинула не дуже суттєво. Так вищезгаданий показник для жінок зріс з 74,13 роки у 2002 році до 76,98 роки (максимальне значення) у 2019 році, тобто на 2,85 роки. Після чого відбулося значне скорочення середньої очікуваної тривалості життя при народженні. У 2021 році вона становила 74,36 роки, що майже дорівнювала позначці 2002 року (рис. 2.14).



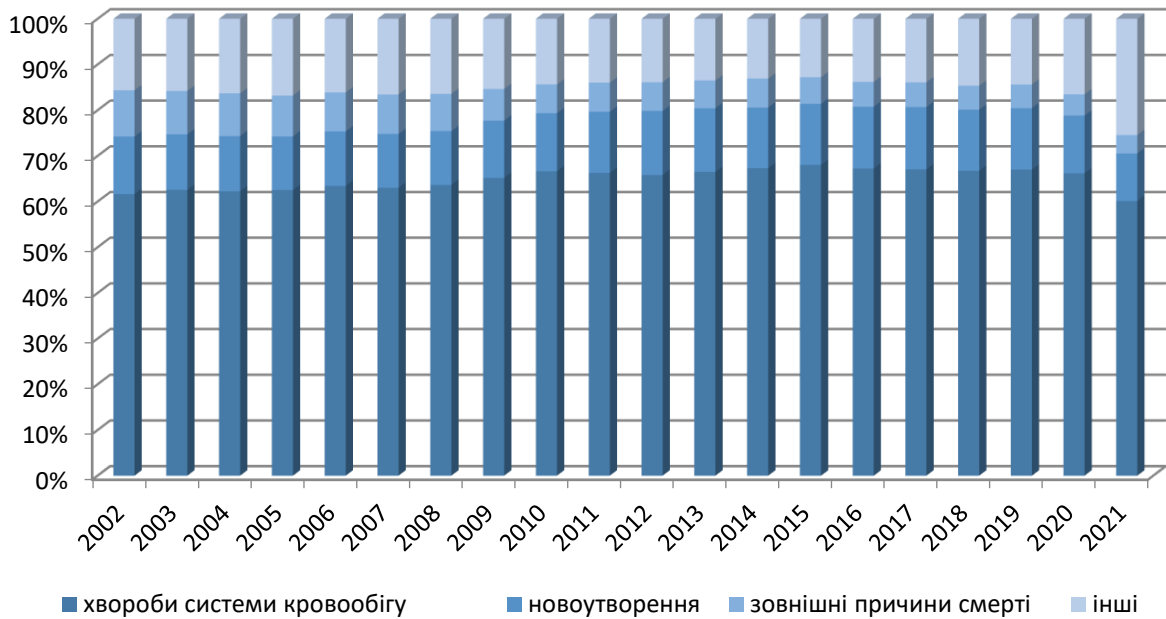


**Рис. 2.14. Динаміка середньої очікуваної тривалості життя при народженні населення України за статтю у 2002-2021 рр., років**

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики

У чоловіків, враховуючи більший потенціал для зростання, ситуація виглядала краще. На початку періоду, що аналізується, у 2002 році цей показник дорівнював 62,7 роки. Максимального значення 67,02 роки він досяг у 2017 році, тобто зріс порівняно з початковим роком періоду на 4,32 роки. Навіть після скорочення, яке відбулося у 2018-2019 рр., на кінець періоду він залишився на пристойному рівні – 65,16 роки.

Неможливо обійти таку важливу проблему як структура померлих осіб за причинами. Оскільки аналізувати загальну кількість померлих за усіма причинами практично немає сенсу, були взяті лише три основні класи, а ті що залишилися – об'єднані в «інші». Найбільша частка померлих, як і у розвинених країнах, припадає на хвороби системи кровообігу. Так, у 2002 році на цю причину припадало 61,6% усіх смертей, її частка зростала та досягла свого максимуму у 2015 році – 68,0%. Після чого її вага трохи впала і у 2016-2020 рр. вона коливалася у межах 66-67%, у 2021 частка цієї причини смерті суттєво скоротилася – 60,1% (рис. 2.15).

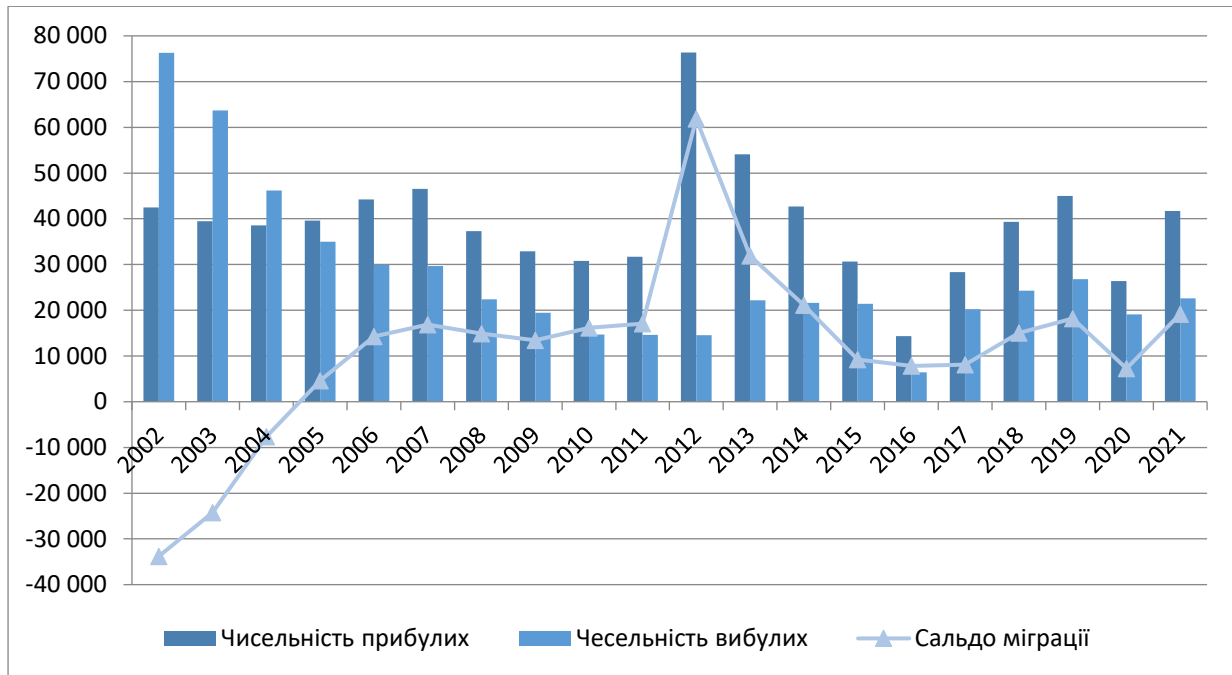


**Рис. 2.15. Розподіл померлих в Україні за основними причинами у 2002-2021 рр., %**

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики

Частка смертей від новоутворень була майже сталою протягом всього аналізованого періоду та коливалася у межах 12-14%, лише у 2021 році її частка відчутно скоротилася – 10,4%. Необхідно зауважити, що частка смертей від новоутворень в Україні дуже велика у порівнянні з іншими країнами. Відсоток померлих від зовнішніх причин мав стійку тенденцію до скорочення: якщо у 2002 році її частка була співставна з часткою смертей від новоутворень – 10,1%, то в кінці періоду, у 2021, вона дорівнювала лише 4,0%. Частка інших причин протягом 2002-2020 рр. коливалася у межах 13-17% і лише у 2021 зросла до 25,5%. Аномальність 2021 року пояснюється зростанням кількості померлих від ковіду, дія цієї причини відчувалася і у 2019-2020 рр., але у повну силу вона проявила себе лише наприкінці періоду, що досліджується.

Характеризуючи довоєнну демографічну ситуацію, неможливо обійти механічний рух населення. Аналізуючи перебіг цього демографічного процесу для країни в цілому, варто зупинитися на міждержавній, бо лише вона має вплив на чисельність та структуру населення. Чисельність вибулих мала сталу тенденцію до скорочення у 2002-2013 рр. Після анексії Криму та початком війни на сході України чітка тенденція перестала існувати, в середньому з України виїжджало 20 тис. осіб на рік (рис. 2.16)



**Рис. 2.16. Динаміка основних показників міждержавного міграційного руху населення України у 2002-2021 рр., осіб**

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики

На превеликий жаль, тут зафіксовані ті, хто офіційно виїхав з України, втрати від міграції внаслідок війни на сході невраховані. Частка прибулих коливалася рік від року, у 2002-2011 рр. несуттєво, у 2012-2021 рр. зміна чисельності прибулих мала значну варіацію. Сальдо міграції 2002-2004 рр. було від'ємним, починаючи з 2005 року воно стало додатним, але навіть у 2012 році, у своєму максимальному значенні воно не перевищило 62 тис. осіб. Тобто у порівнянні з природнім рухом, міграційний мав дуже слабкий вплив на демографічну ситуацію в країні.

## 2.2. Новітні демографічні тренди

З початком повномасштабної війни ситуація з факторами, що впливають на демографічний стан, докорінно змінилася: на перший план вийшов механічний рух населення. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, з початку російського вторгнення більше 6,9 млн. українців виїхали в інші країни [8]. Згодом, за прогнозами, їхня кількість може досягти 8,3 млн. осіб. Необхідно зауважити, що структура вимушеної міграції суттєво відрізняється від нормальних міграційних процесів. По перше, тут лівову частку займають жінки. Так за результатами соціологічного дослідження «Біженці з України в Польщі», проведеного Фондом підтримки мігрантів на ринку праці «EWL» та Центром Східноєвропейських студій

Варшавського університету [9], частка жінок серед вимушених мігрантів з України у Польщу становила 94%. Управління верховного комісара ООН у справах біженців запровадило регулярні збір та аналіз даних про профілі, потреби та наміри біженців з України. За даними 23 тис. анкет, які були заповнені в період з травня до середини серпня 2022 року, частка жінок серед вимушених мігрантів з України становила 86 % [10].

Стосовно вікового складу, то найбільша частка біженців серед осіб у віці 18 років і старше, це особи у віці 35-59 років – 55 %. Частка осіб пенсійного віку у цьому контингенті становить 16 %, а у всьому контингенті біженців (враховуючи осіб у віці молодше 18 років) лише 12 %. Ця інформація відрізняється від розміщеною на сайті Верховної Ради України. За даними, які щотижнево оновлюються дипломатичними представництвами України за кордоном, станом на 25 травня 2022 року загальна кількість осіб віком понад 60 років, які прибули до іноземних держав після 24 лютого 2022 року, становить 502 980 осіб [11]. Все це призвело до суттєвого зрушення у статеві-віковій структурі населення України.

Необхідно також враховувати населення, яке насильницькі вивозять з території України у Росію. Так, в заяві української делегації в ООН, яку 25.05.2022 зачитав радник Постпредства України при ООН Сергій Дворник під час відкритих дебатів у Радбезі з питань захисту цивільного населення в умовах конфліктів, з тимчасово окупованих територій України було депортовано 1,4 млн. громадян України, з яких 230 тис. діти [12].

Майже у всіх опитуваннях біженців присутнє питання щодо намірів повернутися в Україну. Так, за даними опитування, проведеного соціологічною групою «Рейтинг», 96 % вимушених мігрантів прагнуть повернутися додому [13]. За іншим джерелами ситуація не така райдужна, але повертатися збирається не менше половини вимушених мігрантів. Оцінюючи цю інформацію, необхідно чітко усвідомлювати, що, по перше, наміри можуть змінюватися, по друге, викликає великі сумніви репрезентативність цієї інформації [14]. По третє, мігранти, стверджуючи, що вони бажають та готові повернутися, надають соціальна бажану відповідь, хоча насправді про ніяке повернення мова не йде.

Необхідно також враховувати економічну ситуацію, що склалася у країнах Євросоюзу. Так, за оцінками МВФ у середньостроковій перспективі країнам Європи не вистачатиме

---

9 В Університеті презентували дослідження «Біженці з України в Польщі». Центр міжнародної безпеки та партнерства. URL: <https://www.ispc.org.ua/archives/33923> (дата звернення: 21.08.2022).

10 Ukraine situation: Regional protection profiling and monitoring factsheet. UNHCR Operational Data Portal (ODP). URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/95010> (date of access: 21.08.2022).

11 Майже півмільйона українських пенсіонерів вимушено виїхали за кордон через широкомасштабне воєнне вторгнення росії в Україну. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/224006.html> (дата звернення: 21.08.2022).

12 Ukrinform. рф депортує дітей з метою знищення української нації – Україна в Радбезі ООН. Укрінформ - актуальні новини України та світу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3492343-rf-deportue-ditej-z-metou-znisenna-ukrainskoi-nacii-ukraina-v-radbezi-oon.html> (дата звернення: 17.06.2022).

13 Соціологічна група Рейтинг. URL: [https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg\\_files/rg\\_ua\\_1000\\_ua\\_042022\\_\\_x\\_work\\_idp\\_press.pdf](https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_ua_042022__x_work_idp_press.pdf) (дата звернення: 21.07.2022).

14 Е. М. Лібанова, О. В. Позняк, О. І. Цимбал. Е.М. Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України. Демографія та соціальна економіка. 2022. № 2(48). С. 46.

робочої сили [15], залучення вимушених мігрантів є найбільш вдалим рішенням, оскільки вони мають високий рівень освіти та кваліфікації. Основна частка вимушених мігрантів країною перебування обрала Польщу, яка може вирішити проблему у нестачі робочої сили саме за їх рахунок. Про це свідчить спеціальний звіт «Біженці з України в Польщі», дослідження проведено міграційною платформою EWL, фондом підтримки мігрантів на ринку праці «EWL» та Центром Східноєвропейських студій Варшавського університету. Згідно цього дослідження 61% мігрантів має вищу освіту, 17% є висококваліфікованими працівниками. Працювати бажають 63% опитаних, а 30% не проти залишитися тут на постійній основі. Не повинно виникнути проблем у комунікації з роботодавцями, оскільки 55% знають англійську принаймні на розмовному рівні, а чверть польську на такому ж рівні [16]. З урахуванням того, що 82% мали досвід роботи у Польщі, стає зрозуміло, що вимушені мігранти, які влаштуються на добре оплачувану роботу та вирішать свої побутові проблеми на новому місці, не повернуться в Україну, більш того, можуть посприяти зростанню міграції за рахунок вивезення найближчих родичів.

Після відносної стабілізації ситуації в країні почалося повернення частини біженців. З кінця квітня став формуватися помітний міграційний потік на в'їзд до України. Державна прикордонна служба надала інформацію, що з 9 травня кількість осіб, які в'їжджають у країну, перевищує кількість осіб, які виїжджають з неї [17]. У квітні Управління верховного комісара ООН у справах біженців провело опитування серед тих, хто перетинав західні кордони в бік України. Його результати показали, що головними причинами повернення є бажання возз'єднатися із сім'єю та відчуття того, що регіон, з якого вони виїхали, став безпечним для проживання [18].

Необхідно зауважити, що не всі вони поверталися на постійній основі. Так за даними вищезгаданого обстеження 15% в'їжджали тимчасово, щоб привезти речі або побачитися з членами родини. Також певна частина людей, які повернулися в Україну можуть знову виїхати за кордоном внаслідок отримання нової інформації щодо перебігу подій в країні безпосередньо на місці. Крім того, деяка частина біженців, яка повернулася в країну, але не має можливості з різних причин повернутися в місце постійного проживання, може не знайти роботи з пристойним рівнем оплати праці і знову виїхати за кордон.

Щодо вікової структури біженців, що повертаються, то за даними опитування, що провів центр Разумкова у квітні-травні 2022 року, то на відміну від структури вимушених емігрантів, тут важко виділити модальну групу, оскільки 25% осіб, що повернулися – це населення у віці до 30 років, ще 25% – особи у віці 30-39 років, частка, тих які повернулися

15 Ярослав Лепеха. Українські біженці можуть сприяти розвитку економіки ЄС – представник МВФ. <https://suspilne.media>. URL: <https://suspilne.media/232095-ukrainski-bizenci-mozut-spriati-rozvitku-ekonomiki-es-predstavnik-mvfi> (дата звернення: 19.07.2022).

16 Новини України: Центр Східноєвропейських студій склав портрет українського біженця в Польщі. Гал-інфо. URL: [https://galinfo.com.ua/news/tsentr\\_shidnoievropeyskyh\\_studiy\\_sklav\\_portret\\_ukrainskogo\\_bizhentsya\\_v\\_polshchi\\_385102.html](https://galinfo.com.ua/news/tsentr_shidnoievropeyskyh_studiy_sklav_portret_ukrainskogo_bizhentsya_v_polshchi_385102.html) (дата звернення: 19.07.2022).

17 Українська правда. Потік на в'їзд в Україну б'є рекорди з початку війни. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/18/7346929> (дата звернення: 21.08.2022).

18 Situation Overview: Movement of Ukrainians back into Ukraine - 28 April 2022. UNHCR Operational Data Portal (ODP). URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/92439> (date of access: 19.07.2022).

та належать до вікової групи 40-49 років ненабагато менша – 23,1 % [19]. Частка пенсіонерів, які повертаються, становить 14,4 %, цікаво, що серед осіб, які вимушено емігрували, вона дорівнювала 10,9 %.

Повернення випереджаючими темпами осіб пенсійного віку викликано наступними факторами. По перше, вони мають набагато менше шансів закріпитися у країнах Європи, оскільки збільшують навантаження на економіку країни-реципієнта. По друге, особи пенсійного віку більш прив'язані до місця проживання і важко пристосовуються до нових незвичних умов. По третє, особи пенсійного віку повертаються у складі родин, оскільки не вони були ініціаторами виїзду і підпорядковуються рішенням, прийнятими іншими.

Взагалі значна частина осіб пенсійного віку навіть у нормальних умовах мігрувала або до родичів, або з родичами. Так, за різними оцінками, частка таких пенсіонерів коливалась у межах 78-89 %. Серед тих, хто переїздив до родичів, частка тих хто повернувся, була дуже низькою, а при довготривалому проживанні взагалі у межах статистичної похибки. Враховуючи ці тенденції, можна з високим ступенем ймовірності стверджувати, що вимушені мігранти старшого віку, які переїхали до родичів за кордон, скоріш за все більше не повернуться в Україну.

Що стосується осіб пенсійного віку, які виїхали з територій охоплених війною у безпечні регіони України, тобто належать до внутрішньо переміщених осіб (ВПО), то 85-90 % цього контингенту повернеться до постійного місця проживання, якщо будуть виконані декілька умов: регіон постійного проживання буде звільнений від російських окупантів, інфраструктура у місцевості проживання не сильно постраждала, є можливість забезпечити нормальні житлові умови. Тому втрати житлового фонду у регіонах виходах важливі для оцінки ступеню повернення населення в цілому і осіб пенсійного віку зокрема.

Так, станом на 22 серпня сума прямих збитків інфраструктури за підрахунками Офісу Президента, Мінекономіки та Kyiv School of Economics становила 113,5 млрд. доларів [20]. Найбільша частина в загальній сумі збитків належить житловому фонду. Внаслідок бойових дій зруйновано та/або пошкоджено 131,3 тисячі житлових будинків на \$47,8 млрд. Це означає, що сотням тисяч вимушених мігрантів немає куди повертатися. Враховуючи, що військові дії не припиняються, руйнування житлового фонду продовжується, а в деяких населених пунктах майже не залишилося придатних до життя будинків. Отже, повернення сюди біженців не варто очікувати до відновлення житла та соціальної інфраструктури і чим довше це буде відбуватися, тим менша частка їх повернеться.

Внутрішньо переміщені особи, які з'явилися внаслідок війни на Донбасі, зазвичай не збиралися далеко мігрувати за межі свого рідного краю вважаючи, що конфлікт швидко

---

19 Центр Разумкова. Настрої та оцінки українських біженців, що повертаються на Батьківщину (квітень–травень 2022р.). Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-shcho-povertaiutsia-na-batkivshchynu> (дата звернення: 21.08.2022).

20 Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України станом на 22 серпня 2022 року. <https://kse.ua>. URL: [https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Sep22\\_FINAL\\_Sep1\\_Damages-Report.pdf](https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Sep22_FINAL_Sep1_Damages-Report.pdf) (дата звернення: 25.08.2022).

вирішиться і вони зможуть повернутися додому, також вони обирали регіони, які були схожі за умовами проживання. Більше половини з них були зареєстровані в Донецькій (39,5 %) та Луганській (14,7 %) областях, третю позицію посідає Харківська область, на неї припадає близько 12,4 % переселенців [21]. Після початку повномасштабного вторгнення вони вразі були вимушені були мігрувати. І якщо при першому переїзді у більшості випадків панічної втечі від небезпеки не було, а був обміркований від'їзд в інші безпечні регіони України, то другий раз вони саме тікали іноді не маючи змоги захопити навіть документи.

Якщо під час військового конфлікту, що розпочався у 2014 році перевага віддавалася переїзду в інші регіони України, а виїзд за кордон був наступним кроком і тільки за умови того, що на новому місці вони не прижилися, то війна, що розпочалася 24 лютого 2022 року викликала в них відчуття, що безпечних місць в Україні більше не існує. Розраховувати на повернення двічі мігрантів, що виїхали за кордон, не варто. Відтепер безпека проживання для них на першому місці.

Ще одним важливим фактором є поєднання тривалості перебування у міграції з тривалістю воєнних дій в регіоні виходу: чим він більше тим менше ймовірність повернення. А з урахуванням того, що при міграції дуже впливовим є географічний фактор, а саме відстань нинішнього місця проживання від місця попереднього проживання, то тривалість перебування у новому місці проживання довше 6 місяців майже гарантує, що більше 60% таких біженців залишаться за кордоном і подальші їх переміщення аж ніяк не будуть пов'язані з Україною.

Підтвердженням цієї тези є ситуація з ВПО, які виїхали з Донецької та Луганської області з початком збройного конфлікту. Протягом першого року вимушеної міграції переважна частина бажала повернутися додому незважаючи на відстань від домівки. Вже за даними опитування внутрішньо переміщених осіб у 2018 році не збиралися повертатися 28% ВПО, що переїхали у межах області, 44%, що переїхали у сусідні регіони, серед тих, хто переїхав на Західну Україну, таких вже було більше половини – 53% [22]. Опитування, що провело МОМ у 2020 році лише підтвердило сталість цієї тенденції.

Переносючи вищезгадані тенденції на зовнішню вимушену міграцію можна стверджувати, що загалом, чим довше людина залишається і працює за кордоном, тим менше ймовірність її повернення, це також стосується і нової хвилі міграції. Тому кількість українських мігрантів, які хочуть залишитися за кордоном, не стільки залежить від того, що відбувається в Україні а від їх здатності адаптуватися в приймаючих країнах.

Необхідно врахувати, що вимушена міграція є основним але не єдиним джерелом зменшення чисельності осіб. Крім міграційних процесів, на динаміку чисельності осіб впливатиме підвищення смертності як серед осіб, які безпосередньо беруть участь у бойових діях, так і осіб, що залишилися у зоні конфлікту. З одного боку, це скоротить

---

21 Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху / О. Ф. Новікова та ін. Київ : ІЕПр НАН України, 2016. 448 с.

22 О. Ф. Новікова, Панькова О. В. Вимушена міграція внутрішньо переміщених осіб України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. Проблеми економіки. 2018. № 3(37). С. 222.

чисельність населення у віці 18-60 років. А з іншого, враховуючи, що у осіб пенсійного віку міграційна мобільність суттєво поступається рівню цього показника у більш молодих групах, до того ж старі пенсіонери не в змозі самостійно виїхати на безпечні території, вони є теж групою з найбільшими ризиками. Саме серед них суттєво зростає як загальна чисельність померлих, так і рівень смертності. Необхідно зауважити, що зростання цього показника відбудеться як під дією екзогенних факторів (обстріли, бомбування тощо), так і від ендогенних, які будуть викликані стресом від війни та неможливістю отримати кваліфіковану медичну допомогу при загостренні хронічних хвороб.

Якщо бойові втрати більш менш фіксуються, то рівень втрат серед старших вікових груп можна буде оцінити лише по завершенню війни і то не в повному обсязі, оскільки у значній кількості випадків неможливо буде точно визначити, що відбулося з конкретною особою: загинула людина, встигла у останній момент переїхати за допомогою сусідів у безпечне місце чи була депортована до Росії. А якщо особа пенсійного віку не мала близьких родичів, ймовірність того, що її пошуками будуть ретельно займатися, коливається біля нульової відмітки.

Прогнозні оцінки чисельності населення. Цілком зрозуміло, що війна сприятиме значному зменшенню чисельності населення як за рахунок міграції за межі України, так і від втрат серед військових та мирного населення. В той же час зміниться структура населення під дією різних факторів. Задля охоплення 90-95% можливих варіантів подальшого розвитку подій щодо змін чисельності населення, необхідно розробляти сценарії змін принаймні за трьома варіантами.

При розробці таких сценаріїв необхідно враховувати регіональні особливості зміни чисельності населення та визначити групи регіонів з подібними тенденціями. Це дасть можливість оцінити не тільки чисельність населення в цілому по Україні, а і врахувати його перерозподіл у середині країни під дією фактора війни.

При прогнозуванні треба знайти та оцінити надійність нових джерел інформації, бо використання стандартних не дає змогу більш менш точно оцінити зміни чисельності населення України та його перерозподіл. Одним з можливих підходів, що може хоч трохи зневолювати відсутність достовірної статистики, це розрахунки з використанням матриці: сценарій/група регіонів за розміром та напрямом міграційних потоків, але треба бути готовим, що навіть при ретельно розроблених сценаріях та ґрунтовному групуванні регіонів, оцінка навіть загальної чисельності населення буде дуже приблизною. До проведення перепису населення ми не будемо мати чіткої уяви про демографічну ситуацію в країні.



## РОЗДІЛ 3. РИНОК ПРАЦІ ТА ДОХОДИ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Російська агресія в Україні спричинила руйнівну гуманітарну кризу, надавши поштовх найшвидшому вимушеному переміщенню населення з часів Другої світової війни. Після 24 лютого 2022 року відбувся від'їзд більш ніж 5,23 мільйона біженців, які рятувалися від бойових дій у сусідніх країнах, а саме у Польщі, Румунії, Молдові, Угорщині та Словаччині. Значна кількість біженців – понад 1,48 мільйона осіб – виїхали в інші країни. Водночас через конфлікт приблизно 7,7 мільйона осіб стали внутрішньо переміщеними (станом на 17 квітня)<sup>2</sup>. У цілому, впливу бойових дій, можливо, зазнало до 70% населення України. Крім того, 208 тис. громадян країн, які не є членами ЄС, зокрема багато працівників-мігрантів та студентів, утекли з України в сусідні країни [23].

З 24 лютого 2022 році в Україні Указом Президента було введено режим воєнного стану. Воєнний стан стосується всіх, хто перебуває на територіях, на яких він оголошений: поліцейських, пожежників, лікарів, українські та іноземні підприємства, та й загалом усіх громадян чи іноземців. У період військового часу обмежуються деякі громадян права. Зокрема, стосовно ринку праці, влада може запровадити трудову повинність: особу працездатного віку, можуть залучити до ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, виконання оборонних робіт, допомоги військовим тощо. Воєнний стан також зачіпає підприємців. Представники військових адміністрацій можуть використовувати їхнє майно, приміщення, техніку і транспорт для потреб оборони. У разі оголошення воєнного стану особливу увагу приділяють роботі постачальників електронних комунікаційних послуг, поліграфічних підприємств, видавництв, телерадіоорганізацій і засобів масової інформації. А телерадіокомпанії та видавництва можуть теж використовуватись для військових потреб.

Перші місяці війни були надзвичайно складними для економіки. Багато бізнесів зупинилися або суттєво скоротили виробництво, деякі великі підприємства, наприклад Кременчуцький нафтопереробний завод або “Азовсталь”, були повністю знищені фізично. Крім того, блокада Чорного моря серйозно ускладнила експорт аграрної та металургійної продукції (це основна група товарів, які експортує Україна). У результаті інвестиції в економіку зменшилися, нові проекти були призупинені.

Уряд вжив низку заходів, щоб підтримати економіку. Зокрема, знижено податки, надано фінансову підтримку вимушеним переселенцям, підприємствам та їх працівникам, спрощено деякі бюрократичні перепони для бізнесу та організовано допомогу з переїздом у безпечніші регіони тощо.

---

<sup>23 4</sup> UNITED NATIONS IN UKRAINE, Key messages, 6 April 2022. EU-citizens have also left the country, however so far there are no numbers available on how many [Система ООН в Україні, Основні тези, 6 квітня 2022 р., Громадяни країн ЄС також залишили країну, проте даних про їхню кількість поки немає]

Тому за час війни бізнес та ринок праці в Україні пережив кілька еволюційних етапів своєї діяльності в нових умовах воєнного стану. Наприкінці лютого та березні 2022р, в наслідок початку повномасштабного вторгнення, активність на ринку праці різко скоротилась. В країні закрилося багато бізнесів і люди масово втратили роботу. Перемістити весь колектив або частину персоналу у безпечні регіони чи інші країни та продовжити роботу змогли лише окремі компанії. Переважно це були представники ІТ-сектору. Зв'язок з персоналом та співробітниками, які залишили свої домівки у перший, «шоковий» період, більшість компаній почали налагоджувати за кілька днів. Тренд турботи про співробітників, який став життєвою необхідністю під час війни, набув зовсім іншого значення та наповнення. Серед дій, які впровадили українські компанії у перший тиждень війни, зокрема, були налагодження постійної комунікації зі співробітниками, психологічна допомога та підтримка, дотримання соціальних гарантій, виплата зарплати та авансових платежів. Найбільш поширеними заходами були створення окремих чатів для співробітників, в яких відбувалась вертикальна та горизонтальна комунікації. Більшість керівників компаній підтримували співробітників та надавали оперативну інформацію щодо діяльності компаній. У чатах збиралась інформація про місце розташування співробітників, про їх потреби у допомозі, зміні місця перебування, відбувається спілкування між колегами та взаємна підтримка. В цей період надзвичайно важливим було збереження роботи критичної інфраструктури, оборонно-промислового комплексу, агропромислового комплексу та інших підприємств стратегічного спрямування.

На сьогоднішній день на тих територіях, де не ведуться бойові дії, на повну силу працюють лише сектори економіки, які забезпечують базові потреби громадян — електроенергія та опалення, логістика, державна медицина, держсектор (зокрема комунальна сфера), ІТ-сектор, який переважно орієнтується на закордонні проекти, виробництво та продаж товарів повсякденного попиту. Більшість українців продовжує декларувати зменшення доходу від початку повномасштабного вторгнення (77%), і лише 3% вказують, що їхній дохід збільшився. Особливих змін у стабільності доходу серед працевлаштованого населення не зафіксовано – 74% продовжують отримувати зарплатню. Водночас майже половина (47%) працевлаштованих не має впевненості щодо того, чи будуть вони отримувати її й надалі.[24]

### *3.1. Новітні тенденції на ринку праці*

**Втрата або пошкодження виробничих активів та вразливість працівників.** Втрата або пошкодження виробничих активів та інфраструктури, переривання ланцюгів поставок торговельних мереж послабили потенціал ринку праці, призвели до «зривів» та втрати можливостей до працевлаштування більшості українців. Війна «викривила» виробничо-господарську діяльність, що призвело до збільшення працюючих на небезпечних та низькооплачуваних роботах. Є ризик, що більшість тих, хто бажає працевлаштуватися,

---

24 <https://glavcom.ua/economics/personal-money/jak-zminilisja-dokhodi-ukrajintsiv-za-chas-vijni-rezultati-doslidzhennja-880333.html>

не можуть зробити це офіційно. Відтак, тіньовий сектор економіки, який сьогодні оцінюється у понад 41%, стає можливістю заробітку для багатьох українців. Водночас, наймані працівники стають більш вразливими внаслідок порушення трудового законодавства, порушення їх трудових прав, а також погіршення умов праці. Військові дії призвели до втрати значної кількості кваліфікованої робочої сили не лише через міграцію до сусідніх країн, але й через загибель або втрату працездатності (серед яких медики, юристи, вчителі, інженери, IT-спеціалісти, журналісти).

**Таблиця 3.1. Компанії, що мають співробітників, які фізично постраждали внаслідок війни, % опитаних Е&У**

17%	Компаній вказали, що мають співробітників, які загинули внаслідок повномасштабного вторгнення Росії на територію України
11%	Компаній вказали, що мають співробітників, які зникли безвісти під час повномасштабного вторгнення Росії на територію України
17%	Компаній вказали, що мають співробітників, фізично постраждали під час проведення бойових дій на території України з 24 лютого 2022 року

Джерело: побудовано авторами за даними Е&У [25]

17 % опитаних компаній, зазначили, що під час військового стану (бойових дій) втратили співробітників внаслідок їх загибелі .

Кількість жертв може продовжувати зростати навіть після завершення бойових дій, через численну кількість протипіхотних мін та вибухонебезпечних предметів. За підрахунками ООН, у 2021р. близько 2 млн. українцям загрожували протипіхотні міни та вибухонебезпечні предмети на сході України по обидва боки лінії розмежування. Торік Україна була на п'ятому місці у світі за кількістю жертв серед цивільного населення через протипіхотні міни. Внаслідок збільшення районів проведення бойових дій, Україна стала найбільш «забрудненою» мінами країною у світі.

До змінення структури пропозиції кваліфікованої робочої сили в Україні призвела низка факторів:

- підвищена смертність людей працездатного віку;
- збільшення чисельності мігрантів за кордон;
- збільшення числа працівників з обмеженими можливостями, а рівень їх працездатності та перелік робіт, які вони можуть виконувати, відрізняється від довоєнного періоду; збільшення пропозиції жінок на ринку праці, в т.ч. через відкладення шлюбу та народження дітей через війну (перебування годувальника сім'ї у Збройних Силах чи його втрата призвели до того, що жінкам доводиться брати на себе більше обов'язків, щоб забезпечити базові життєві потреби своїх сімей) тощо.

25 Дані вказано станом на кінець квітня 2022р., Докладно див. Докладно див. О. Горбановська. Повтомасштабна війна на території України — реакції, виклики та дії бізнесу, Е&У, квітень 2022р., <https://www.youtube.com/watch?v=oPlxvIFEUF8>.

Війна змінила умови та принципи, за якими функціонував ринок праці, перевивши його у більш невизначену та небезпечну фазу. Зокрема, за даними опитування Європейської Бізнес Асоціації (ЄБА) серед компаній-членів Асоціації у березні 2022р., 43% компаній мали фінансові резерви на кілька місяців, 28% — на 6 місяців, 17% — на рік або більше, 6% повідомили, що фінансові резерви компанії вичерпані. Задля продовження роботи 68% компаній скоротили витрати, 44% залучили кредити від партнерів, 35% релокували підприємства і лише 13% запустили нові бізнес-напрямки. Цікаво, що 25% підприємств Асоціації переорієнтували бізнес на гуманітарні потреби, а 13% — на потреби армії.

Данні НБУ свідчать про **вичерпання фінансових можливостей бізнесу**, підкреслюючи, що у малого бізнесу скорочуються можливості з фінансової підтримки свого штату працівників. Малий та середній бізнес в Україні скоротився на 1,07 млн. працівників. Також з початку війни відбулися такі скорочення/зміни на ринку праці: в умовах скороченої зарплати працює — 27% персоналу; відправлені у вимушену відпустку — 20% персоналу; скорочено на даний момент — 20% персоналу [26].

У результаті знижуються пропоновані зарплати, а з погіршенням фінансового стану підприємств, зокрема МСБ, скорочуються можливості підтримки і наявного персоналу

За даними Європейської Бізнес Асоціації, в Україні з липня 2022 р тримається тенденція відновлення роботи малого та середнього бізнесу. Тоді як у березні не працювало ще 42% опитаних нами підприємців, у квітні – 26%, наразі без роботи лишаються тільки 17% представників малого та середнього бізнесу.[27]

Водночас поліпшується оцінка підприємцями власної фінансової стійкості. 73 % бізнесів стверджують, що їм вистачає фінансових ресурсів для функціонування та розвитку, а період фінансової стійкості 61 % оцінюють в рік та більше (раніше – 46 %), ще 26 % – у пів року і тільки 6 % – в кілька місяців. Бізнес суттєво наростив фінансові резерви з березня місяця, хоча дещо зросла кількість компаній, у яких вони відсутні – до 5 % у жовтні порівняно з 2 % у липні.

---

26 Джерело: опитування Advanter Group 25.05-10.06.22

27 <https://eba.com.ua/vse-bilshe-msb-povertayetsya-do-roboty-na-tli-skorochennya-finansovyh-rezerviv/>



**Рис. 3.1. Рівень фінансової стійкості українського бізнесу (березень-жовтень 2022 р.),%**

Джерело: побудовано авторами за даними: <https://eba.com.ua/research/doslidzhennya-ta-analytika>

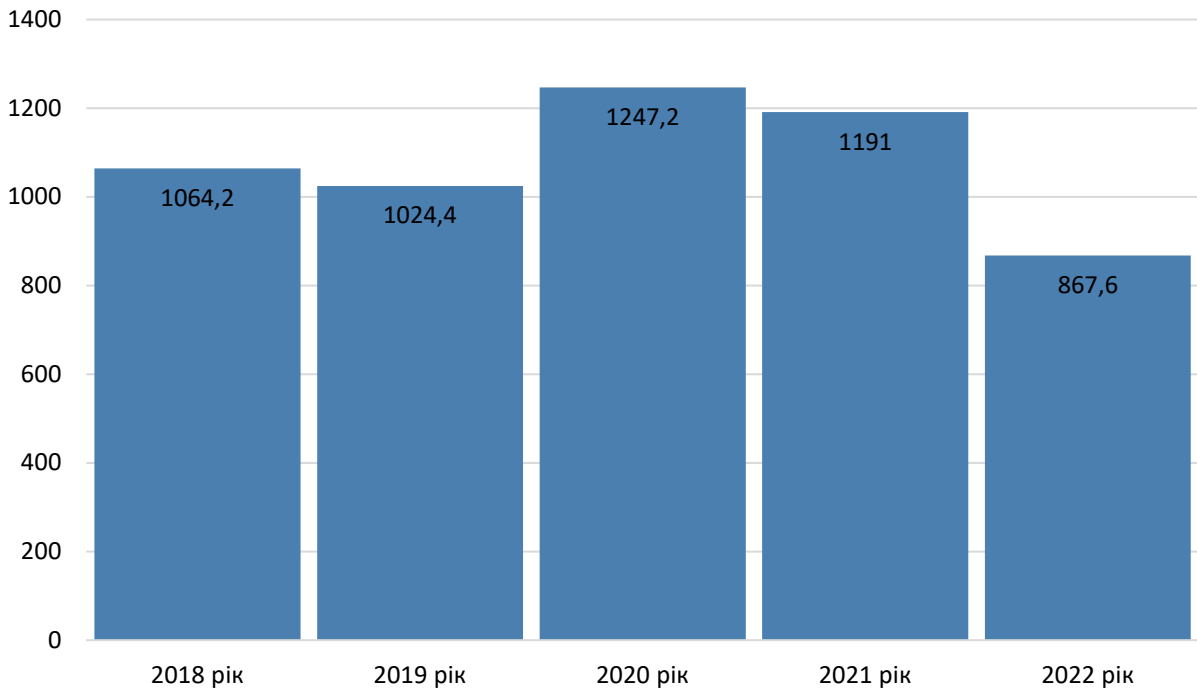
Основним джерелом фінансування для українських бізнес компаній наразі є оборотні кошти – для 63 % компаній, ще 17 % користуються міжнародним кредитуванням, 13 % – банківськими позиками, 3 % – комерційним кредитуванням [28].

У порівнянні із початком вторгнення, зараз потік біженців з України сповільнився, проте значна кількість громадян України залишається за кордоном. Посилюються ризики неповернення вимушених переселенців до України після закінчення війни: 59% українських біженців шукали роботу в країні тимчасового проживання. Попит на робітничі спеціальності стає все більш відчутним на українському ринку праці: в червні кількість вакансій в цій сфері зросла на 20% у порівнянні з попереднім місяцем.

**Працевлаштування, безробіття та оцінки попиту і пропозиції на робочу силу у період бойових дій.** Станом на 1 червня 2022р., в середньому по Україні, на одне вільне робоче місце претендувало 12 безробітних (на 1 червня 2021р. –5 осіб). Останні дані Державної служби статистики України датуються кінцем 2021р., коли статус офіційного безробітного мали 10,3% працездатного населення у віці від 15 до 70 років (1,7 млн. осіб). Водночас, згідно з опитуванням групи Рейтинг, унаслідок бойових дій у середньому по країні залишилися без роботи 53% працездатного населення, а на сході України цей показник сягає 74%. За даними Державної служби зайнятості, станом на кінець 2022р. зареєстровано менше безробітних. Протягом 2022р. в Державній службі зайнятості кількість зареєстрованих безробітних становила майже 868 тис., що на 27% менше, ніж у відповідний період 2021р. Отримували допомогу у зв'язку з безробіттям майже 245 тисяч людей, що на 29% менше, ніж у 2021р. Однак статистика не враховує тих, хто

## Якість життя населення України та перші наслідки війни

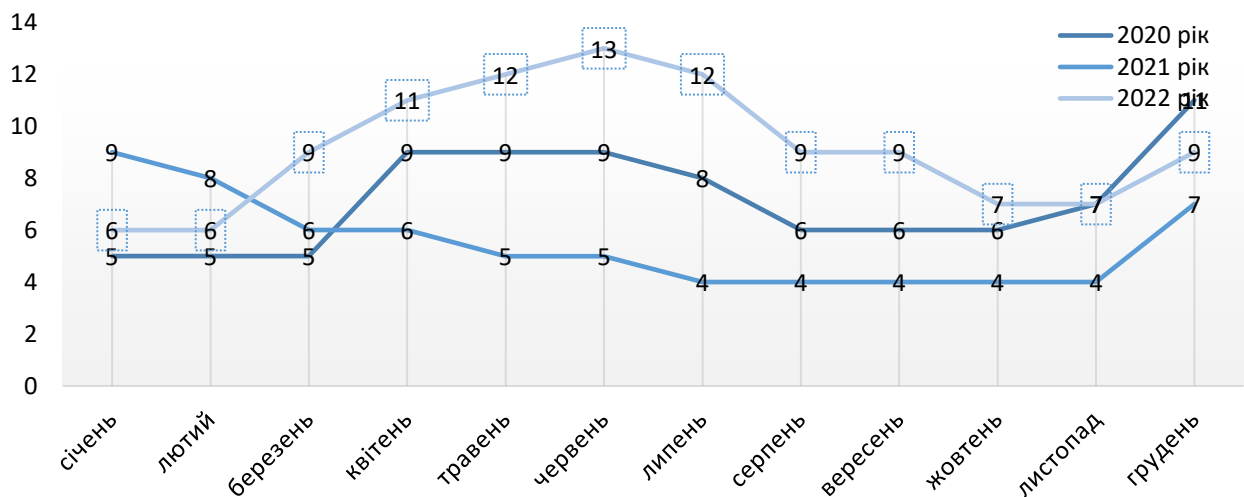
вимушено припинив підприємницьку діяльність, а також найманих працівників, яких формально не звільнили, а лише відправили у неоплачувану відпустку.



**Рис. 3.2. Чисельність безробітних 2018-2022рр, тис. осіб**

Джерело: побудовано авторами за даними Державної служби зайнятості

Водночас, багато безробітних виїхало за кордон, знявшись з обліку центрів зайнятості, деякі підписали контракти зі Збройними силами України. Ускладнюють ситуацію й внутрішньо переміщені особи, статистика по яких змінюється щодня.



**Рис. 3.3. Кількість претендентів на 1 вакансію, станом на кінець місяця, осіб**

Джерело: побудовано авторами за даними Державної служби зайнятості

На початку 2022 р. послугами Державної служби зайнятості скористалися 559,9 тисяч осіб, з яких 495 тисяч зареєстрованих безробітних — це на 34% менше, ніж за аналогічний період минулого року. А у січні 2023 року послугами служби зайнятості скористалися лише 252 тис. осіб, з них 214 тис. зареєстрованих безробітних. Отримували допомогу 110,9 тис. осіб.

За сприяння центрів зайнятості у січні 2023 року працевлаштована 13,3 тис. осіб, у тому числі 9,8 тис. зареєстрованих безробітних. Середня тривалість пошуку роботи скоротилася з 112 днів до 91 дня. Цей показник зменшився в усіх регіонах, але найбільше в Закарпатській, Волинській, Луганській, Львівській, Дніпропетровській та Чернівецькій областях. За видами економічної діяльності, у січні 2023 року найбільше безробітних громадян працевлаштоване: в сфері торгівлі (20%), у переробній промисловості (18%), в державному управлінні та обороні (9%), в освіті (8%), у сільському господарстві (8%), в охороні здоров'я та соц. допомозі (8%).

Станом на 1 лютого 2023 року мали статус безробітного 166,0 тис. осіб. За статтю: у загальній кількості зареєстрованих безробітних, чоловіки становили – 50,0 тис. осіб (або 30%), жінки – 116,0 тис. осіб (або 70%). За віковими групами: 23% зареєстрованих безробітних були у віці до 35 років; 29% – у віці від 35 до 44 років; 29% – у віці від 45 до 55 років; 19% – понад 55 років. За освітою: 45% зареєстрованих безробітних мали вищу освіту, 36% – професійно-технічну, 19% – загальну середню освіту.

До **основних причин зменшення кількості зареєстрованих безробітних** слід віднести:

- Виїзд великої кількості українців за кордон;
- Відтермінування подання звітності щодо наявних вакансій, запланованих звільнень з боку роботодавців до Державного центру зайнятості через запроваджений військовий стан (поточна статистика Державного центру зайнятості не є повною);
- Зменшення підконтрольної українській владі території та відсутність достовірних даних з тимчасово окупованих територій;
- Внесення істотних змін у трудове законодавство, (наприклад, припинення дії трудової угоди з боку роботодавці без звільнення працівників у зв'язку з банкрутством чи реорганізацією, скороченням штату тощо, можливість відправити людей у неоплачувану відпустку на весь період воєнного стану).

Зменшення можливостей та підстав для звернень до Державної служби зайнятості з боку громадян та відсутність намірів шукати роботу через офіційні мережі в умовах війни через високу ймовірність направлення на громадські роботи, відмова від участі в яких може призвести до втрати статусу зареєстрованого безробітного.

Загалом можна сказати, що незважаючи на поживлення економічної активності та поступове повернення бізнесу до роботи, багато підприємств не відновили свою діяльність, і це позначається на ринку праці. На сьогодні маємо дві тенденції:

бізнес, який повертається до роботи, проводить релокацію на захід. Там компанії відкривають нові вакансії.

продовжується зростання кількості безробітних через війну, особливо в тих регіонах, де відбуваються активні бойові дії — на Сході та Півдні країни.

**Вставка 3.1.** Одним з «викликів» ринку праці сьогодні є – мобілізація працюючих військово зобов'язаних. Мобілізованим особам, тобто військовозобов'язаним, які були призвані на військову службу в особливий період, гарантується збереження місця роботи (посади) і середнього заробітку відповідно до ст. 119 Кодексу законів про працю України. Працівникам, які залучаються до виконання обов'язків, передбачених законами України «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», здійснюється виплата грошового забезпечення за рахунок коштів Державного бюджету України відповідно до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», вони не підлягають звільненню на підставі п. 3 ч.1 ст. 36 КЗпП, а лише звільняються від виконання обов'язків, передбачених трудовим договором, що оформлюється відповідним наказом (розпорядженням) роботодавця. Підставою для збереження місця роботи, посади і середнього заробітку на підприємстві, в установі, організації, фермерському господарстві, сільськогосподарському виробничому кооперативі незалежно від підпорядкування та форми власності і у фізичних осіб – підприємців є сам факт прийняття працівника на військову службу за контрактом, у тому числі шляхом укладення нового контракту на проходження військової служби (який підтверджується наданими власнику або уповноваженому ним органу відповідними довідками, витягами з наказів тощо) під час дії особливого періоду на строк до його закінчення або до дня фактичного звільнення.

На добровольців ТРО, які підписали відповідні контракти, на час підготовки та виконання завдань поширюються гарантії соціального і правового захисту, передбачені Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» – відповідно до ч. 2 ст. 24 Закону України «Про основи національного спротиву».

Їм також гарантується збереження місця роботи (посади) і середнього заробітку – відповідно до ст. 119 КЗпП. Документами, що підтверджують участь в територіальній обороні, є контракт добровольця територіальної оборони.

Тобто Однією з основних гарантій для працівників, які приєдналися до лав ЗСУ та ТРО це збереження робочого місця та посади. А ще до 19 липня 2022 року було збереження середнього заробітку для усіх працівників, однак до КЗпП внесені зміни щодо зупинення нарахування середнього заробітку працівникам, які увільнені від роботи на час призову на військову службу. Тобто починаючи з 19 липня 2022 року роботодавець зберігає за мобілізованим працівником, який проходить службу, місце роботи і посаду

За даними на 8 липня 2022 року до Збройних сил України мобілізовано 700 тисяч осіб працездатного віку.

Зараз українські військові отримують грошові виплати, які складаються з двох частин:

перша — це щомісячне грошове забезпечення, яке військові отримують відповідно до своєї посади, звання та вислуги років тощо.

Друга частина — грошова винагорода, яка встановлена за ініціативою президента на період воєнного стану.

Тож мобілізований військовослужбовець, який не залучений до ведення бойових дій, отримує 30 тис. грн грошової винагороди на місяць.

А військові, які беруть участь у активних бойових діях – 100 тис. грн.

**Кадрові портали.** На потребу ринку в умовах війни відреагували кадрові портали. Аналіз баз даних відкритих вакансій та резюме, показував критичне зниження кількості резюме в перші тижні війни. Найбільше падіння відбулося у Київській області та в Києві, у Дніпропетровській, Сумській, Запорізькій та Харківській областях. Причина полягала в пріоритетності для людей власної безпеки та безпеки своїх сімей. Цей період характеризувався активним пошуком роботи як для тих, хто залишився на місцях та лишився роботи, так і для тих хто переїхав у інші регіони країни. При цьому пошук відбувається часто не за спеціальністю, а відповідно до пропозицій роботи на місцях. Попит на робочу силу різко зменшився через неможливість працювати у зонах бойових дій, зниження попиту на товари та послуги, проблеми з логістикою та невизначеність майбутнього. У січні-квітні 2022р. було заявлено лише 173 350 вакансій, тоді як кількість претендентів на них — близько півмільйона офіційних безробітних. На квітень ситуація ще більше погіршилася — 25 326 вакансій та 283 356 безробітних, тобто конкурс майже по 12 осіб на одну вакансію<sup>23</sup>. Відтак, суттєвим став дисбаланс між попитом та



пропозицією робочої сили. Зменшення кількості вакансій складає понад 70% довоєнного рівня. За даними сайту з пошуку роботи [Robota.ua](https://roboota.ua) середня кількість актуальних вакансій до 24 лютого 2022р. становила близько 100 000/день, а кількість нових резюме, створених користувачами — 25 000- 30 000 у день. У перші ж декілька тижнів війни роботу більшості підприємств та організацій було призупинено а ринок праці майже торкнувся «дна». Так, порівняно з довоєнним часом кількість вакансій на другий тиждень війни впала на 55%-85% залежно від міста. На іншому пошуковому сайті [Work.ua](https://work.ua) до війни активних вакансій щоденно було 90 000, а у перші кілька тижнів війни їх кількість не перевищувала 6 000. З кожним тижнем від середини березня 2022р. ситуація почала потроху покращуватися — зростання кількості вакансій щотижня було на рівні 10% і станом на 24 червня 2022р. кількість актуальних вакансій досягла 30 000 тис.

Найбільш стійкою у розрізі вакансій виявилася сфера ІТ, оскільки є міжнародно орієнтованою. Водночас, під скорочення все ж потрапили спеціалісти ІТ, які працювали на підприємствах інших секторів економіки. Оптимізуючи витрати та намагаючись утримати основний склад працівників, які відповідають за операційну діяльність, ті, хто відповідав за стратегічні процеси, запровадження та розробку нових проектів, — також підпали під скорочення. Окрім ІТ-спеціалістів попит залишився на лікарів, фармацевтів, водіїв (у березні уряд дозволив водіям категорії В керувати вантажівками), вантажників, кур'єрів, нянь, будівельників, логістів. Також задля забезпечення потреб армії нові робочі місця створювалися у військово-промисловому комплексі. На різноманітних сайтах з пошуку роботи [Work.ua](https://work.ua), [Robota.ua](https://roboota.ua), [grc.ua](https://grc.ua) з початку війни найбільше вакансій відкрилося у сфері продажів (менеджери з продажу, консультанти, касири, адміністратор торгового залу, керуючий магазином), ІТ, інтернет - і телекомунікаціях. З відривом, але незначним затребуваними стали робітничі професії слюсаря та електрика, а також логісти, водії та міжнародні менеджери, представники сільського господарства (сортування та збирання) та медичної сфери, швачки (і одягу, і взуття).

Особливістю ринку праці сьогодні є вакансії волонтерів, переважно кухарів, прибиральників, операторів координаційних центрів та спеціалістів по роботі з персоналом. Велика пропозиція участі у волонтерських рухах громадських або міжнародних організацій існує в Київській, Харківській, Чернігівській, Сумській, Запорізькій, Львівській та Дніпропетровській областях.

Кажучи про географію вакансій за даними сайтів з пошуку роботи, понад третина всіх вакансій припадає на київських роботодавців, але й конкуренція на одне робоче місце в столиці залишається найвищою по Україні. На одне робоче місце в столиці претендує 10 осіб, тоді як торік у цей час було лише дві особи. Водночас, вимушене внутрішнє переміщення людей призвело до демографічної концентрації трудових ресурсів на територіях західних та центральних областей України. Через внутрішню міграцію та передислокацію українського бізнесу, найбільша активність пошукачів спостерігається в Закарпатській, Чернівецькій, Львівській, Хмельницькій та Вінницькій областях. Найменша активність — в областях, на територіях яких відбуваються бойові дії.

**Державна служба зайнятості.** Станом на 1 лютого 2023 року кількість вакансій, зареєстрованих в Державній службі зайнятості, становила 25,9 тис. одиниць, що на 48% менше, ніж на 1 лютого 2022 року (50,0 тис. одиниць).[29]

Відзначається, що вакансій на ринку спостерігається значний дисбаланс між регіонами, а також у розрізі маленьких міст та великих населених пунктах. Найскладніше знайти роботу у Херсонській області, де на 1 вільне робоче місце претендують 69 безробітних, в Черкаській (27 осіб), Чернігівській (25 осіб), Миколаївській (23 особи), Донецькій (22 особи) та Запорізькій (19 осіб) областях. Дисбаланс посилюється через міграцію українців до Європи та мобілізацію чоловіків.

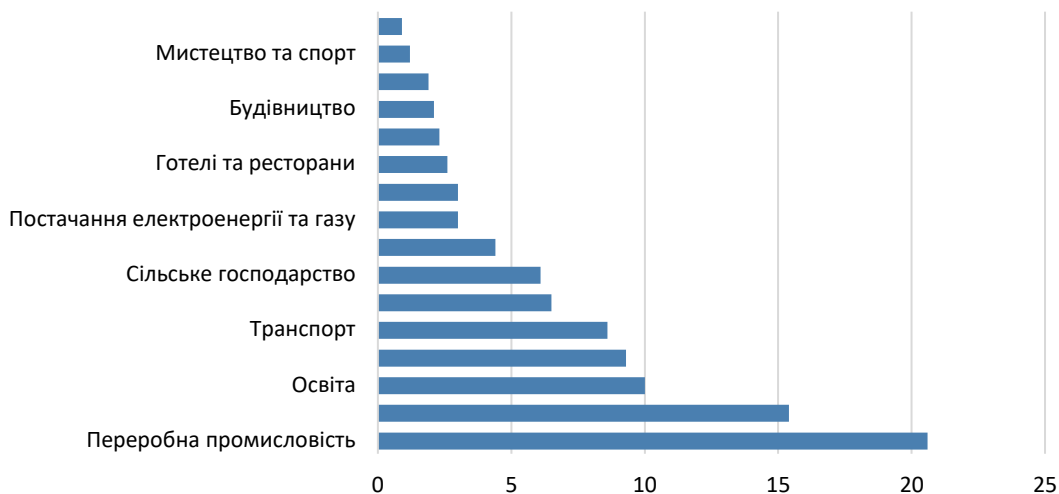
**Таблиця 3.2. Кількість вакансій та безробітних за регіонами січень 2023 року**

	Кількість вакансій, тис. од	Кількість безробітних, тис. осіб
Вінницька	1,3	9,3
Волинська	2,4	5,2
Дніпропетровська	4,0	17,1
Донецька	1,0	7,8
Житомирська	1,7	9,3
Закарпатська	0,8	4,4
Запорізька	0,5	14,5
Івано-Франківська	1,3	5,8
Київська	2,3	11,0
Кіровоградська	1,4	7,6
Луганська	0,0	3,0
Львівська	5,4	6,6
Миколаївська	0,8	11,2
Одеська	2,0	9,7
Полтавська	1,8	10,0
Рівненська	1,8	7,1
Сумська	1,4	12,3
Тернопільська	0,9	4,2
Харківська	1,7	16,5
Херсонська	0,1	6,9
Хмельницька	2,0	6,6
Черкаська	1,1	9,1
Чернівецька	0,7	2,8
Чернігівська	0,8	8,2
м. Київ	5,6	7,9

Джерело: побудовано авторами за даними Державної служби зайнятості

Сферами, які найбільше потребують працівників загалом по Україні, були роздрібна торгівля, сільське господарство, перевезення та логістика, нафтогазовий сектор, сектор металургії, фармацевтика, харчова промисловість, будівництво, державне управління. Найменш затребуваними стали професії в галузі туризму та готельно-ресторанного бізнесу. Також, складніше знайти роботу юристам, страхувальникам, працівникам сфери обслуговування, охоронцям, освітянам і науковцям. Загалом, ринок праці корелює з

секторами економіки, які забезпечують базові потреби населення на тих територіях, де не ведуться бойові дії — енергетика, логістика, медицина, сектор харчової промисловості.



**Рис. 3.4. Структура вакансій за видами економічної діяльності (січень 2023р),%**

*Джерело:* побудовано авторами за даними Державної служби зайнятості

Окрім Київщини, найбільше вакансій сьогодні на Львівщині, Дніпропетровщині, Полтавщині та Харківщині. Також, збільшилася кількість вакансій для віддаленої роботи, а деякі вітчизняні компанії активно розміщують вакансії за кордоном (переважно у Польщі). Слід додати, що в країні має місце значна тінізація ринку праці — багато вакансій пропонуються без оформлення, як підробіток тощо. Зрозуміло, що в таких умовах ні на легальну зарплату, ні на якісь соціальні гарантії (наприклад, лікарняні тощо), ні на трудовий стаж українці можуть не розраховувати.

#### Фактор тимчасово та внутрішньо переміщених працівників та його вплив на ринок праці.

З початку повномасштабного вторгнення та введення військового стану, до великих та малих міст центральної України масово виїхали переселенці з Харківської, Дніпропетровської, Донецької, Луганської областей, оскільки саме ці регіони першими потрапили від удару військ РФ. Багато хто з них залишився без грошей, тому шукає хоч якусь роботу. Але в невеликих населених пунктах вакансій на таку кількість людей не вистачало та не вистачає й досі, тому наслідком цього стало – зростання локального безробіття. Такий самий дисбаланс через міграцію українців до Європи та мобілізацію чоловіків. Біженцями та переселенцями стали не лише наймані працівники, а й багато представників малого та середнього бізнесу. Так, у країні ЄС виїхало багато фахівців сфери послуг — перукарі, косметологи, майстри манікюру та ін. Причому дехто вже відкриває власний бізнес в країнах перебування. В регіонах України, де відбуваються активні бойові дії (на відміну від регіонів в яких бойові дії не здійснюються, і бізнес відновив свою роботу майже на довоєнному рівні) зокрема в Харківській, Запорізькій, Донецькій та Луганській областях малий і середній бізнес більшою мірою не працює, і чи відкриється знову — поки що неясно. З сучасною хвилею біженців більш всього країна втратила жінок-підприємців. Для багатьох секторів це буде велика втрата. На жаль,

наразі відсутні данні та дослідження стосовно чисельності жінок-підприємців, які тимчасово виїхали з країни, тікаючи від бойових дій. Проте, за результати опитування, що проводилося соціологічною службою Центру Разумкова [30] на пунктах пропуску через державний кордон України у Закарпатській області (пункти пропуску Ужгород, Малий Березний та Чоп (Тиса) можна скласти певний портрет українського біженця.

**Вставка 3.2.** Так, переважна більшість біженців (83%) — це жінки, а чоловіки становлять лише 17%. Найбільшу групу біженців становлять жінки від 30 до 39 років (37%), 26% — ті, кому від 40 до 49 років, тобто люди активного, працездатного віку. Виїхали за кордон жінки переважно з вищою або незакінченою вищою освітою (76%), 18% — із середньою спеціальною освітою, і лише 6% — із загальною середньою освітою. Найбільш представленими соціальними групами є висококваліфіковані фахівці (26%), підприємці (20%) та кваліфіковані робітники (17%). Більше половини тих, хто виїжджав за кордон у зв'язку з воєнними діями — жителі Сходу та Півдня країни (51,5%), найбільше серед східних областей представлена Харківська — (19%), 45% — жителі центральних областей (у т.ч. 31% — жителі Києва та Київської області), і лише 4% — жителі західних областей.

Впливу фактору тимчасово переміщених осіб/біженців на ринок праці як України так і країн Європейського Союзу потребує подальшого детального дослідження, зокрема аналізу структури пропозицій роботи у європейських країнах та портрету спеціалістів, які виїхали за кордон, втікаючи від військової агресії. Тим більше, що проблема з біженцями може загостритися в майбутньому і вдарити по вже післявоєнному ринку праці та економіці, що відновлюється.

**Зміна структури ринку праці та відновлення трудової активності.** Релокація та вимушена міграція призвели до зміни структури ринку праці, а також структури пропозицій та насиченості фахівцями у розрізі регіонів. У регіонах, які найбільше відчули на собі військову агресію РФ, зменшилася кількість робочих місць і зросла конкуренція. Переміщення підприємств у безпечні регіони України, внутрішня та зовнішня міграція фахівців спричинили те, що у західних областях кількість пропозицій роботи була меншою за січневі показники майже втричі внаслідок збільшення чисельності пошукачів. Релокація та масове переміщення людей із зон бойових дій у західні регіони та за кордон спричинили дефіцит персоналу у життєва необхідних сферах ринку праці, особливо на територіях активних бойових дій. З проблемами у пошуку персоналу у цих місцевостях стикнулися фармацевтичний, продуктовий ритейл, медична, транспортна галузь тощо. Так, дослідження кадрових порталів показує, що незайнятих фахівців на ринку праці зараз стало значно більше, ніж раніше. З низки спеціальностей вже є дефіцит, пов'язаний саме з від'їздом людей за кордон. Наприклад, попит на медичних працівників та фармацевтів, які були одними з найзатребуваніших фахівців і до початку війни, загострився критично. Тому, наприклад, багато аптек взагалі довгий час було закрито, тому що працювати в них було нікому, і деякі аптечні мережі були вимушені залучати студентів медичних вузів внаслідок браку персоналу. Специфікою моменту стало те, що працівники постали перед потребою шукати житло у безпосередній близькості до об'єкту, де вони можуть працювати, аби не наражатися на небезпеку при пересуванні через усе місто від місця проживання до місця роботи.

Ситуація на ринку праці залежатиме від тривалості бойових дій, а також повернення українських мігрантів. У квітні 2022р. трудова активність почала поступово відновлюватись, припинилося зниження кількості вакансій. Так, на 100-й день війни маже 50% великих підприємств-членів ЄБА відновили свою роботу; решта працює з певними обмеженнями або частково. Відбувається оптимізація діяльності бізнесу, значно частина працівників працює віддалено, частина працівників на своїх робочих місцях, частина у відпустках. Червневі результати дослідження ділової активності бізнесу показують, що частка підприємств, які повідомили про зменшення виробництва, знизилася з 70,5% до 44,9%. Однак порівняно з довоєнним періодом, 8% підприємств припинили діяльність і лише 12% підприємств працювали на повну (або велику) завантаженість виробничих потужностей.

Серед найголовніших проблем бізнесу все ще залишаються логістичні труднощі, брак палива та зростання цін. Найбільше підприємці очікують на закінчення війни, деокупацію територій, зменшення акцизів та податків.

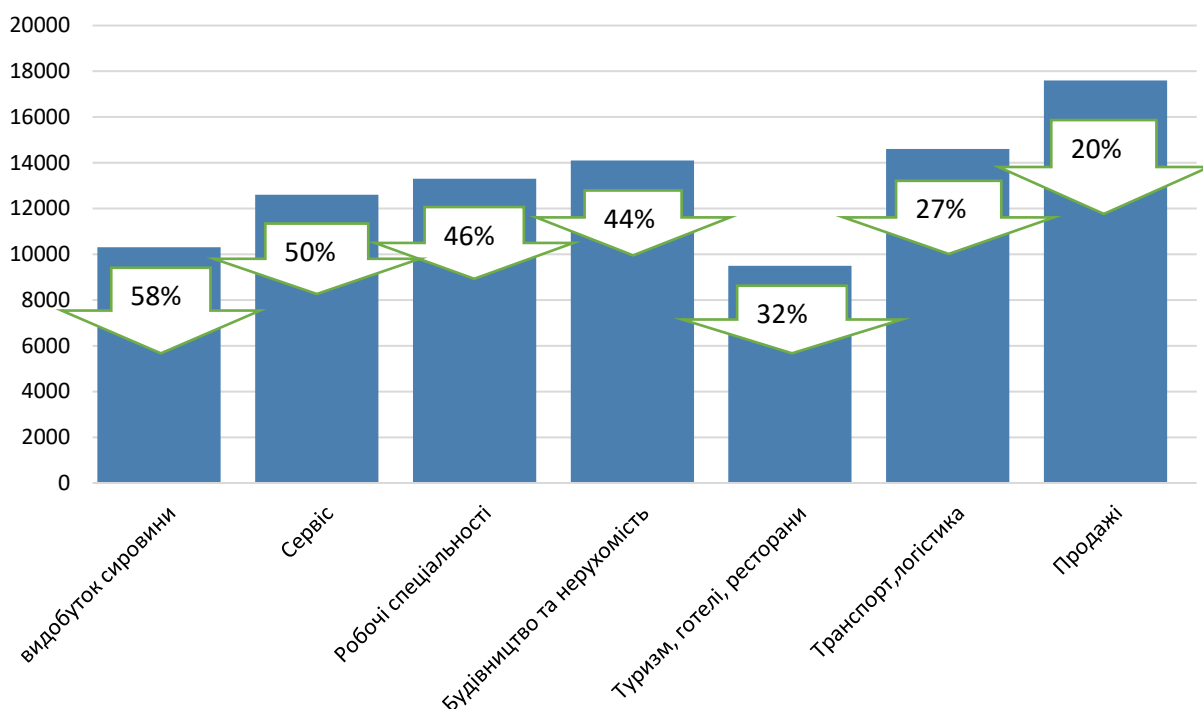
### 3.2. Зміни в доходах від зайнятості

Війна вплинула на зниження доходів громадян. Через війну спостерігається зниження зарплат, оскільки безробітних стає значно більше, ніж вакантних робочих місць. Частка населення з доходами нижче фактичного прожиткового мінімуму, який для працездатних осіб у 2022р. становить 2 481 грн. може досягти 70% у 2022р. порівняно з 18% у 2021р.

З початку війни зарплати майже за усіма вакансіями хоча й несуттєво, але знизились. Протягом першого місяця повномасштабного вторгнення Росії на територію України середня зарплата (пропозиції) за даними українського кадрового порталу Work.ua зменшилась на 11% з 15035 грн до 13736 грн. У той же час за даними Державної служби зайнятості, середня заробітна плата на початку війни становила 9 371 грн., а на 1 лютого 2023 – 10140 грн. Ситуація з рівнем заробітних плат залишається переважно незмінною порівняно з періодом початку війни, лише поодинокими є винятки зростання заробітних плат, це спостерігається у секторі ІТ, оптової та роздрібної торгівлі.

Станом на 1 лютого 2023 року середня заробітна плата у вакансіях, які містяться у базі даних Державної служби зайнятості, становила 10 тис. грн. Зокрема, серед видів економічної діяльності найвищою заробітна плата була у сфері інформації та телекомунікацій (19,4 тис. грн), у закладах охорони здоров'я (12,3 тис. грн), у добувній промисловості і розробленні кар'єрів (11,9 тис. грн), у сфері будівництва (11,4 тис. грн), у сфері водопостачання; каналізації, поводження з відходами (11,2 тис. грн), у сфері постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря (11,1 тис. грн.), у сфері транспорту (10,9 тис. грн) [31].

Водночас, ті, хто втратив роботу, а пошук роботи є критичним, готові працевлаштовуватися на вакансії з нижчою заробітною платою або повністю змінити види роботи. Відповідно до законодавства, що регулює трудові відносини в період особливого правового (у нинішній ситуації — воєнного) стану, якщо роботодавець обрав процедуру зміни істотних умов праці або змінив локальні активи підприємства, строк дії таких умов оплати праці роботодавець визначає самостійно. Починаючи з березня, працівникам багатьох установ було скасовано премії та окремі доплати. Особливо це торкнулось працівників бюджетних установ та державних службовців. Хоча ситуація з доходами у бюджетному секторі можна вважати кращою оскільки персонал частково відправляли в простій з виплатою 2/3 зарплат. По відношенню до державних службовців було ухвалено рішення про заборону працювати з-за кордону, через що певна їх частина звільнилася. За даними Національного банку України в Україні більшість підприємств не може забезпечувати зарплати на довоєнному рівні. Падіння зарплат у приватному секторі становило 25-50% порівняно з довоєнними показниками. Зростає кількість підприємств, які урізали зарплати працівникам на 10-50%, зокрема, в енергетиці та сфері послуг, транспорті та торгівлі. Найбільше постраждала видобувна сфера та будівництво. Єдиний сектор, у якому зарплати не впали, а подекуди й вирости — сільськогосподарський. Також зіткнувшись зі збільшеною конкуренцією на робочі місця, відчуваючи проблеми з працевлаштуванням, фахівці почали скорочувати свої зарплатні очікування. В умовах високої конкуренції та вкрай низької кількості вакансій сьогодні спостерігається ще одна тенденція у поведінці претендентів. Фахівці стали пропонувати свої кандидатури на вакансії нижче за свій рівень кваліфікації. Якщо до війни у категорії топ-менеджмент було досить багато пропозицій роботи, то сьогодні керівники та директори не надто затребувані. Рівень оплати праці зараз також дуже нерівномірний, а дані — суперечливі. За даними grc.ua, з початку війни середня зарплата в Україні впала на 10% і станом на квітень становить за вакансіями, відкритими на цьому порталі, 18 700 грн.



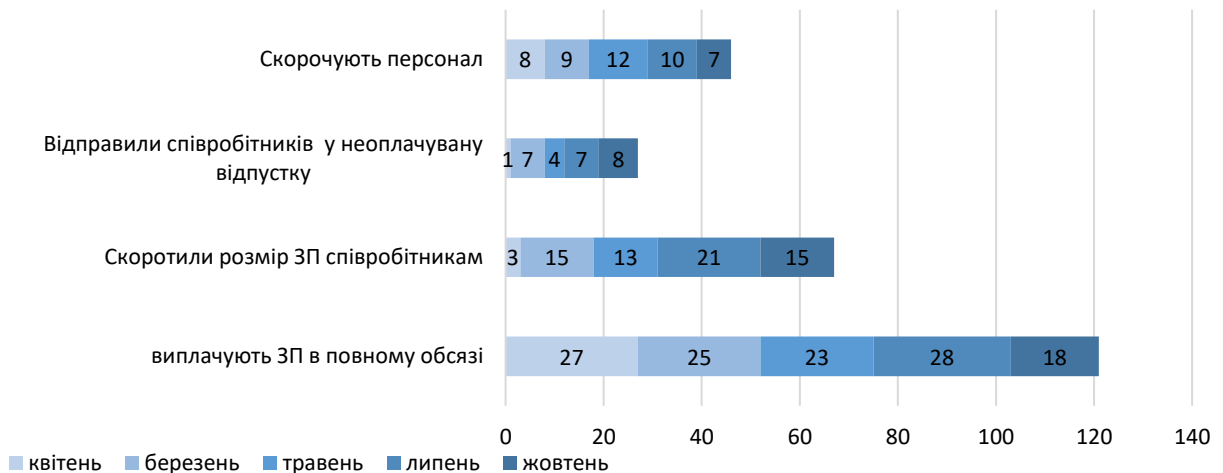
**Рис. 3.5. Середня пропонована ЗП (грн./місяць та її зміна (%) у порівнянні з довоєнним рівнем за видами діяльності (травень 2021/2022рр)**

Джерело: побудовано авторами за даними GRC.ua

Хоча за червневими даними ринок праці в Україні почав показувати стабілізацію середнього рівня заробітної плати в багатьох сферах проти попередніх місяців — компанії, яким вдалося зберегти свою діяльність в умовах війни, уже здійснили оптимізацію витрат. Дані кадрових порталів свідчать, що найменше постраждала від кризи на ринку праці ІТ-галузь.

Кількість вакансій зменшилася навіть в більш стабільному ІТ-секторі. Частка пропозицій роботи для ІТ-фахівців значно перевищує пропозиції роботи для представників інших професій. В середньому по всіх регіонах України фахівцям ІТ галузі пропонують у середньому від 70 900 до 1 08,1 тис. грн., (середня заробітна плата в ІТ-сфері становила приблизно 86,5 тис. грн.). Новою тенденцією на ринку праці є те, що стикаючись з проблемами працевлаштування через вкрай низьку кількість вакансій, висококваліфіковані спеціалісти, зокрема, фахівці топового рівня погоджуються на посади нижчої кваліфікації. За даними Державної служби зайнятості, станом на початок травня, з близько 25,3 тис. вакансій 6,4 тис. передбачають мінімальну зарплату (6,5 тис. на місяць). Близько 5 тис. вакансій — оклади до 7 тис. грн., ще близько 3,7 тис. робочих місць — до 8 тис. грн. тощо. На зарплати в 10-11 тис. грн. — вакансій менше 800, а понад 20 тис. на місяць пропонується лише за 272 вакансіями. У результаті середня зарплата — 9 103 грн. При цьому за дефіцитними вакансіями говорять про поступове відновлення зарплат до довоєнного рівня. У червні 2022р. з'явилися пропозиції роботи з високими зарплатами в таких сферах, як будівництво, нерухомість, управління персоналом,

видобуток сировини. Найбільшу потребу відчують галузі медицини, фармацевтики ІТ та логістики. За даними досліджень експертно-аналітичного центру кадрового порталу ggc.ua, до п'ятірки професійних сфер, в яких пропонують високі зарплати, увійшли спеціалісти сфери маркетингу, реклами, PR з середньою місячною виплатою 26,6 тис. грн., фахівці зі сфери видобутку сировини (26,5 тис. грн.), а також спеціалісти зі сфери будівництва (25,3 тис. грн.). Поступово повертає свої позиції Київ, який з початку активних бойових дій у березні-квітні втратив лідерство за розміром заробітної плати. Якщо в січні в столиці в середньому пропонували 31 тис грн, то в березні — 25 тис. грн., в квітні середня заробітна плата піднялась вже до 26 тис. грн. Але більшість українців надалі стикатимуться з проблемами пошуку роботи, навіть на порівняно невеликі гроші. Для працівників оклади стали нижче мінімальних — людей оформляють на неповну зайнятість. Так, згідно з даними, що розміщені на порталі Державної служби зайнятості, стандартними шляхами оптимізації стали переведення працівників на половину ставки, скорочення кількості робочих годин або оформлення відпустки за власний рахунок. За даними ЄБА, звільнення фіксувалися у 8% компаній. Якщо перевести працівників на скорочений робочий день не видається можливим через необхідність забезпечувати виробництво, у таких випадках відбувається скорочення зарплат. Наприклад, у Rozetka працюють 50% робітників від довоєнного штату. Ще певна кількість співробітників інтернет-магазину зайнята частково. У великих компаніях ситуація краща, ніж у малому та середньому бізнесі.



**Рис. 3.6. Фінансові можливості малого та середнього бізнесу в Україні ( березень-жовтень 2022р),%**

Джерело: побудовано авторами за даними : <https://eba.com.ua/research/doslidzhennya-ta-analytika/>

Можливість забезпечення персоналу гідного рівня заробітної у МСБ дужне низька— ситуація з виплатою заробітних плат співробітникам дещо погіршилась за останній місяць. Заробітну плату в повному обсязі виплачують наразі 18% ( проти 27% у березні) компаній. У жовтні 2022 року 15% (проти 21% у липні) довелося скоротити розмір заробітних плат, 21% компаній не мають змогу робити виплати, а 8% (проти 1% у березні) змушені відправити всіх своїх співробітників у неоплачувану відпустку.



Таке «просідання» у зарплатах та проблеми з роботою можуть з новою силою активізувати трудову міграцію. Тобто люди, які не виїхали з України через війну, будуть змушені мігрувати до Європи від безробіття.

### *3.3. Прогнозні оцінки та напрями стабілізації ринку праці*

Хоча оцінити точні масштаби втрат у сфері зайнятості наразі ще дуже складно через обмеженість даних та вкрай невизначені, мінливі обставини, що впливають на ситуацію в Україні.

**Вставка 3.3.** Інформація про зайнятість та безробіття населення (за методологією Міжнародної організації праці) визначається органами державної статистики на підставі обстежень робочої сили. У зв'язку із військовими діями, у поточному році Державна служба статистики України не має можливості проводити відповідні обстеження. Тому, показники щодо зайнятості та безробіття населення (за методологією МОП) за 2021 рік є останніми опублікованими даними. Кількість зайнятого населення в середньому за 2021 рік становила 15,6 млн осіб, зокрема 7,4 млн жінок та 8,2 млн чоловіків. Серед зайнятих громадян, 3,0 млн осіб або 19% були зайняті у неформальному секторі економіки. Рівень зайнятості населення становив 55,7%. Серед чоловіків цей показник становив 61,5%, а серед жінок – 50,4%. За видами економічної діяльності, найбільше громадян було зайнято у сфері торгівлі (3,6 млн осіб), сільському господарстві (2,7 млн осіб), промисловості (2,3 млн осіб), освіті (1,2 млн осіб), на транспорті (1,0 млн осіб), охороні здоров'я (0,9 млн осіб). Кількість безробітного населення (за методологією МОП) у 2021 році становила 1,7 млн осіб, зокрема 842 тис. жінок та 870 тис. чоловіків. Рівень безробіття населення (за методологією МОП) становив 9,9% робочої сили, серед жінок – 10,2%, чоловіків – 9,6%. Серед молоді віком до 25 років рівень безробіття був майже удвічі більшим – 19,1%. В середньому по країнах Євросоюзу, у 2021 році рівень безробіття становив 7,0%, зокрема серед молоді у віці до 25 років – 16,6%. За даними обстежень щодо пошуку роботи безробітними, найчастіше вони звертаються за допомогою у працевлаштуванні до Державної служби зайнятості (40% всіх безробітних).

Проте, використовуючи попередній досвід впливу збройних конфліктів на зайнятість, МОП оцінює, що за три місяця військових дій в Україні 4,8 мільйона робочих місць були втрачені порівняно з довоєнним періодом, що становить 30% зайнятості в Україні. Прогнозні розрахунки доводять, що якби бойові дії було припинено негайно, і в країні почалося б швидке відновлення, а також за умови поверненням 3,4 мільйона робочих місць, це дозволило б скоротити втрати зайнятості до 8,9 відсотка. При сценарії подальшої військової ескалації, втрати зайнятості ще більше збільшаться і сягнуть 7 млн, або 43,4%.



**Рис. 3.7. Втрати робочих місць в Україні (%), зміни порівняно з періодом до конфлікту)**

Джерело: побудовано авторами за даними [https://ukraine.un.org/sites/default/files/2022-05/UKR\\_Brief%20note\\_11May-2022.pdf](https://ukraine.un.org/sites/default/files/2022-05/UKR_Brief%20note_11May-2022.pdf)

Водночас, слід зробити застереження, що реальна ситуація може виявитися не настільки катастрофічною, як це прогнозує Міжнародна організація праці. Методика підрахунку безробіття МОП відпрацьована на «офіційному» ринку праці. Проте в Україні завжди спостерігалась значна частка тіньового сегменту, що значною мірою корегувало статистику. Так, рівень безробіття за методологією МОП у кілька разів перевищує рівень безробіття, що фіксує офіційна статистика. Сьогодні ситуація на українському ринку праці ще сильніше змінилася. З початком війни частка тіньового сектору (в тому числі нелегальної чи напівлегальної зайнятості) зросла. Так, деякі роботодавці, опинившись у кризовій ситуації, хочуть заощадити на податках, інші просто не знають, як оформляти працівників, оскільки трудове законодавство з початком війни суттєво змінено. Отже, можна сказати, що МОП фіксує «зниження фінансової активності» (припинення виплати зарплат або їх різке зниження) майже по 5 млн. робочих місць, але скільки з них насправді закрилося, а скільки пішло в тінь — питання відкрите. За оцінками деяких експертів реально в Україні закрито близько 2 млн. робочих місць, але ці дані також є орієнтовними. Отримання актуальної інформації щодо тенденцій на ринку праці в країні, де йде війна — зміна чисельності та склад робочої сили — є не простим завданням, особливо з урахуванням того, що навіть з урахуванням впливу декількох мільйонів працездатних громадян в Україні все одно залишаються високий рівень безробіття. Складності прогнозування зайнятості в Україні наразі зумовлюють декілька аспектів: По-перше, наразі не можна однозначно прогнозувати ситуацію з кількістю населення, яке залишиться в країні. В Україні на ринку праці, скоріше за все, буде ситуація гірша, ніж в сусідніх країнах — і щодо заробітку, і щодо можливості знайти захищену роботу. Війна розділила сім'ї — жінки з дітьми виїхали за кордон, чоловіки залишилися в Україні. Тому цілком можливо, що після скасування воєнного стану і зняття обмежень на виїзд чоловіків за кордон певна їх частина залишить Україну для воз'єднання із сім'ями і

намагатиметься знайти роботу. Тобто можливим є значний сплеск (трудової) міграції. Головною умовою повернення біженців в Україну буде наявність безпечних та привабливих умов для життя, в тому числі наявність роботи, житла та соціальної інфраструктури. Але слід брати до уваги, що тривалий час перебування у країнах ЄС сприятиме можливостям громадянам України облаштуватися та закріпитися у приймаючих країнах. При цьому, за умови відсутності в Україні кращих перспектив, після скасування воєнного стану процес відтоку населення може продовжитися і навіть посилитися. По-друге, не дивлячись на те, що вже почався процес повернення людей в Україну, можна припустити, що їх повернення певною мірою пов'язано із скороченням чи згортанням програм для біженців у багатьох країнах ЄС. Українців намагаються перевести у статус працівників, а не біженців, так, у Польщі скасовують компенсації за житло, у Німеччині українців переводять із соціальних служб до центрів з працевлаштування. З іншого боку, у багатьох країнах ЄС спрощується працевлаштування для громадян України та визнання кваліфікацій, особливо за дефіцитними для місцевих ринків праці позиціями (медики, інженери), водії тощо). Імовірно, така політика європейських країн сприятиме тому, що процес повернення українських громадян до України може уповільнитися. Тобто ті, хто не зможе чи не захоче знайти в Європі роботу, найближчим часом повертатимуться в Україну, звичайно, якщо не буде загострення військової ситуації. Але з'явиться також великий прошарок тих, хто залишиться в ЄС, знайшовши роботу, садок, школу чи вищий навчальний заклад для дитини. Повернення цієї категорії громадян — під питанням. Таким чином імовірно, що через зазначені причини дефіцит робочої сили в Україні після закінчення воєнного стану буде знаним. Окрім того слід мати на увазі, що держава ставить за мету забезпечити українську армію усім необхідним з розрахунку на один мільйон осіб. Збільшення армії забере людей з інших «цивільних» видів діяльності, де створюється валова додана вартість. Адже, за визначенням експертів, військова справа — це специфічний вид діяльності, а не економіка у чистому вигляді<sup>56</sup>. Отже чим більше людей буде задіяно в оборонних та силових структурах, тим менше їх залишатиметься у реальному виробництві. Через прямі воєнні втрати та вищу смертність чоловіків в Україні цілком може скластися така ситуація, коли основою робочої сили будуть жінки.

Механізми та регуляторні інструменти відбудови ринку праці У післявоєнний період економіка потребуватиме більшої «реконструкції» за довоєнний, з точки зору економічного розвитку. Значні втрати робочої сили може перешкодити відбудові та розвитку країни, якщо не будуть ухвалені відповідні рішення.

Розвиток ринку праці — одна з безпосередніх потреб післявоєнної розбудови, а забезпечення роботою має стати невід'ємною частиною соціальної політики повоєнного відновлення. Збільшення рівня зайнятості має стати центральним питанням повоєнної відбудови, реінтеграції та процесів повернення до умов миру. Політичний діалог має охоплювати поточні та довгострокові потреби ринку праці, необхідна інтегрована програма, спрямована на забезпечення прожиткового мінімуму, мінімальної заробітної плати, підтримку соціального забезпечення тощо. У післявоєнний період економіка потребуватиме глибшої «реконструкції» за довоєнний, з точки зору економічного розвитку. Значна втрата робочої сили може перешкодити відбудові та розвитку країни,

якщо не будуть ухвалені відповідні рішення. Зменшення рівня безробіття та стабілізація на ринку праці має стати ключовим у порядку денному державної політики. Процес відновлення та реструктуризації вимагатиме перерозподілу робочої сили між секторами економіки, що дозволить підвищити рівень її продуктивності. З метою вирішення проблем безробіття та надлишкової робочої сили, що склалася в окремих регіонах країни, необхідною є розробка короткострокових планів щодо релокації чи переорієнтації деяких підприємств, допомоги бізнесу, який через бойові дії не може сплачувати заробітну плату працівникам та податки.

Створення робочих місць є ключовим фактором для реінтеграції різних груп населення, які постраждали від війни. Це сприятиме розвитку економіки, підвищуючи купівельну спроможність населення, та є надійним інструментом подолання бідності. Вирішення проблеми дефіциту робочих місць у період війни та післявоєнного відновлення має стати наскрізним питанням соціальної політики, хоча без перебільшень, сприяння гідній праці є складним завданням, враховуючи соціально-економічний та військово-політичний стан у якому перебуватиме Україна. Розробка спеціальної Державної програми відновлення економіки, зокрема відновлення інфраструктури, передусім соціального спрямування, та житлового фонду, зокрема залучення іноземних інвестицій для забезпечення житлом постраждалих громадян, особливо у регіонах Східної України. Підтримка розвитку місцевої економіки є надважливим фактором для того, щоб люди й надалі мали можливість забезпечувати себе. Розвиток економіки має здійснюватися з урахуванням фактору концентрації трудових ресурсів України, що склалась в умовах військових дій.

Держава має сприяти вирішенню безпосередніх проблем вразливих верств населення, які не можуть займатися економічною діяльністю через вік, фізичні вади або з інших причини. Мова йде про забезпечення харчуванням, питною водою, освітою, медициною, житлом. З початком війни велика частина населення стикнулася з серйозною проблемою нездатності купувати продукти харчування та різноманітні товари широкого вжитку. Сама доступність товарів не є виходом, якщо люди не мають достатньої купівельної спроможності, за винятком їх безкоштовного розповсюдження (гуманітарної допомоги).

Після війни велика маса працездатного населення потребуватиме швидкої інтеграції в систему суспільно-економічних відносин країни. Розв'язання лише гуманітарних та інфраструктурних проблем не вирішить проблему зайнятості. Приватний сектор обмежений в ресурсах і не в змозі визначити стратегічні пріоритети розвитку економіки. Потрібна цілеспрямована державна політика зайнятості з масштабним створенням робочих місць.

Стабільні та адекватно оплачувані робочі місця дозволять зберегти трудовий капітал нації, а запуск виробництв дозволить ефективно замкнути грошову масу в новій доданій вартості та генерувати супутні податки, що важливо для формування дохідної частини державного бюджету. Великі виробничі об'єкти зможуть стимулювати супутню приватну ініціативу малого та середнього бізнесу, а також сприятимуть громадян-мігрантів повертатися на економічну територію України створюючи нові робочі

Головне завдання зараз – зосередитись на підтримці виробництва, переведенні його у відносно безпечні регіони. Водночас держава має максимально стимулювати

переорієнтацію економіки на підтримку армії, забезпечення оборони, відновлення і підтримання інфраструктури, забезпечення продуктової безпеки.

Задля заохочення бізнесу треба розробити мобілізаційно-партнерські завдання – бізнес має стати партнером держави на шляху до перемоги.

Окрему увагу потрібно приділити експортно-орієнтованим бізнесам – їхнім завдання має стати збільшення експорту задля зростання валютних надходжень до України.

Вкрай важливе завдання — залучити до роботи максимальну кількість працездатного населення.

Війна, призвела до пошкодження та знищення в окремих містах фізичної інфраструктури, як-то дороги, мости, залізниці, електростанції та системи зв'язку. Значними є руйнування об'єктів комунальної інфраструктури, шкіл, медичних установ та житлових будинків. Їх відбудова вже сьогодні потребує кваліфікованих кадрів. Затребуваними є будівельники, проєктанти, архітектори, технологи, інженери з будівництва доріг, мостів та будівель. Актуальними стануть робітничі спеціальності такі як зварювальники, столяри, муляри, тинькарі, слюсарі, електрики та облицювальники, які до початку повномасштабної війни були в дефіциті. Загалом, сфера будівництва буде актуальною на ринку праці протягом довгострокової перспективи. Водночас, згадана сфера впливає на суміжні галузі, — сферу виробництва матеріалів та логістику. Так, одне робоче місце у будівництві може створити декілька робочих місць у суміжних галузях, що обслуговують будівельну галузь.

Сьогодні значна кількість громадян, які не несуть службу в ЗСУ або ТРО, займаються волонтерством або є внутрішньо переміщеними особами без місця роботи.

**Вставка 3.4.** У 2013р. чисельність ЗСУ становила 166 тис. осіб. Після анексії Криму та початку війни на Сході України чисельність армії збільшилася до 250 тис. осіб. На початку 2022р. Президент підписав Указ «Про першочергові заходи щодо зміцнення обороноздатності держави, підвищення привабливості військової служби в Збройних Силах України та поступового переходу до засад професійної армії» з необхідністю збільшити збройні сили ще на 100 тис., що дозволило забезпечити функціонування сил територіальної оборони та розвиток Сил спеціальних операцій ЗСУ. Станом на червень, унаслідок повномасштабного вторгнення, український сектор безпеки та оборони за своєю чисельністю перевищив 1 млн. бійців<sup>74</sup>. Сюди входять всі структури оборони та безпеки України: 261 тис. військових ЗСУ, 100 тис. членів територіальної оборони, 45 тис. прикордонників, 45 тис. національних гвардійців, 90 тис. поліцейських, а також сили Служби безпеки України, спецназ ГУР Міністерства оборони та інші. Паралельно з цим проходить мобілізація до ЗСУ.

Війна залишає сама собою велике число поранених, цивільних, а також військових. Важливою для них є можливість працевлаштування, що сприяє соціальній, культурній, психологічній та економічній реінтеграції. Для самих ветеранів пошук роботи може бути однією з найбільших проблем, оскільки вони є вразливими до соціально-економічного відчуження та потребуватимуть спеціальної допомоги. Для них ефективним може стати інклюзивний підхід, з отриманням доступу до центрів професійної підготовки та різноманітних освітніх платформ/програм.

Мають відкритися можливості для розвитку власного бізнесу. Водночас, робочі місця мають бути адаптовані до комбатантів з обмеженими можливостями. Роботодавці сьогодні шукають кваліфікованих працівників, які можуть відповісти на сучасні виклики, є здатними вирішувати проблеми, володіють унікальними навичками, трудовою етикою, дисципліною та мають лідерські якості.

**Вставка 3.5.** Колишні комбатанти завдяки отриманому досвіду під час бойової служби можуть підійти на низку вакансій з цивільних професій, серед яких:

- аналітик з інформаційної безпеки (захист від кібератак та інших загроз інфраструктурі): цінними є навички з управління ризиками та здатність реагувати на кризові ситуації;
- консультант з управління: цінним є досвід управління людьми та ресурсами на посадах офіцера;
- спеціаліст первинної медичної допомоги;
- операційний аналітик: маючи знання у сфері інженерії або інформатики, використання програмного забезпечення та методів аналізу даних для пошуку проблем і можливостей, колишні комбатанти можуть запропонувати кращий розподіл ресурсів, розвиток логістики тощо;
- менеджери з продажу: цінними є комунікативні навички співпраці з членами команди, а також іншими відділами організації;
- консультант з психічного здоров'я або психолог: відіграють невід'ємну роль у житті своїх пацієнтів, тісно співпрацюючи з ветеранами та їх сім'ями, щоб допомогти в вирішенні проблем, пов'язаних із пристосуванням до цивільного життя тощо.

Усі ці учасники ринку праці можуть сьогодні працювати на економіку країни – для цього потрібно провадити активну « мобілізаційну кампанію» на зразок запису до ТРО.

У цьому контексті треба акцентувати на тому, що українці мають включатись в робочий процес, не звертаючи увагу на свою кваліфікацію чи освіту.

Як свідчить досвід країн, що пережили військові конфлікти, найбільш успішною є робота за принципом державно-приватного партнерства, що дозволяє залучати бізнес до цільових проектів стабілізації економіки та відновлення інфраструктури.

Водночас потрібно уникати створення монополій приватних компаній на базі договорів державно-приватної співпраці, оскільки це лише посилить олігархів, або створить нових з числа бізнесменів, близьких до влади, як це частково сталося у Сирії.

Держава повинна допомагати в евакуації виробничих потужностей. Пріоритет надавати тим підприємствам, які зможуть забезпечити обороноздатність, необхідні для роботи критичної інфраструктури та продовольчої безпеки, а також невеликим виробництвам, МСБ.

Окрему увагу потрібно приділити МСБ, підготувавши спеціальний пакет кредитування, субсидування та податкових стимулів (тимчасовий).

Невеликі підприємства є більш гнучкими, швидше реагують на зміну умов, їх легше евакуювати, а також продублювати логістичні ланцюжки. При цьому ці підприємства повинні забезпечити виплати зарплат персоналу та мати кошти для проведення ремонтів, особливо в умовах, коли інфраструктура руйнується від військових дій.

Необхідно стимулювати всіх виробників — від найдрібніших до найкрупніших, — які мають не лише наситити внутрішній ринок продовольством, але й забезпечити експорт.

Важливо допомогти всім учасникам ринку евакуювати засоби (добрива, насіння, техніку тощо) з районів воєнних дій до відносно безпечних регіонів країни.

Програми відновлення житла та інфраструктури необхідно координувати таким чином, щоб максимально залучати місцеву робочу силу, створювати ринок збуту для вітчизняних підприємств.

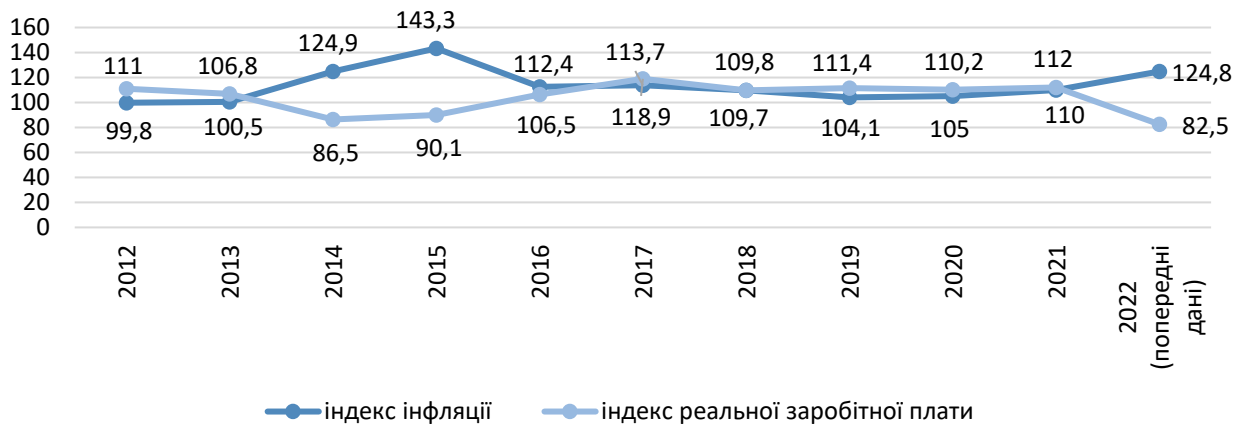
При цьому велика кількість зруйнованого житла дозволяє керувати потоками внутрішньої міграції, стимулюючи відновлення найбільш постраждалих регіонів. Пріоритет – житло, яке можна звести максимально швидко.

## РОЗДІЛ 4. ТРАНСФОРМАЦІЇ У СПОЖИВАННІ ДОМОГОСПОДАРСТВ

### 4.1. Динаміка купівельної спроможності

Внаслідок повномасштабного вторгнення росії в Україні практично не залишилось такої сфери життя суспільства, якої б тією чи іншою мірою не торкнулась війна. Зазнала істотних змін і сфера споживання населенням товарів та послуг. Чим масштабнішою та тривалішою буде війна, тим глибші та радикальніші зміни відбуватимуться у сфері споживання.

Можливості населення купувати різного роду товари та послуги визначаються передовсім рівнем заробітної плати – головної складової доходів працюючого населення, а також бази для відрахування податків до бюджетів усіх рівнів, фінансування пенсій, соціальних допомог тощо. На рис. 4.1. чітко видно негативний вплив війни на початку 2014 року, коли криві реальної заробітної плати та інфляції різко розійшлись в різні боки, потім ситуацію вдалось дещо вирівняти, проте з початком повномасштабного вторгнення росії реальна заробітна плата зазнала безпрецедентного падіння, а індекс цін різко пішов угору. Очікується, що до кінця 2022 року реальні показники інфляції можуть становити 30-32% (попередньо 124,8%).



**Рис. 4.1. Динаміка індексів інфляції та реальної заробітної плати.**  
Джерело: побудовано автором за даними [32, 33].

За даними на жовтень 2022 року, вартість продовольчих товарів зросла на 32,7%, одягу та взуття – на 6,8%, житло та комунальні послуги додали в ціні 5,6%, побутова техніка та

32 Індекс інфляції (2000-2022). Ставки, індексы, тарифы. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation/> (дата звернення: 06.11.2022).

33 Середня заробітна плата (2010-2022). Ставки, індексы, тарифы. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/average/> (дата звернення: 06.11.2022).



предмети домашнього вжитку – 25,5%. За послуги охорони здоров'я населенню доведеться платити більше на 17,6%, транспортні – на 39,3%, освітні – на 9,8%, послуги зв'язку – на 11% (табл. 4.1). За цей же період реальна заробітна плата знизилась на 17,7% (див. рис. 4.1).

**Таблиця 4.1. Індекс споживчих цін за всіма категоріями у 2022 році (%)**

Категорії	Період										За рік (попередні дані)
	січень	лютий	березень	квітень	травень	червень	липень	серпень	вересень	жовтень	
Продовольчі товари	102,5	102,4	106,2	104,2	102,7	103,2	100,8	100,7	101,9	104,2	132,7
Одяг і взуття	94,3	95,8	113,0	100,5	99,8	98,6	96,5	98,0	109,8	101,9	106,8
Житло, комунальні послуги	100,7	100,2	100,5	100,6	100,4	100,6	100,5	100,8	100,9	100,3	105,6
Побутова техніка і предмети домашнього вжитку	99,7	100,7	102,9	104,0	101,8	102,5	102,2	105,0	102,8	101,5	125,5
Охорона здоров'я	100,5	101,2	105,6	103,2	99,1	100,5	100,5	102,9	101,8	101,2	117,6
Транспорт	101,3	103,7	104,2	102,1	110,2	111,2	99,7	100,8	100,4	100,8	139,3
Зв'язок	101,1	100,3	100,8	101,8	101,0	100,9	102,1	102,2	100,3	100,0	111,0
Освіта	101,6	100,2	100,0	100,1	100,0	100,1	100,1	100,2	107,1	100,2	109,8
Всі товари та послуги	101,3	101,6	104,5	103,1	102,7	103,1	100,7	101,1	101,9	102,5	124,8

Джерело: побудовано автором за даними [34].

#### 4.2. Вплив бойових дій на споживання продовольчих та непродовольчих товарів

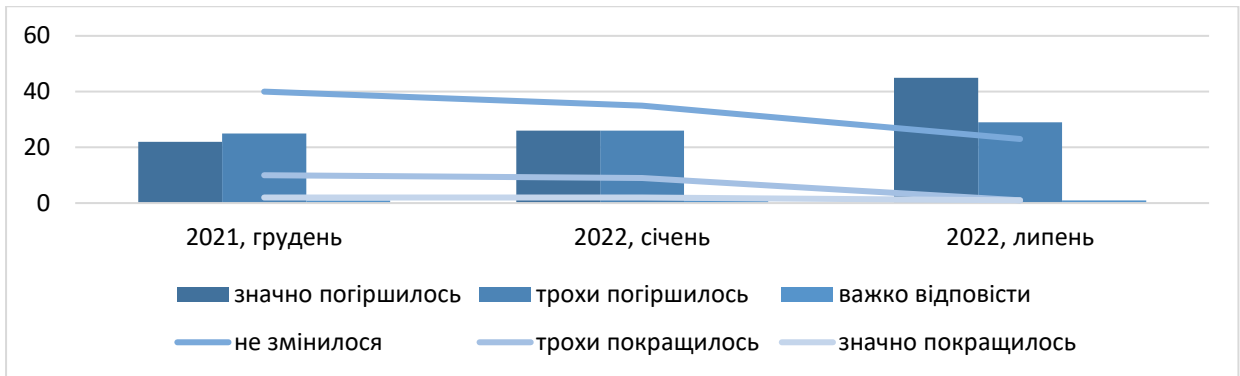
В довоєнний період сфера споживання продуктів харчування була в Україні однією з найменш чутливих до будь-яких подій, українці були згодні економити на харчуванні в останню чергу, коли вже інші варіанти економії буде використано. Традиційно на родинні та релігійні свята українці намагаються готувати багато різноманітних страв, європейський досвід «канапок» та «шведських столів» за стільки років так і не набув у нас поширення, особливо серед старших поколінь. Проте війна внесла свої корективи і в споживання.

Якщо до війни можна було стверджувати, що серед переважної більшості населення у нас загальний невисокий рівень диференціації щодо споживання продуктів харчування (крім найбагатших прошарків) та зовсім мало родин, що не можуть забезпечити харчування на мінімально необхідному рівні, тобто мова йшла не про «недотягування» до нормативних кількісних характеристик у харчуванні, а в незбалансованості раціону, то сьогодні ситуація зовсім інша. Фінансові можливості домогосподарства безперечно є важливим чинником і зараз, проте не менш вагомим, а подекуди і визначальним став

територіальний. Через війну можливості забезпечити себе та родину необхідними продуктами залежать від місцевості проживання чи перебування сім'ї: на території, де і проживали, і де не ведуться активні бойові дії; родина є ВПО та перебуває на території, де не ведуться бойові дії; в прифронтовій чи зоні ведення активних бойових дій; на окупованій території. Вже сам територіальний чинник вносить істотні корективи в харчування сімей.

Хоча в Україні сьогодні немає цілком безпечних територій, проте найкраща та стабільна ситуація з точки зору можливостей забезпечити споживання звичних продуктів харчування в сім'ях, яким не довелося переїздити та які проживають не в зоні ведення бойових дій. Люди живуть у своїх домівках, у звичній для себе обстановці, мають, як правило, запаси їжі, особливо в сільській місцевості та невеликих містечках, необхідні товари тривалого користування, побутову техніку, одяг, взуття тощо, тобто все те, що до війни забезпечувало комфортність проживання. Зрозуміло, що через падіння доходів та різке здорожчання продовольчих та непродовольчих товарів і ця категорія населення вимушена дещо переглянути свій споживчий раціон, проте зміни в ньому не будуть такими істотними.

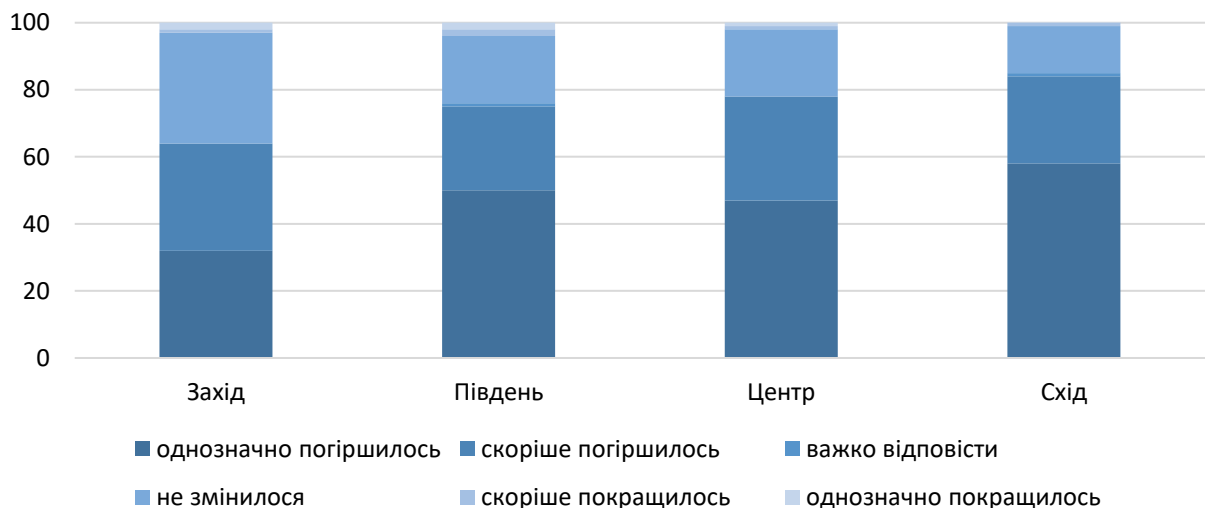
Зовсім інша ситуація серед сімей, які вимушені переїхати в інші регіони через бойові дії або окупацію. При евакуації лише небагатьом вдалося вивезти більше, ніж речі найпершої необхідності. Зрозуміло, що ніяких запасів продуктів харчування не вивозилось, а на новому місці проживання таким сім'ям часто доводиться купувати усе, починаючи від одягу та взуття, і закінчуючи посудом і побутовим приладдям. Через загальний низький рівень доходів частка населення, яка має заощадження, або так звану подушку фінансової безпеки, і до війни була невисокою. Так, під час проведення групою «Рейтинг» П'ятнадцятого загальнонаціонального опитування щодо зайнятості і доходів у липні 2022 року 41% населення відповіло, що при припиненні поточних надходжень (заробітної плати, пенсії, соціальної допомоги тощо) наявних заощаджень вистачить менше, ніж на місяць, 17% - до двох місяців, 15% - до трьох місяців, і лише кожна п'ята сім'я зможе прожити за рахунок заощаджень до півроку та довше; 45% населення відповіли, що за останні пів року економічне становище їхньої сім'ї однозначно погіршилось, ще 29% - скоріше погіршилось, у 23% не змінилось (рис. 4.2).



**Рис. 4.2. Розподіл відповідей респондентів на питання «Як змінилось економічне становище Вашої сім'ї за останні півроку?»**

Джерело: побудовано автором за даними [35].

Вплив територіального чинника наочно продемонстровано на рис. 4.3: 84% населення східних областей вказали на погіршення економічної ситуації в родині, серед сімей з центральних регіонів таких було 78%, південних – 75%, західних – найменше: 64%.



**Рис. 4.3. Розподіл відповідей респондентів на питання «Як змінилось за останні півроку економічне становище Вашої сім'ї?», у розрізі регіонів**

Джерело: побудовано автором за даними [36].

Через вимушені переїзди, в умовах обмеженості фінансових ресурсів населення відчуває постійний стрес. Кожен організм індивідуально реагує на стресові ситуації, але лікарі однастайні в тому, що вони є вагомим чинником розвитку розладів харчової

35 П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Україна під час війни. Зайнятість і доходи. [Електронний ресурс]. Режим доступу:

[https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg\\_files/rg\\_ua\\_job\\_income\\_1000\\_ua\\_072022\\_%D1%85v\\_press.pdf](https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_job_income_1000_ua_072022_%D1%85v_press.pdf)

36 П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Україна під час війни. Зайнятість і доходи. [Електронний ресурс]. Режим доступу:

[https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg\\_files/rg\\_ua\\_job\\_income\\_1000\\_ua\\_072022\\_%D1%85v\\_press.pdf](https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_job_income_1000_ua_072022_%D1%85v_press.pdf)

поведінки. З одного боку, забезпечити дотримання звичного раціону та режиму харчування неможливо через об'єктивні причини, а з іншого – починають діяти суто суб'єктивні чинники: більшість людей морально не готові до потрапляння до нового середовища на тривалий період. Реакцією може бути як нетипове для організму відчуття голоду, бажання їсти солодку, жирну їжу, випічку, фаст-фуд, що може призвести до набору надлишкової ваги, підвищення рівня холестерину, цукру, розвитку білкового дисбалансу, так і відмова від вживання їжі в достатній кількості, порушення режиму харчування, перехід на дво- або навіть одноразовий прийом їжі, внаслідок чого до організму не будуть потрапляти в необхідній кількості поживні речовини, що негативно вплине на здоров'я та самопочуття. Обидва варіанти є вкрай небажаними, адже в умовах постійного стресу, переживань не лише за здоров'я, а й життя, організм повинен мати достатньо ресурсів, щоб швидко реагувати на критичну ситуацію, бути готовим до можливих фізичних та емоційних навантажень протягом тривалого періоду часу. Тому питаннями збалансованого та достатнього харчування не слід нехтувати.

Для людей, які залишаються на прифронтових територіях чи в зоні проведення активних бойових дій, актуальними є питання виживання, про вплив на здоров'я чи вагу вже не йдеться. Добре, якщо можливо підтримувати хоча б базові потреби організму в енергії. Саме солодка та жирна їжа, яку ще називають *stress food*, є найпростішою та доступною самопомогою під час підвищених психоемоційних навантажень, спричинених відчуттям постійної тривоги, фізичним дискомфортом, перевтомою, недосипанням. На цих територіях проблема полягає не тільки і не стільки в здорожчанні продуктів харчування та зниженні реальних доходів населення, скільки у фактичній відсутності продукції через складнощі логістики. На такі території доставку здійснюють або волонтери, або військові. Населенню доводиться практично виживати за рахунок запасів та того, що вдається привезти час від часу. Проблемно не лише доставити продукти, а й приготувати їжу. У прифронтових населених пунктах та, тим більше, в зоні активних бойових дій в переважній більшості відсутня електроенергія, газ, вода, готувати доводиться на вулиці на саморобних пічках та вогнищах. Якщо так харчуватись тривалий час, то і для здорового організму будуть негативні наслідки, а якщо мова йде про пенсіонерів, людей з хронічними захворюваннями, вагітних жінок, дітей, підлітків, то шкода для їх здоров'я може бути невиправною.

Населення на окупованих територіях не може навіть скористатись наявними коштами, якщо вони не готівкові. Ціни на продукти харчування істотно вищі, ніж на підконтрольній території, а якість продукції набагато гірша. Часто її склад та походження невідомі, населенню доводиться купувати на свій страх і ризик, аби вижити. Крім того, люди зазнають ще й серйозного морально-психологічного тиску, не можна наразі навіть спрогнозувати, як це в майбутньому відобразиться на стані здоров'я населення, захворюваності та смертності.

Через війну у споживанні непродовольчих товарів відбудуться відчутні зміни. По-перше, внаслідок здорожчання продуктів харчування та комунальних послуг з одночасним скороченням доходів можливості купувати непродовольчі товари істотно звужуться. По-друге, ціни на всі групи непродовольчих товарів зросли, в середньому на чверть, отже, вони є менш доступними для населення. По-третє, асортимент товарів, що завозиться в

Україну, звузився, а виробництво власних брендів скоротилось, а якщо мова йде про окуповані території або зону бойових дій, то взагалі закрилось. Лише невеликій кількості підприємств вдалось переїхати та налагодити виробничі процеси на відносно безпечних територіях. Відтак населенню доводиться купувати те, що є в наявності, термін замовлення з-за кордону є занадто тривалим, та і більшість компаній, що пропонували такі послуги, припинили свою діяльність через падіння попиту та складну і ризиковану логістику.

Водночас, за оцінками експертів, зріс попит на вживану побутову техніку, привезену з країн Європи. Це пояснюється тим, що близько третини населення країни втратили своє майно, в першу чергу це житло, але і побутову техніку теж вдалось вивезти лише невеликій частині сімей. Якщо одяг та взуття, принаймні сезонне, ще вивозили, то громіздкі речі, такі як пральні машини, телевізори, стаціонарні комп'ютери та інші предмети домашнього вжитку, залишали. Звичайно, ці речі не є товарами першої необхідності, але і без них сучасній людині вже важко організувати свій побут та облаштуватись на новому місці.

Окремо слід сказати про майно сімей, залишене ними на територіях, що були тимчасово окупованими або зараз ще перебувають під окупацією. Там відбувалось, а на окупованих донині продовжується безпрецедентне «звільнення від майна» квартир та будинків, іншими словами, мародерство. Окупанти виносять усе, що можна взяти або демонтувати, не важливо, нове, або вживане. Знаючи, що вдома їх можуть чекати у кращому випадку «лише стіни», люди намагаються купувати предмети домашнього вжитку та побутову техніку, яку потім планують перевезти в свої квартири та будинки.

Наслідком війни є переоцінка цінностей населенням, в першу чергу, значимості майна. Щодо житла, то його значимість різко зросла, втрата житла і до війни вважалась для українських родин неприпустимою. Якщо в інших країнах нормою є оренда житла, рівень забезпеченості власним житлом є доволі низьким як в європейських країнах, так і, наприклад, в Америці, Канаді, то в Україні більшість населення проживає у власному житлі. Оренда поширена у великих містах, як і квартири та будинки, куплені в кредит. Тому для українця втрата житла є серйозним стресом. Станом на 1 вересня 2022 року у загальному обсязі прямих втрат внаслідок війни житловим будівлям належить 39,7%, або \$50.5 млрд .

Щодо іншого майна, особливо одягу, взуття, предметів домашнього вжитку, то переважна більшість людей, яким довелось терміново виїжджати зі своїх домівок з мінімумом речей, зараз зазначають, що цілком можна обійтись цим мінімумом. Можна припустити, що в майбутньому населення буде більш виважено підходити до купівлі непродовольчих товарів, тобто скорочення попиту на них буде визначатись не лише об'єктивними (здорожчання та зниження доходів), а й суто суб'єктивними чинниками.

### 4.3. Зміни в споживанні послуг

Внаслідок повномасштабного вторгнення кардинальні зміни відбулись у сфері споживання послуг. З початку війни пошкоджено багато приміщень шкіл, університетів, коледжів, лікарень, інших медичних установ, частина з них не підлягає ремонту та є непридатною для використання. Матеріально-технічна база освітніх та медичних закладів зазнала не лише руйнувань, а й мародерства на територіях, які потрапили під тимчасову окупацію. Вивезено комп'ютерну техніку, лабораторне обладнання, унікальне медичне обладнання, зруйновано діагностичні центри. Збитки від війни наразі неможливо точно підрахувати, але вже зараз зрозуміло, що мова йтиме про мільярдні суми.

Значних руйнувань зазнали заклади освіти на територіях, що перебували під тимчасовою окупацією. Так, на деокупованій Херсонщині зруйновано 22 заклади, з них 14 шкіл, інші мають пошкодження від 50 до 90%. Надскладних руйнувань зазнали 23 садочки, 5 профтехучилищ, два заклади вищої освіти. Найбільших пошкоджень зазнали заклади освіти в сільській місцевості, матеріальна база закладів розграбована [37].

Окрема і важка тема – діти і педагоги на тимчасово окупованих територіях (ТОТ). Достовірної інформації немає, але, за попередніми підрахунками, приблизно 100 тисяч дітей вимушені проживати та навчатись в умовах окупації за російськими програмами, насиченими не стільки навчанням з предметів, як ідеологією держави-окупанта. Скільки з них навчається онлайн за українськими програмами, невідомо, облік не ведеться свідомо з міркувань безпеки.

Велика частина дітей шкільного віку навчається за кордоном та відвідує школи країни перебування. Крім того, більшість з них навчаються в українських школах на індивідуальній, сімейній чи екстернатній формах, адже планують повертатись додому після покращення безпекової ситуації. За різними підрахунками, за кордоном перебуває від 500 тисяч до півтора мільйона дітей шкільного віку [38] (для порівняння: на початок 2021-2022 навчального року в Україні було чотири мільйони учнів). Таким дітям важко і фізично, і морально. Перш за все, через незнання мови країни перебування. Якщо в Польщі легше адаптуватись через схожість і мови, і менталітету, то в Німеччині чи Франції у дітей виникають серйозні проблеми. Лише в Німеччині, за даними Міністерства освіти Німеччини, навчається 100 тисяч українських дітей. Як потім атестувати цих дітей, зараховувати предмети та видавати українські документи про освіту, поки що немає єдиного рішення, ці питання нині перебувають ще на стадії обговорення. Програми відрізняються, до того ж частина предметів українського компоненту не вивчається (українська мова, література, історія України). Необхідно розробляти механізми

---

37 На деокупованих територіях Херсонщини зруйновані 22 заклади освіти – Шкарлет [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3613822-na-deokupovanih-teritoriah-hersonsini-zrujnovani-22-zakladi-osviti-skarlet.html>

38 Сергій Горбачов. Освіта під час війни. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://nus.org.ua/articles/osvita-pid-chas-vijny-yak-pidtrymuyut-vchyteliv-iz-tot-ta-yaki-problemy-mayut-ukrayinski-uchni-za-kordonom/>

узгодження оцінювання в різних країнах та впроваджувати в освітній процес, щоб батьки та діти мали чітке розуміння, як при поверненні вони будуть інтегруватись в український освітній простір.

Питання реінтеграції школярів є вкрай важливим для збереження вітчизняної системи професійної та вищої освіти. Ще до повномасштабної війни чисельність студентів в Україні стрімко знижувалась, відбувалось так зване «вимивання» наших випускників: європейські вузи пропонують доволі лояльні умови вступу, часто без іспитів та знання мови, різного роду стипендії, навчання на безоплатній основі, тому і раніше вітчизняним навчальним закладам було доволі важко конкурувати за наших випускників, а тепер і поготів. До цього ще додалися проблеми із руйнацією матеріально-технічної бази наших освітніх закладів внаслідок бойових дій. Першу хвилю війни у 2014 році і пов'язаних з нею переїздів пережили вузи сходу та півдня країни, зараз кількість зруйнованих університетів, коледжів, училищ вже вимірюється сотнями, а на їх відновлення знадобиться не один рік.

Внаслідок війни вкрай важка ситуація склалась в медичній сфері. В умовах війни неможливість отримати вчасно медичну допомогу може означати не лише погіршення здоров'я, зростання почуття соціального відчуження, а й коштувати життя. Загострення через постійний стрес хронічних хвороб та поява нових на фоні обмеженості доступу до своєчасних медичних послуг неминуче призведе до погіршення стану здоров'я населення, зростання показників смертності як від основних хвороб, так і через потрапляння під обстріли.

Критична ситуація склалась з онкохворими, пацієнтами, що потребують гемодіалізу, орфанними хворими, ліки для яких закуповує держава. Проблеми їх лікування та підтримання життєвих функцій лежать у кількох площинах. По-перше, такі пацієнти перебувають на обліку за місцем проживання, відповідно фінансування на придбання ліків та проведення процедур виділяється з врахуванням територіального чинника. Через бойові дії, окупацію люди змушені переїздити в інші, більш безпечні регіони, де навантаження на ті ж апарати гемодіалізу і так було великим. Препарати, придбані для їх лікування, залишились на складах в зоні бойових дій або, ще гірше, на окупованих територіях. На документальне оформлення зміни лікувального закладу, лікаря необхідно від кількох тижнів до кількох місяців, а це може коштувати не лише здоров'я, а й життя. По-друге, в різних лікарів підходи до лікування хвороб можуть відрізнитись, пацієнти вимушені підлаштовуватись та експериментувати з новими методиками та препаратами, що теж не йде їм на користь. По-третє, через війну та санкції, накладені на державу-агресора, а також на фірми, що мали виробництво або якусь його частину в росії, з українського ринку зникли певні препарати.

Реаліями сьогодення для українців є різке обмеження споживання житлово-комунальних послуг: через руйнування критичної інфраструктури внаслідок ракетних обстрілів російських окупантів населення потерпає від відключень електроенергії, тепло- та водопостачання. На прифронтових територіях та в зоні ведення активних бойових дій критичну інфраструктуру зруйновано фактично повністю, відновлювати її доведеться з «нуля». На решті територіях відключення електроенергії відбувається в усіх населених пунктах, проте з різним інтервалом та тривалістю. За офіційними даними, внаслідок

## Якість життя населення України та перші наслідки війни

обстрілів пошкоджено 32000 цивільних об'єктів та понад 700 об'єктів критичної інфраструктури (електричні підстанції, аеродроми, мости, нафтобази тощо) [39]. Мапа руйнувань інфраструктурних об'єктів виглядає так (рис.4.4).



**Рис. 4.4. Мапа руйнувань інфраструктурних об'єктів внаслідок війни**

Джерело: побудовано автором за даними [40].

У найгіршій ситуації опинились жителі багатоповерхівок, у яких не підведений газ для приготування їжі та відсутнє централізоване опалення. На верхні поверхи немає подачі води. Справжнім випробуванням для мешканців таких будинків є відключення ліфтів, від якого особливо потерпають літні, хворі, сім'ї з малими дітьми. Як швидко вдасться відновити зруйновані об'єкти, залежить від того, чи будуть нові руйнування. Залишається сподіватись, що позитивним наслідком цієї ситуації стане усвідомлення населенням необхідності ощадливо споживати наявні ресурси, економити електроенергію, воду, утеплити свої помешкання.

39 В МВС назвали кількість пошкоджених об'єктів критичної інфраструктури України через обстріли РФ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://sprotyv.info/news/v-mvs-nazvali-kilkist-poshkodzhenih-ob%20d1%94ktiv-kritichno%20d1%97-infrastrukturi-ukra%20d1%97ni-cherez-obstrili-rf/>

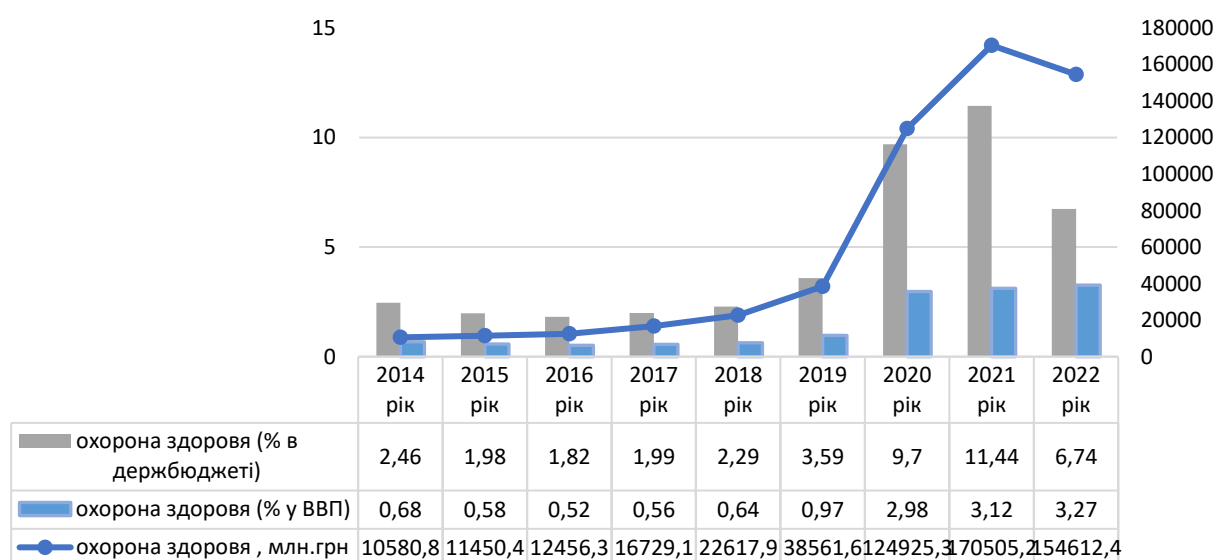
40 План відновлення України. URL: <https://recovery.gov.ua/> (дата звернення: 09.12.2022).



## РОЗДІЛ 5. ДОСТУПНІСТЬ ПОСЛУГ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ТА НАПРЯМИ ЗМІН

Необхідною умовою забезпечення особистісного, суспільного та економічного розвитку в сучасному світі залишається доступна медицина. Багато років основною перевагою існуючої в Україні системи охорони здоров'я було надання послуг на безоплатній основі, що в цілому мало б забезпечувати різним верствам населення, особливо найбільш вразливим, вільний доступ послуг цієї сфери.

Зважаючи на масштаби потреб населення щодо підтримки здоров'я, витрати держави до першої коронавірусної хвилі 2020 р., становили 2-4% у бюджеті країни, тоді як пандемія змусила уряд збільшити їх частку в 2,7 разу (до майже 10%) (рис. 5.1).



**Рис. 5.1. Частка витрат на охорону здоров'я у структурі видатків державного бюджету (функціональна класифікація) та у ввп, Україна; 2014-2022\* рр.**

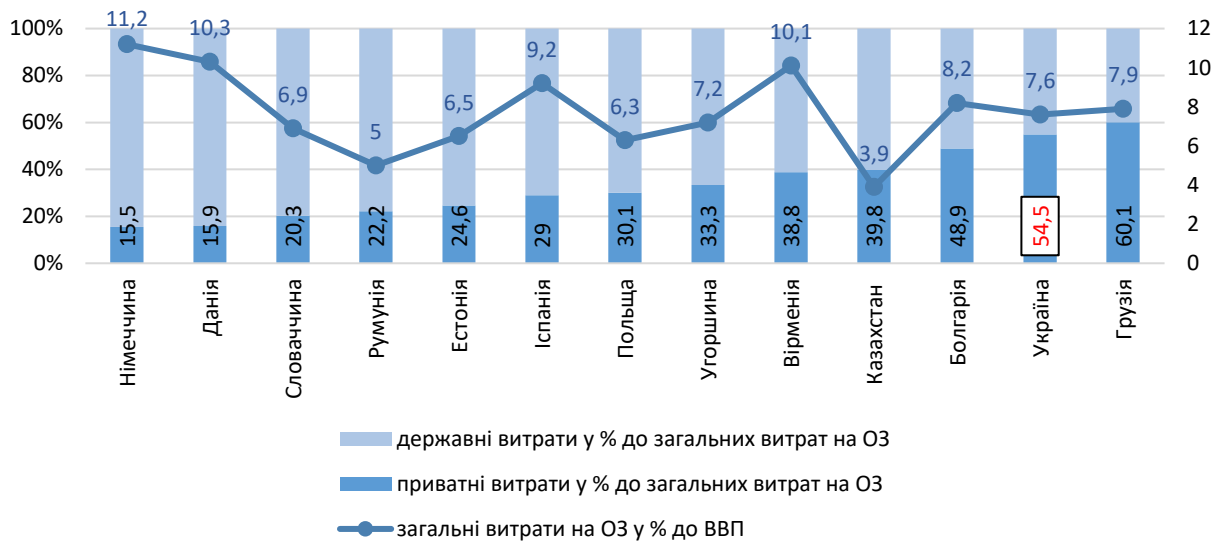
Джерело: побудовано авторами за даними [41; 42]

\* Дані Міністерства економіки щодо очікуваного показника номінального ВВП станом на 31.10.2022 р.

Нажаль, через певний дефіцит державних ресурсів фінансування існуючої в Україні система охорони здоров'я зосереджувалося на утриманні персоналу (оплата праці – 64,4% в 2016 р.) та оплаті комунальних послуг закладів медицини (10,4%), тоді як на

41 Видатки держбюджету України (2014-2022). URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/expense/2022/>  
 42 Пояснювальна записка до проекту Закону України «про державний бюджет України на 2023 рік». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1527959>

прямі витрати на виробництво послуг йшло тільки 23,5% [43]. Крім того, надзвичайно мала частка спрямовувалася на забезпечення закладів лікарськими засобами, устаткуванням та модернізацію всієї інфраструктури. Тому, поява приватного сектору медичних послуг стала альтернативою щодо отримання медичних послуг гідної якості та запобіжником щодо такого масового явища як «неофіційні платежі», яке стало певною реакцією суспільства на низьку заробітну плату медичних працівників. Тож, з початку 2000-х років в обсягу фінансування сфери охорони здоров'я частка приватного фінансування до 2007 р. поступово зменшувалася, проте в наступні роки тільки зростала, сягнувши свого максимуму в 2016 р. – 54,5%, що майже на 10 в.п. було вище за державну. Також слід зазначити, що приватне фінансування здійснюється майже на 97% за рахунок витрат домогосподарств, тоді як решту складають витрати роботодавців (біля 3%) та некомерційних організацій (біля 0,02%). Порівняно із іншими країнами частка державних витрат у структурі фінансування сфери охорони здоров'я є однією із найменших (рис. 5.2).



**Рис. 5.2. Загальні витрати (у % до ВВП) на охорону здоров'я та їх структура залежно від джерела фінансування по окремих країнах, 2016 р.; %**

Джерело: побудовано авторами за даними [44; 45; 46; 47].

43 Останні доступні дані за 2016 р. Статистичний бюлетень "Національні рахунки освіти в Україні". Державна служба статистики України. URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2018/zb/02/zb\\_nroz16.zip](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/02/zb_nroz16.zip)

44 Останні доступні дані за 2016 р. Статистичний бюлетень "Національні рахунки освіти в Україні". Державна служба статистики України. URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2018/zb/02/zb\\_nroz16.zip](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/02/zb_nroz16.zip)

45 Total government expenditure as of gdp. world health organization. european region. (2022). URL: [https://gateway.euro.who.int/en/indicators/hfa\\_35-0300-total-government-expenditure-as-of-gdp/visualizations/#id=18842](https://gateway.euro.who.int/en/indicators/hfa_35-0300-total-government-expenditure-as-of-gdp/visualizations/#id=18842)

46 Основные показатели здоровья в европейском регионе воз. всемирная организация здравоохранения. европейское региональное бюро. (2020). URL: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/338903/WHO-EURO-2020-1887-41638-56894-rus.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

47 Health spending as percent of GDP - Country rankings/ the global economy. (2000-2019). URL: [https://www.theglobaleconomy.com/rankings/Health\\_spending\\_as\\_percent\\_of\\_GDP/](https://www.theglobaleconomy.com/rankings/Health_spending_as_percent_of_GDP/)

В результаті в сфері охорони здоров'я при збереженні загального антуражу щодо безоплатності послуг і небажання урядів тривалий час усвідомити необхідність нагального реформування галузі виникла інша проблема – фінансова недоступність товарів та якісних медичних послуг, що постала перед значною частиною населення України.

### 5.1. Оцінка доступності медичних послуг в Україні

Населення України у довоєнний період позитивно оцінювало свій стан здоров'я: в 2021 р. 50,2% охарактеризували його як добрий, ще 39,7% - як задовільний, і тільки кожен десятий зазначив про погане самопочуття. При цьому, 38,9% опитаних повідомили, що мають хронічні захворювання або проблеми зі здоров'ям, а 78,4% зверталися за медичною допомогою впродовж останнього року [48; 49].

Якщо порівнювати ситуацію в Україні та деяких Європейських країнах, то оцінки українців є вищими за оцінки латвійців, литовців, португальців, проте значно нижчими від оцінок угорців, поляків, румунів, чехів, а тим більше – австрійців, ірландців чи шведів (табл. 5.1).

**Таблиця 5.1. Розподіл населення деяких країн ЄС та України за самооцінкою стану здоров'я, 2020 р.; %**

	Частка осіб у віці 18 років і старше, які оцінили стан свого здоров'я як			Частка осіб у віці 16 років і старше, які повідомили, що мають хронічні захворювання або проблеми зі здоров'ям
	добрий	задовільний	поганий	
Бельгія	74,8	17,2	8,0	24,8
Болгарія	66,0	24,7	9,3	23,2
Латвія	48,4	37,6	14,0	41,1
Литва	44,1	40,6	15,3	37,5
Польща	60,9	28,1	11,0	37,9
Угорщина	61,3	28,6	10,1	39,7
Румунія	72,3	20,2	7,5	19,8
Ірландія	82,6	13,0	4,4	27,2
Іспанія	72,4	20,8	6,8	37,3
Австрія	73,3	19,0	7,7	35,4
Швеція	76,2	18,5	5,3	37,4
Україна	43,1	44,9	12,0	44,9

Джерело: побудовано авторами за даними [50].

Типовими ознаками кризового становища сфери охорони здоров'я в Україні багато років залишається низька доступність лікування в стаціонарі та обмеженість придбання

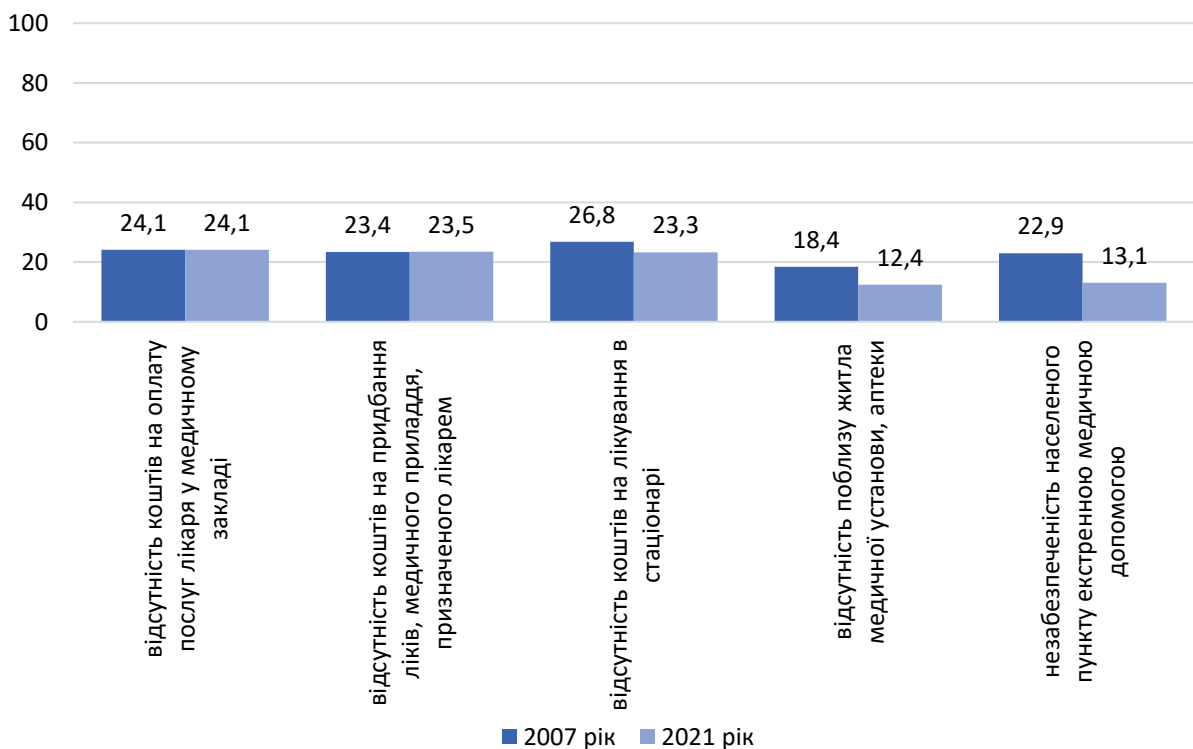
48 Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2021 році. державна служба статистики України. URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2022/zb/03/zb\\_snsz\\_21.pdf](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/03/zb_snsz_21.pdf)

49 Основные показатели здоровья в европейском регионе воз. всемирная организация здравоохранения. европейское региональное бюро. (2020). URL: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/338903/WHO-EURO-2020-1887-41638-56894-rus.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

50 Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2021 році. державна служба статистики України. URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2022/zb/03/zb\\_snsz\\_21.pdf](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/03/zb_snsz_21.pdf)

медичних товарів, рекомендованих лікарем через відсутність коштів (особливо для вразливих верств населення).

В 2021 р. в Україні нараховувалося понад 14 тис. домогосподарств, в яких хто-небудь із членів мав потребу в медичній допомозі, придбанні ліків / медичного обладнання (впродовж останніх 12 місяців), з них 3114 (бо 21,7%) – не змогли її задовольнити. Так, близько чверті домогосподарств зазначили, що через нестачу коштів не могли оплатити послуги лікаря у медичному закладі (24,1%), придбати ліки та медичне приладдя, призначене лікарем (23,5%), та лікуватися в стаціонарі (23,3%), майже кожне 8 – потерпало від відсутності в населеному пункті, де вони проживають, своєчасних послуг екстреної (швидкої) медичної допомоги та медичної установи / аптеки поблизу житла (рис. 5.3).

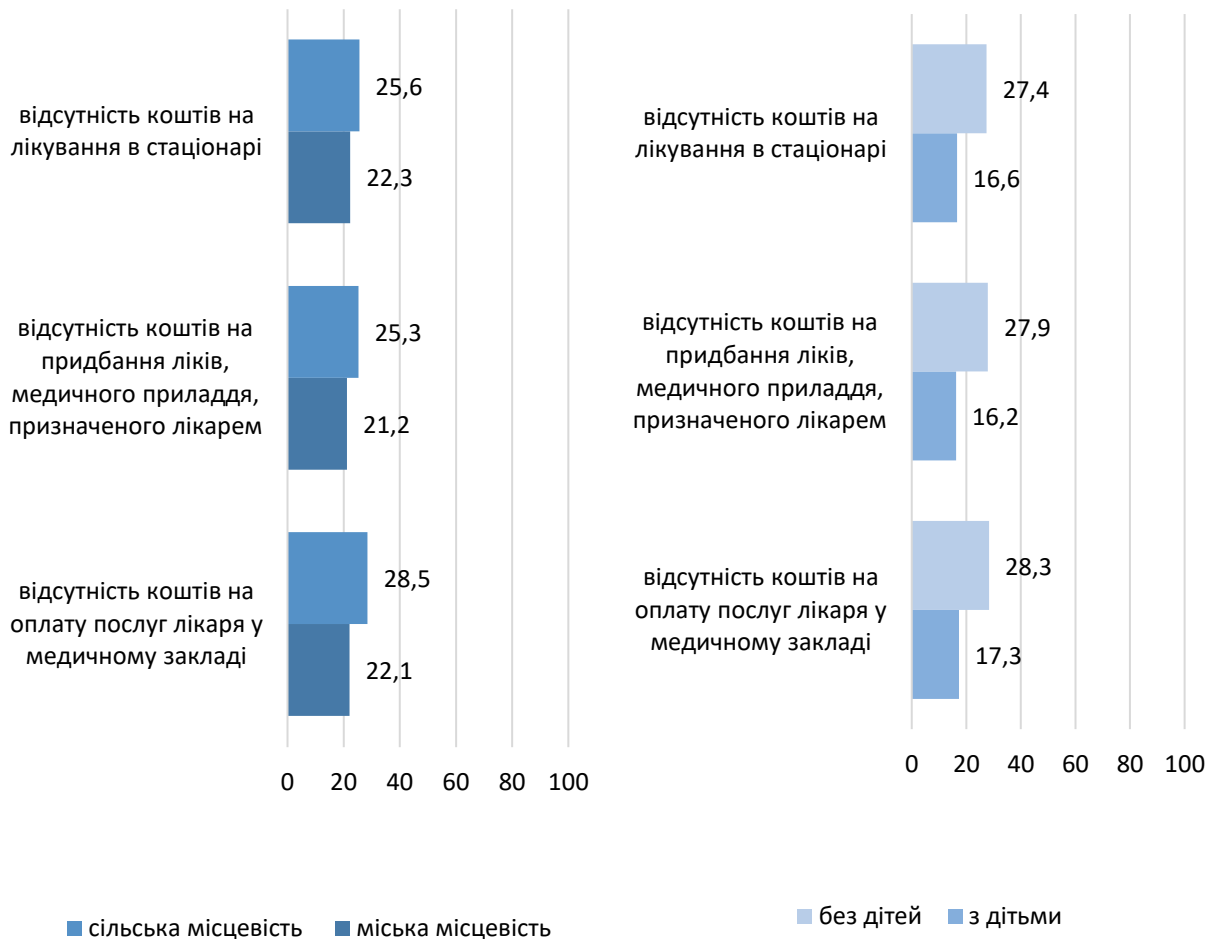


**Рис. 5.3. Частка домогосподарств позбавлених вільного доступу до послуг охорони здоров'я за основними ознаками депривації, Україна, 2007 та 2021 рр.; %**

Джерело: побудовано авторами за даними [51].

Послуги охорони здоров'я були більш доступними для домогосподарств з дітьми, ніж для бездітних, а також – жителів міст, особливо великих, ніж для жителів сільської місцевості (рис. 5.4).

51 Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг у 2021 році. Державна служба статистики України (2022). URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2022/zb/03/sdotp\\_21.pdf](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/03/sdotp_21.pdf)

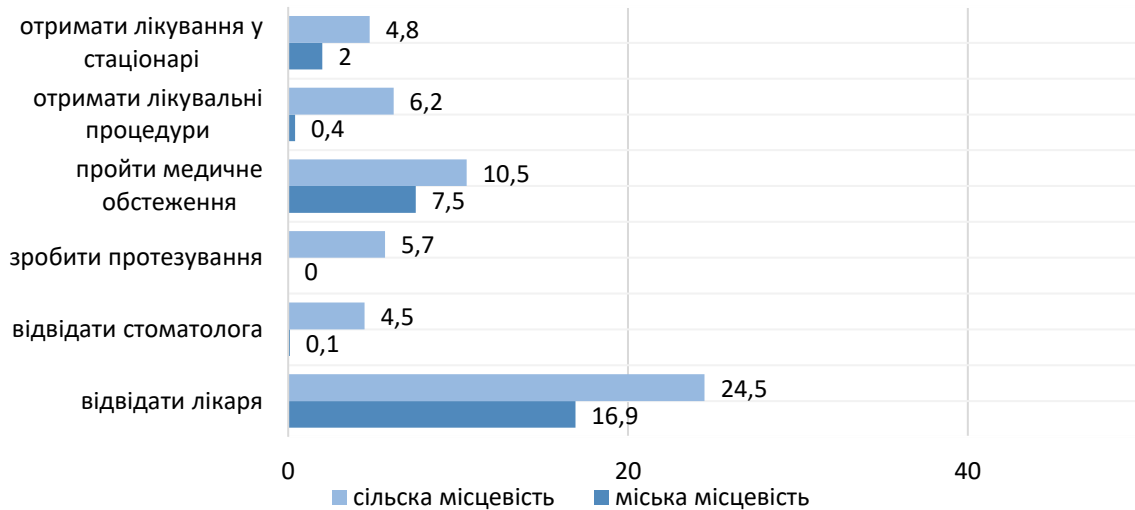


**Рис. 5.4. Частка домогосподарств позбавлених вільного доступу до послуг охорони здоров'я залежно від типу місцевості та типу домогосподарства, Україна, 2021 рр.; %**

Джерело: побудовано авторами за даними [52].

За оцінками українців **основною перешкодою в отриманні необхідної медичної допомоги є занадто висока вартість медичних товарів (97-98%) та кваліфікованих послуг (67-98%)**. Рідше зазначають, що не змогли відвідати лікаря, пройти медичне обстеження, лікувальні процедури чи лікування у стаціонарі – через відсутність спеціаліста потрібного профілю, занадто довгу чергу до нього або відсутність вільних місць. При цьому сільські жителі частіше за містян позбавлені можливості отримати необхідну медичну допомогу через відсутність профільних спеціалістів (рис. 5.5).

52 Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг у 2021 році. Державна служба статистики України (2022). URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2022/zb/03/sdotp\\_21.pdf](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/03/sdotp_21.pdf)



**Рис. 5.5. Частка домогосподарств, у яких хто-небудь із членів при потребі не зміг отримати доступу до послуг охорони здоров'я через відсутність профільного спеціаліста, залежно від типу місцевості, Україна, 2021 рр.; %**

Джерело: побудовано авторами за даними [53].

Ризик бути позбавленим вільного доступу до необхідної медичної допомоги зростає із віком. Як відомо, чим старшою є людина, тим більше втрачається здоров'я та зростає потреба в різного роду соціальному і медичному догляді, тож чим старішими є члени домогосподарства, тим більшою є їх потреба у послугах з підтримки здоров'я та лікування. І хоча за самооцінками пенсіонерські домогосподарства відзначають аналогічні проблеми при отриманні медичної допомоги, що й інші типи домогосподарств – нестача коштів та занадто висока вартість ліків / послуг, вони більше наражаються на ризик бути депривованими при отриманні медичної допомоги (табл. 5.2). Так, в 2021 р. 33,9% пенсіонерських домогосподарств через нестачу коштів не змогли скористатися послугами лікаря у медичному закладі, 34,1% - не змогли придбати лікарські засоби та медичне приладдя, призначене лікарем, 32,6% - були позбавлені можливості пройти лікування у стаціонарі, тоді як серед домогосподарств, що складаються тільки із осіб працездатного віку, депривованими за цими показниками були 15,8%, 16,3% та 17,9% відповідно [54].

53 Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2021 році. державна служба статистики України. URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2022/zb/03/zs\\_snsz\\_21.pdf](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/03/zs_snsz_21.pdf)

54 Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг у 2021 році. Державна служба статистики України (2022). URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2022/zb/03/sdotp\\_21.pdf](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/03/sdotp_21.pdf)

**Таблиця 5.2. Самооцінка доступності окремих видів медичних послуг залежно від типу домогосподарства, Україна, 2021 р.**

Показники	З дітьми	Без дітей*, де всі	
		працевдатного віку	непрацевдатного віку
Кількість домогосподарств, у яких хто-небудь із членів протягом останніх 12 міс. потребував медичної допомоги, придбання ліків та медичного обладнання, тис.	5485,4	2363,9	1870,6
З них: не могли отримати потрібної послуги чи придбати товар, %	16,8	14,8	30,1
Кількість домогосподарств, у яких хто-небудь при потребі не зміг:			
- придбати ліки, тис.	743,5	279,0	472,7
у т.ч. через занадто високу вартість, %	96,0	98,9	98,7
- відвідати лікаря, тис.	433,6	130,5	191,6
у т.ч. через відсутність медичного спеціаліста потрібного профілю, %	14,7	23,6	23,6
- провести медичні обстеження, тис.	536,3	239,7	360,8
у т.ч. через відсутність медичного спеціаліста потрібного профілю, %	11,2	12	9,9
- отримати лікування у стаціонарі, тис.	358,5	197,3	305,2
у т.ч. через відсутність відділення потрібного профілю, %	4,0	2,9	3,6
занадто високу вартість лікування	87,8	93,7	88,6

Джерело: побудовано авторами за даними [там же].

\* - домогосподарство з двох та більше осіб.

Обмеження доступу до медичних послуг в Україні також пов'язано із **інфраструктурним та географічним чинником (типом місцевості)**: жителі малих міст та сільської місцевості частіше за жителів великих міст ризикують не отримати необхідну медичну допомогу не стільки через відсутність коштів, скільки – через слабку інфраструктуру та транспортне сполучення. Так, якщо в містах в 2021 р. 5,9% домогосподарств потерпали від відсутності поблизу житла медичної установи (фельдшерсько-акушерського пункту, лікарської амбулаторії, поліклініки тощо), то в селах частка депривованих за цією ознакою зростала вже до 26%. Також 3,3% містян потерпали від незабезпеченості населеного пункту своєчасними послугами екстреної (швидкої) медичної допомоги, тоді як серед сільських домогосподарств депривованих було аж вдесятеро більше – 33,7%. Крім того, ускладнюється доступ до медичних закладів для населення сільської місцевості та малих міст відсутність регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом із більш розвинутою інфраструктурою: якщо в містах від цього страждали 1,9% домогосподарств, то в селах в 13 разів більше – 24,7% [55].

Не меншу проблему в частині забезпечення ефективного функціонування системи охорони здоров'я та надання якісних медичних послуг населенню в Україні все ще становить **практика неофіційних платежів**. З одного боку, це суттєво порушує принцип соціальної справедливості та викривляє стимули медичних працівників, коли офіційна заробітна плата є менш привабливою ніж неофіційні платежі, що вони можуть отримати від пацієнтів і які вони часто розцінюють як «надбавку» до зарплати. До того ж медичні працівники зацікавлені в тому, щоб лікування було більш тривалим, що зовсім не

55 Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг у 2021 році. Державна служба статистики України (2022). URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2022/zb/03/sdotp\\_21.pdf](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/03/sdotp_21.pdf)

гарантує його ефективність та якість, а враховуючи протоколи лікування, що орієнтовані на перебування у стаціонарі, то медичні послуги становляться недоступними для певних соціально вразливих категорій населення. З іншого боку, неофіційні платежі підбивають авторитет держави щодо безкоштовності, доступності та якості медичних послуг, оскільки медичні працівники не платять податок із отриманого неофіційного доходу, що зменшує обсяг державних ресурсів, які б могли бути отримані державою та спрямовані на функціонування медичної сфери. Також взятий медичним працівником хабар не завжди гарантує, що медик несе відповідальність перед пацієнтом (також цьому сприяє нерозвиненість судової системи).

Окрім офіційних платежів за отримані послуги та неофіційних – медичному персоналу на «знак подяки» 93,9% пацієнтів несуть супутні витрати при отриманні медичної допомоги: на харчування (67,7%), постільну білизну (58,4%), медичні матеріали / приладдя та ліки (90,1% у 2021 р.) [56]. В окремих випадках, що є доволі розповсюдженими в Україні, домогосподарства вдаються до практики продажу майна чи беруть позику на лікування (у знайомих, фінансових установах та ін.).

Моделювання катастрофічних витрат на охорону здоров'я продемонструвало, що в Україні в 2021 р. за межею медичної бідності перебувало 2,4% домогосподарств. При цьому якщо в п'ятому (найбагатшому) квінтілі тільки 0,7% домогосподарств мали витрати на медичну допомогу, що катастрофічно впливав на зниження їх добробуту, визначаючи їх місце серед бідних, то серед двох найменш доходних груп населення їх частка різко зростала: в 3 рази – в другому квінтілі (2,4%) та в 12 разів (8,7%) – в першому квінтілі (Вставка 5.2). Тож, проблеми зі здоров'ям несуть для українців високі ризики медичної бідності, особливо для найменш забезпечених та найбільш вразливих категорій населення.

**Вставка 5.1.** В Україні 99% в загальних витратах на лікарські засоби (фармацевтичні та інші медичні товари) здійснюють пацієнти. При цьому Україна займає перше місце в Європі по поширеності катастрофічних витрат, які пов'язані зі здоров'ям і які призводять до збіднення родин пацієнтів [57].

Взаємозв'язок понять здоров'я населення та бідності вивчається в контексті впливу обмеженості доходів та доступності медичних послуг на можливість підтримувати належний стан здоров'я. Зворотному зв'язку, тобто впливу ймовірності настання захворювання та пов'язаних із цим витрат, на ризик особи опинитися за межею бідності, приділяється менше уваги з боку науковців. Серед тих, хто досліджував такий взаємозв'язок, насамперед слід зазначити Ке Ксу, який є автором методики «Distribution of health payments and catastrophic expenditures Methodology» [58], розробленої під егідою Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ).

Ця методика передбачає використання концепції вільних коштів домогосподарств, які можуть бути при необхідності витрачені при настанні раптових несприятливих обставин, пов'язаних із хворобою. Ці кошти представляють собою різницю між сукупними витратами та медіанним рівнем витрат на харчування, тобто це всі ресурси, якими може розпоряджатися домогосподарство, якщо змушене буде задовольняти потреби у харчуванні на середньому для країни рівні.

Згідно методики катастрофічні витрати на охорону здоров'я виникають, коли загальні готівкові платежі на охорону здоров'я дорівнюють або перевищують 40% від спроможності домогосподарства платити (тобто 40% від вільних

56 Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2021 році. державна служба статистики України. URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2022/zb/03/zb\\_snsz\\_21.pdf](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/03/zb_snsz_21.pdf)

57 Медична реформа. урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/rozvitok-lyudskogo-kapitalu/reforma-sistemi-ohoroni-zdorovya>

58 Distribution of health payments and catastrophic expenditures Methodology. World Health Organization. Geneva. (2005). URL: <http://apps.who.int/iris/handle/10665/69030>



коштів). При цьому, спроможність домогосподарства платити (або вільні кошти) визначається розміром витрат, не пов'язаних з підтримкою життєдіяльності (тобто, витрати, що перевищують прожитковий мінімум) (Додаток А).

За оціночними розрахунками в Україні в 2006 р. після здійснення готівкових медичних витрат бідними стали 1,7% домогосподарств, в 2013 р. – вже 2,5%. Таким чином, готівкові витрати на охорону здоров'я хоча й не викликали масового зростання бідності серед населення, проте з року в рік вони набували більш негативних рис щодо вливу на добробут домогосподарств та їх спроможність самостійно вирішити проблеми зі здоров'ям.

У 2002 р. найбільша питома вага домогосподарств із катастрофічними витратами припадала на другий та третій квінтиль (5,5 та 5,8 % відповідно), найменша – на п'ятий (2,6%). Аналогічне співвідношення спостерігалось у 2013 р., при цьому у другій та третій групі відбулося його зростання (до 6,2 та 7,1% відповідно), а у п'ятій – зменшення до 1,8%. В цілому загальний показник питомої ваги домогосподарств із катастрофічними витратами є досить невеликим в усіх квінтилях, що пояснюється низьким рівнем витрат на охорону здоров'я в усіх квінтилях впродовж досліджуваного періоду (здебільшого через причини зазначені вище).

Таким чином, на початок 2000-х років найбільш вагомою перевагою системи охорони здоров'я в Україні було розгалуження інфраструктури та загальне охоплення населення всіма видами медичних послуг, які надавалися на безоплатній основі, що і забезпечувало населенню вільний доступ до них. Однак з часом через обмеженість фінансування навіть на базові послуги охорони здоров'я, відсутність прозорого контролю за витраченими ресурсами, недостатність уваги заходам профілактики, проблемам із своєчасним виявленням і лікуванням існуючих захворювань при поширенні практики оплати медичної допомоги в державних закладах (насамперед, неофіційно – як подяка або хабар) суттєво погіршили не тільки якість надаваних послуг, підірвали довіру населення до державної системи охорони здоров'я, а й негативно позначилися на зменшенні обсягів державних ресурсів, що спрямовувалися б на медицину, і призвели до зниження доступності медичних послуг для населення. За таких умов в найгіршому становищі зазвичай опиняються найменш платоспроможні малозабезпечені верстви населення.

## 5.2. Нові потреби пацієнтів та можливості системи охорони здоров'я

**Реформування медичної сфери напередодні війни.** Окреслена ситуація зберігалася в системі охорони здоров'я наступні півтора десятиліття. Усвідомлення кризи системи охорони здоров'я в Україні та зростання масштабів депривації населення в частині доступу до медичних послуг змусило уряд розпочати реформування системи тільки в 2018 р. **Удосконалення, модернізація та підвищення ефективності системи охорони здоров'я обрало курс на потреби пацієнта та його фінансову безпеку.** Першочерговим завданням стало забезпечення доступності медичних послуг для населення, задля чого було розроблено широкий спектр медичної допомоги, яку пацієнт може отримати безкоштовно (в рамках Програми медичних гарантій і з акцентом на захворювання, що є основними причинами смертності в Україні) [59]. Паралельно держава зосередила зусилля на підвищенні якості медичних послуг.

59 медична допомога у 2022 році: фокус на потребах та безпеці пацієнта. урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/medichna-dopomoga-u-2022-roci-fokus-na-potrebah-ta-bezpeci-paciyenta>

Крім того, особливу увагу в реформуванні було спрямовано на забезпечення доступності медичної допомоги мешканцям сільської місцевості, зокрема враховано просторову розосередженість та малочисельність контингентів споживачів медичних послуг. Так, згідно Закону України «Про підвищення доступності та якості медичного обслуговування у сільській місцевості» [60] досягти поставленої мети передбачалося за рахунок:

- додаткового фінансування сільської медицини;
- сприяння розвитку лікувальних закладів усіх форм власності, удосконалення мережі закладів охорони здоров'я на селі;
- впровадження сучасних технологій з медичного обслуговування у сільській місцевості, зокрема з використанням телемедицини;
- створення для кваліфікованих медичних і фармацевтичних працівників додаткових гарантій оплати праці та належних умов праці (забезпечення необхідним медичним обладнанням, спеціальним транспортом, надання службового житла тощо);
- розвиток необхідної телекомунікаційної інфраструктури з метою запровадження функціонування електронної системи охорони здоров'я із застосуванням телемедицини;
- розвиток транспортної інфраструктури.

Основними **перевагами** реформованої системи охорони здоров'я в Україні мало стати:

- прозорість фінансування та контроль за витраченими коштами – 1) завдяки раціоналізації використання закладів (тільки тих, що користуються попитом), що дозволяє вивільнити ресурси та спрямувати їх в удосконалення та оптимізацію менших, але краще структурованих одиниць; 2) утворення більш дієвих фінансових стимулів для медичного персоналу із чітким регламентуванням послуг, що мають бути оплачені, а також запровадженням механізмів, що унеможливають будь-які «неофіційні» платежі від пацієнтів; 3) підвищення самостійності медичних закладів через надання їх керівникам повного або часткового контролю над ресурсами та послугами, заохочення у разі покращення результативності роботи (більше фінансування) та «покарання» через зниження (зменшення фінансування); 4) електронна трансформація звітності щодо витрачених коштів через відкритий доступ до знеособлених електронних даних закладів-партнерів Національної служби здоров'я України [61].
- підвищення якості медичних послуг з урахуванням реальних потреб населення – 1) відмова від протоколів лікування, що передбачають госпіталізацію, та розвиток сектору амбулаторно-поліклінічного обслуговування, як запобіжник «затягування» одужання пацієнтів; 2) визначення обсягів послуг («базовий пакет»), що лікар

---

60 закон України «про підвищення доступності та якості медичного обслуговування у сільській місцевості» №2206-VIII від 14.11.2017 р. Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2206-19#Text>

61 Національна служба здоров'я України. єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://edata.e-health.gov.ua/e-data/open-data>

надає пацієнту, градація їх вартості (в залежності від набору пакету), при одночасній можливості вибору пацієнтом «постачальника» медичної допомоги, що виступає стимулом професійного зростання медичного персоналу [62];

4) розвиток офіційного приватного фінансування – страхова медицина як альтернатива державному;

- доступність медичних послуг як фінансова (через збільшення державних видатків) так і фізична, насамперед, через розвиток телекомунікаційного зв'язку з медичними фахівцями та функціонування електронної системи охорони здоров'я (eHealth);
- доступність медичних препаратів через механізм реімбурсації (відшкодування державою вартості лікарських засобів) (Вставка 5.2)

**Вставка 5.2.** eHealth – електронна система охорони здоров'я – двокомпонентна система, в якій користувач через електронну медичну інформаційну систему (далі – МІС) взаємодіє з центральною базою даних.

Система eHealth складається з:

- Центральної бази даних (ЦБД) – інформаційно-телекомунікаційна система, яка містить передбачені законодавством реєстри, програмні модулі, інформаційну систему НСЗУ, в частині, необхідній для реалізації державних фінансових гарантій та ін.

Також, забезпечує можливість створення, перегляду, обміну інформацією та документами між реєстрами, державними електронними інформаційними ресурсами, електронними медичними інформаційними системами.

- МІС – інформаційно-телекомунікаційна система, яка дає змогу автоматизувати роботу суб'єктів господарювання у сфері охорони здоров'я, створювати, переглядати, обмінюватися інформацією в електронній формі, зокрема з центральною базою даних (у разі підключення).

На початок 2022 р. до eHealth приєдналося 1939 медичних закладів, понад 27,7 млн. пацієнтів, 24,6 тис. лікарів ПМД, 1122 аптечних заклади та понад 9 тис. фармацевтів [63].

Програма реімбурсації лікарських засобів «Доступні ліки» (далі - Програма) була впроваджена у 2017 році для зменшення фінансового навантаження на пацієнтів та збільшення доступності ліків, насамперед, для пацієнтів, які живуть з серцево-судинними захворюваннями, бронхіальною астмою, цукровим діабетом II типу. До списку ліків, які можна отримати за програмою, включено 264 лікарських засобів, 85 з яких можна отримати безоплатно, інші ж - з незначною доплатою.

На 12 листопада 2020 року договори про реімбурсацію з НСЗУ вже уклали 1204 аптечних закладів. До програми долучилися 8818 аптек та аптечних пунктів України. Лікарі первинної ланки виписали більше 22 мільйонів електронних рецептів, із них у 2020 році – більше 11 мільйонів електронних рецептів. За більш, ніж 85% із виписаних електронних рецептів уже відпущені лікарські засоби [64].

Всесвітня пандемія коронавірусу також стала випробуванням для державної системи охорони здоров'я, що перебувала у стані активного реформування, зокрема реалізовувала крок з раціоналізації інфраструктури та приведення кількості лікувальних закладів і персоналу до необхідного оптимуму для надання якісних послуг. Основні виклики були пов'язані із фінансовим навантаженням на державний бюджет (в розрахунку на одного хворого) та неврегульованістю нового механізму надання медичних послуг за протоколами лікування пацієнтів поза межами стаціонару, тоді як «новизна» хвороби та відсутність колективного імунітету обумовили неочікувано високий

62 Укладені договори за програмою реімбурсації лікарських засобів. національна служба здоров'я України. єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://contracting.nszu.gov.ua/vimogi-pmg-2022>

63 Електронна система охорони здоров'я України. URL: <https://ehealth.gov.ua/>

64 Програма реімбурсації лікарських засобів. національна служба здоров'я України. єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://contracting.nszu.gov.ua/ogoloshennya-pro-ukladennya-dogovoriv-dostupni-liky>

рівень пацієнтів, що потребували стаціонарного лікування. Так, на початок 2021 р. Міністерство охорони здоров'я очікувало, що витрати на лікування COVID-19 в стаціонарі коштуватимуть державному бюджету 9 млрд. грн, проте вже на початок листопада вони сягнули 10,2 млрд. грн. (або 69% від очікуваних витрат на середину року – 14,8 млрд. грн.) і були витрачені на лікування 471 тис. осіб. Як зазначали аналітики StateWatch, витрати на одного пацієнта, хворого на коронавірус, становили 35 тис. грн., тоді як повний курс вакцинації обійшовся б державі в 63 рази дешевше - 552 грн. на особу [65]. Враховуючи виклики двох хвиль коронавірусу, а також продовження реформування системи охорони здоров'я (запланований етап передбачав підвищення тарифів на медичні гарантії за найважливішими напрямками допомоги) в державному бюджеті на 2022 р. передбачалося 157,3 млрд. грн на фінансування системи охорони здоров'я, що перевищило б на 33 млрд. видатки попереднього року й було б найбільшою сумою, спрямованою з початку реформи. Вже на 2023 р. Уряд передбачив скорочення бюджету «Програми медичних гарантій – 2023» (що включає 39 пакетів медичної допомоги, які українці можуть отримати безкоштовно) до 142,7 млрд. грн, з яких 4,7 млрд. грн буде спрямовано на реімбурсацію ліків [66].

На жаль, повномасштабна війна росії проти України в 2022 р. внесла свої корективи, тож реалізація наступного етапу реформування медицини дещо втратила свою актуальність перед новими викликами та потребами населення. Система охорони здоров'я під впливом війни зіштовхнулася із низкою принципово нових проблем, що негативно позначилися на якості та доступності медичних послуг для населення:

- інфраструктурна шкода: 1) через руйнування / повне знищення закладів охорони здоров'я (лікарень, фельдшерсько-акушерських пунктів, поліклінік, аптек та ін.), 2) закриття / релокацію приватних медичних закладів; 3) руйнування шляхів, мостів та небезпеку пересування по ним, що ускладнило доступ до медичних закладів;
- кадрові втрати: мобілізація, вимушена міграція, поранення / смерть та ін. процеси, що вплинули на скорочення медичного персоналу;
- трансформація попиту на медичні послуги: 1) через зростання рівня травматизації / інвалідизації серед населення, зросла потреба у послугах вузькопрофільних спеціалістів (хірурги, травматологи, реабілітологи, трансплантологи, психологи і т.п.); 2) зосередження уваги (зокрема, фінансування) на наданні екстрених медичних послуг в збиток профілактичним заходам та лікуванню хронічних захворювань;
- зростання навантаження на одного медичного працівника як в регіонах, наближених до бойових дій, так і в регіонах, що прийняли основний потік біженців;

---

65 Химичук А. Скільки держава витрачає на лікування хворого на COVID-19? Економічна правда. (2021). URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/12/3/680353/>

66 Розпочато роботу над програмою медичних гарантій-2024. аптека.online.ua (2023). URL: <https://www.apteka.ua/article/656681>

- обмеженість бюджетного фінансування [67].

**Вставка 5.3.** За даними World Health Organization станом на кінець листопада 2022 р. нараховувалося понад 17 тис. жертв серед цивільного населення, з яких майже 6,7 тис. загинули; 715 закладів охорони здоров'я було атаковано. Управління Верховного комісара ООН за права людини (ОНЧНР) повідомило, що військові напади на медичну сферу призвели до травмування 129 медичних працівників, ще 100 працівників та пацієнтів загинули [68].

За даними Міністерства охорони здоров'я в Україні станом на 9 вересня 2022 р. вдалося відновити тільки 62 об'єкти із 826 медичних закладів, що було пошкоджено та ще 127 – зруйнованих щент в наслідок війни [69].

За даними KSE Institute в рамках реалізації проекту «Russia will pay», що має на меті збір, оцінку й аналіз інформації про матеріальні втрати України внаслідок військової агресії росії на початок грудня 2022 р. загальні прямі збитки інфраструктури склали 137,8 млрд. дол., в т.ч. 35,6 млрд. дол. – руйнування інфраструктури і 1,7 млрд. дол – сфера охорони здоров'я. З початку повномасштабного вторгнення росії в Україні було пошкоджено, зруйновано або захоплено щонайменше 1131 об'єкт, з яких 593 аптеки та 330 лікарень [70].

### 5.3. Відновлення доступності якісних послуг сфери охорони здоров'я для населення

Війна, попри її беззаперечно негативний та руйнівний характер, надала Україні «шокові» можливості для подальшого розвитку, удосконалення, осучаснення та трансформації усіх сфер життя, в першу чергу, в галузі охорони здоров'я та доступу до медичної допомоги. Війна в Україні все ще триває, не існує жодного точного прогнозу щодо терміну її закінчення, але вже з перших місяців українці усвідомили, що відновлення країни має бути швидким, сучасним, ефективним. Робота над **відновленням системи охорони здоров'я** виходячи із унікальних потреб та вимог населення відбуватиметься в два етапи: поточне відновлення та післявоєнне (табл. 5.3).

67 Priorities for health system recovery in Ukraine - joint discussion paper. world health organization. (2022). URL: <https://www.who.int/europe/publications/m/item/priorities-for-health-system-recovery-in-ukraine-joint-discussion-paper>

68 WHO Ukraine crisis response: November 2022 bulletin. world health organization. (2022). URL: <https://www.who.int/europe/publications/i/item/WHO-EURO-2022-6172-45937-67791>

69 росіяни з початку війни зруйнували в Україні 127 медичних закладів. Укрінформ (2022). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3567490-rosiani-z-pocatku-vijni-zrujnuvali-v-ukraini-127-medicnih-zakladiv.html>

70 загальна сума прямих збитків, завдана інфраструктурі України через війну, зросла до майже \$138 млрд. KSE (2023). URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-priamih-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-cherez-vijnu-zrosla-do-mayzhe-138-mlrd/>

**Таблиця 5.3. Основні вектори та етапи відновлення системи охорони здоров'я України**

Основний вектор заходів	Етап відновлення	
	Поточне	Повоєнне
<b>Доступність медичних послуг</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- ремонт / реконструкція / ревіталізація медичних закладів</li> <li>- продовження практики надання допомоги мобільними бригадами</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- розбудова нової мережі медичних закладів зважаючи на оптимальну кількість та розташування</li> </ul>
<b>Якість медичної допомоги</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- розробка нових та опанування сучасних методів, технологій діагностики, лікування та реабілітації;</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- підтримка ментального здоров'я населення</li> </ul>
<b>Унікальність потреб пацієнтів - реабілітація</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- протезування: державні програми, міжнародні /вітчизняні інвестиції бізнесу, волонтерство</li> <li>- психологічна підтримка: військових та цивільних</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- обслуговування та оновлення протезів;</li> <li>- реабілітація</li> </ul>
<b>Продовження медичної реформи</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- подальша цифровізація та надання електронних медичних послуг («Вакарта»);</li> <li>- розширення переліку реімбурсації;</li> <li>- вдосконалення пакетів медичної допомоги; визначення потреб населення щодо медичних послуг - всеукраїнське (електронне) опитування пацієнтів</li> </ul>	

*Джерело:* розробка автора.

**Поточне відновлення** (заходи відбуваються вже зараз, не завжди функціонують в офіційному полі, часто як інновація / експеримент як оперативне реагування на вирішення нагальної проблеми) відбувається за такими напрямками:

1. **забезпечення доступності** населення до медичних послуг:

- відновлення (ремонт, реконструкція) пошкоджених медичних закладів на звільнених територіях залежно від віддаленості від лінії фронту, або ревіталізація будівель, що можуть бути використані для надання населенню медичної допомоги (в т.ч. екстреної);
- продовжується практика надання безкоштовних медичних послуг з діагностики та лікування мобільними бригадами із вузькопрофільних спеціалістів у разі відсутності фізичної можливості у населення (віддаленість населеного пункту, в якому вони проживають, неможливість відновити медичний об'єкт, пошкоджену інфраструктуру та / або небезпечний шлях до них тощо) звернутися за допомогою (Вставка 5.4)

**Вставка 5.4.** Першим проєктом з відбудови медичної інфраструктури стало комунальне некомерційне підприємство «Чернігівська міська лікарня № 3», що отримала у межах платформи UNITED24 майже 5,5 млн. грн на ремонт рентгенологічне відділення, частково знищеного внаслідок бойових дій. В цілому Німецький виробник ліків Bayer перерахував 1,3 млн євро на відновлення та оснащення медичних закладів України [71]

Через війну для мешканців українських сіл і невеликих міст суттєво ускладнилася логістика та можливість отримати первинні фахові консультації лікарів і медичний огляд. Тому в компанії МХП ухвалили рішення взяти на себе відповідальність та реалізувати проєкт «Лікар для села». Він стартував у Вінницькій області, всього маршрут налічує 25 населених пунктів і має на меті проконсультувати мешканців найбільш віддалених сіл та селищ в області та зменшити тиск на медичні заклади в містах. В рамках проєкту пацієнти мають можливість отримати консультації терапевта, офтальмолога, пройти УЗД, ЕКГ, перевірити рівень цукру в крові, отримати безплатно необхідні лікувальні засоби (як то безплатні окуляри, які офтальмолог підбирає окремо для кожного пацієнта) [72].

## 2. забезпечення якості медичної допомоги:

- розробка нових та опанування сучасних методів, технологій діагностики, лікування та реабілітації (під очною та онлайн-консультаціями міжнародних провідних фахівців), що дозволяє підвищити якість надання медичних послуг, зокрема для поранених і тих, хто зазнав психологічних травм (Вставка 5.5)

**Вставка 5.5.** За даними видання «АрміяInform» військові медики та науковці розробили понад 50 винаходів та нових методів лікування:

- ✓ хірургічні магнітні інструменти та методи апаратної візуалізації, які дозволяють вирішувати проблеми діагностики та видалення сторонніх тіл у більшості клінічних випадків;
- ✓ конструкції надувної (пневматичної) шини для тимчасової фіксації нижніх та верхніх кінцівок та тазостегнового поясу тіла людини;
- ✓ способи лікування вогнепальних переломів довгих кісток;
- ✓ методика дистальної «хронічної» електростимуляції периферійних нервів під час больових синдромів, зумовлених вогнепальними ушкодженнями кінцівок («НейСі-3М»);
- ✓ спосіб іригаційно-ін'єкційної терапії гнійних ран м'яких тканин;
- ✓ спосіб закриття обширних дефектів шкіри після вогнепальних поранень;
- ✓ спосіб діагностики атипової пневмонії;
- ✓ розроблена та впроваджена схема вибору оптимальних методик лікування поранених в стегно залежно від тяжкості травми за шкалою AdTS, яка дозволяє скоротити терміни стаціонарного лікування, знизити частоту післяопераційних ускладнень, зменшити потребу у повторних ампутаціях та підвищити повноту відновлення функції ушкоджених кінцівок;
- ✓ близько 40 типових локальних клінічних протоколів надання медичної допомоги для найбільш актуальних захворювань в Українській армії;
- ✓ методичні вказівки з лікувального харчування в закладах охорони здоров'я в системі Міністерства оборони;
- ✓ рекомендації щодо протиепідемічних (профілактичних) заходів під час військових дій [73].

Центр контролю та профілактики хвороб США (CDC) планує виділити Україні додаткові 17 млн доларів США на фінансування відновлення системи громадського здоров'я в Україні, зокрема на подальшу підтримку та розвиток навчального курсу з польової епідеміології для українських спеціалістів, що позитивно вплине на безпеку громадського здоров'я України [74].

71 1 300 000 євро на відновлення та оснащення медичних закладів України у межах UNITED24. Міністерство охорони здоров'я України. URL: <https://moz.gov.ua/article/news/1-300-000-evro-na-vidnovlennja-ta-osnaschennja-medichnih-zakladiv-ukraini-u-mezhah-united24?fbclid=IwAR0umU79oEcL0SVLos-ybdQc3UU7eAlpgcXpfz9rhdcJJlef9MI9exCr97Q>

72 Лікарня на колесах: на Вінниччині стартувала ініціатива «лікар для села». шотам. (2022). URL: <https://shotam.info/likarnia-na-kolesakh-na-vinnichchini-startuvala-initsiatyva-likar-dlia-sela/?fbclid=IwAR2ey0FGbRWzUdmM8NXuDs94fGs1jb4ramWEB-CylWmyIVyotknQViyymOY>

73 За час війни військові медики та науковці розробили понад 50 винаходів та нових методів лікування поранених. Арміяinform. (2020). URL: <https://armyinform.com.ua/2020/05/16/za-chas-vijny-vijskovi-medyku-ta-naukovci-rozroblyly-ponad-50-vynahodiv-ta-novyh-metodiv-likuvannya-poranenih/>

74 Україна отримує \$17 млн на відновлення системи громадського здоров'я. шотам. (2022). URL: [https://shotam.info/ukraina-otrymaie-17-mln-na-vidnovlennia-sistemy-hromadskoho-zdorov-ia/?fbclid=IwAR110KhMa-c2kQ7PNw06ol7WaQsY39DKzLSQWoCS\\_1Lixw0MjSQIO5SQIO](https://shotam.info/ukraina-otrymaie-17-mln-na-vidnovlennia-sistemy-hromadskoho-zdorov-ia/?fbclid=IwAR110KhMa-c2kQ7PNw06ol7WaQsY39DKzLSQWoCS_1Lixw0MjSQIO5SQIO)

### 3. Врахування унікальних потреб населення – реабілітація:

- протезування: опанування сучасних швидких технологій виготовлення, індивідуального застосування протезів (особливо біонічних); залучення бізнесу / інвестицій в рамках забезпечення доступності медичних послуг для населення ;
- психологічна реабілітація: держава тільки нещодавно усвідомила критичну важливість психологічної підтримки військових, проте все ще у недостатньо уваги приділяє цьому напрямку, в тому числі щодо фінансування; крім того, новим викликом для української медицини стала психологічна допомога мирному населенню, робота над якою тільки розпочинається. На даному етапі психологічна підтримка цивільного населення відбувається за власний кошт чи у рамках волонтерських заходів (Вставка 5.6)

**Вставка 5.6.** За прогнозами Міністерства охорони здоров'я України очікується, що понад 15 млн. людей потребуватимуть психологічної допомоги [75]. Станом на 10 червня 2022 року за слова міністра охорони здоров'я офіційно понад 500 українців потребували протезування та реабілітації, через втрату кінцівок. Але отримати відповідну допомогу в країні вони наразі не можуть, тому змушені їхати закордон. Більше того, в Україні не вистачає фахівців, які б могли обслуговувати людей з подібними травмами. Наразі є лише 2 336 фахівця, тоді як потрібно вдвічі більше [76].

Проект «Незламні» від Національного реабілітаційного центру реалізується за підтримки Офісу Президента України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства у справах ветеранів України, Львівської обласної військової адміністрації та Львівської міської ради.

Передбачає мультидисциплінарний підхід, що допомагає як найліпше визначити потреби людини та обрати найкращий для неї план лікування і реабілітації. В рамках проекту надаються медичні послуги за такими напрямками:

- хірургія;
- опікова травма (здебільшого як наслідок мінно-вибухової травми);
- ортопедія;
- протезування – «Майстерня протезування»;
- реабілітація;
- психологічна реабілітація [77].

Протезисти Національний реабілітаційний центр НЕЗЛАМНІ уже пройшли навчання в Німеччині в компанії "Ottobock". Також Центр "Незламні" співпрацює зі всіма найбільшими світовими виробниками протезів, аби забезпечити їхнє встановлення українцям. Мальтійська служба допомоги за підтримки Уряду Німеччини надала все необхідне обладнання, комплектуючі до протезів та матеріали. Станом на кінець вересня 2022 р. в у лікарні медики працюють з 10 пацієнтами, які очікують на протезування. Також чимало охочих записались у лист очікування [78].

Ініціатива Metinvest спільно з партнерами ProsthetiKa й Razom for Ukraine щодо протезування й реабілітації співробітників Metinvest, які боронять країну в Збройних Силах України. До програми входить підготовка до протезування, встановлення протезів і подальше спостереження в українських клініках, а також фізична й психологічна реабілітація. Програму планується розширити – залучити до неї ветеранів війни та мирних жителів у регіонах, де працює Metinvest.

Другий напрям діяльності «Рятуємо життя» – створення україномовної освітньої онлайн-платформи для фахівців у галузі протезування кінцівок і супутньої реабілітації, з метою ширше й системніше розуміння потреб людини, яка

75 Понад 15 млн українців потребуватимуть психологічної підтримки — глава МОЗ про наслідки війни, окупацію та COVID-19. Суспільне новини. (2022). URL: <https://suspilne.media/267591-ponad-15-mln-ukrainciv-potrebuvatimut-psihologicnoi-pidtrimki-glava-moz-pro-naslidki-vijni-okupaciu-ta-covid-19/>

76 Скільки коштуватиме проект першого Центру реабілітації в Україні та звідки візьмуть кошти, розповів Віктор Ляшко. zn.ua (2022). URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/skilki-koshtuvatime-projekt-pershoho-tsentru-reabilitatsiji-v-ukrajini-ta-zvidki-vizmut-koshti-rozpoviv-viktor-ljashko.html>

77 напрями роботи фонду незламні. Unbroken. (2022). URL: <https://unbroken.org.ua/ua/directions>

78 «Майстерня протезування» – це новий рівень допомоги українцям. Unbroken. (2022). URL: <https://unbroken.org.ua/ua/news/majsternya-protvezuvannya-cze-novyj-riven-dopomogy-ukrayincyam>



втратила кінцівку; якісніше надання послуг із протезування кінцівок та супутньої реабілітації; розуміння маршруту пацієнта з ампутацією кінцівки від моменту травми до повернення додому з протезом.

З 2015 року за час роботи порталу було підготовлено 400 спеціалістів із протезування та надано допомогу понад 100 пацієнтам [79].

Кожен тиждень на лікування до єдиного в Україні військового реабілітаційного центру, що займається посттравматичними стресовими розладами (ПТСР) прибуває біля 100 військових, що страждають цілою низкою симптомів бойової травми: від безсоння та нічних кошмарів, до спогадів та руйнівного почуття провини за те, що вони вижили, коли загинуло так багато їхніх товаришів.

Центр відкрився в липні 2022 р. і станом на 9 лютого 2023 р. його послугами скористалося понад 2 тис. військових. Все це є новим для України. Під час першого етапу війни на Донбасі мало хто із військових, що потребували допомоги хотіли звернутися до психолога, оскільки це вважалося за визнання себе «божевільним», а робота психологів полягала не у лікуванні проблем пацієнтів, а у «покаранні» їх за те, що вони не справляються із своєю роботою, через підтримання в них почуття провини.

Кількість психологів з початком повномасштабної війни зросла на 40%, а військовим на навчаннях, навпаки, рядять звертатися до них за допомогою. Лікування є недорогим – 140 євро (150 дол США) на тиждень, проте по діючим в Україні протоколам, попри те, що військовий бюджет передбачає витрати на реабілітацію після тілесних ушкоджень, не передбачає витрати на лікування ПТСР [80].

#### 4. Продовження реформування сфери охорони здоров'я згідно запланованих напередодні війни кроків, урахуванням нових викликів та можливостей держави:

- подальший розвиток цифровізації та надання електронних медичних послуг (запуск нових додатків слідування за станом здоров'я – індивідуальний календар вакцинації або «Вакарта» та ін.) [81];
- розширення переліку ліків, що підлягають реімбурсації, за рахунок запровадження електронного рецепта – в рамках забезпечення доступності ліків для населення та реалізації однойменної програми в 2022 р. антибіотики та психотропні препарати можна отримати у мережі аптек-партнерів безкоштовно / за невелику доплату при наявності електронного рецепта [82];
- робота над вдосконаленням пакетів медичної допомоги, зокрема розширення переліку послуг, що мають надаватися в їх межах та за рахунок державних коштів з урахування нагальних потреб населення, а саме високого рівня інвалідизації та психологічних травм;
- всеукраїнське (електронне) опитування пацієнтів від Міністерства охорони здоров'я України спільно з Проектом USAID «Підтримка реформи охорони

79 Гуманітарна ініціатива Метінвесту «Рятуємо життя» започатковує напрям протезування для українців. metinvest.media (2022). URL: <https://metinvest.media/ua/page/gumantarna-ncativa-metinvestu-ryatumo-zhittya-zapochatkovu-napryam-protezuвання-dlya-ukrancv?fbclid=IwAR0Iki53W8v97FHXAfvOYKGheJcrpeQuu58IflJIL5ygu-FQBIIOM-VAdbY>

80 Thousands of Ukrainian soldiers are suffering with PTSD. The economist. (2022). URL: <https://www.economist.com/europe/2023/02/09/thousands-of-ukrainian-soldiers-are-suffering-with-ptsd>

81 вакцинальна карта (2022). URL: <https://vakarta.com/uk/>

82 Розширено перелік лікарських засобів, що підлягають реімбурсації. державна служба україни з питань безпечності харчових пробуктів та захисту споживачів. (2022). URL: <https://dpss.gov.ua/news/rozshyreno-perelik-likarskykh-zasobiv-shcho-pidliahaiut-reimbursatsii>

здоров'я», щоб дізнатися, яку медичну допомогу люди хочуть бачити у своїх містах [83].

**Післявоєнне відновлення.** Сьогодні плани щодо повоєнного відновлення в Україні сфери охорони здоров'я зосереджені в першу чергу на будівництві мережі зруйнованих медичних закладів, тоді як питання забезпечення якості та ефективності медичних послуг і продовження медичної реформи відійшло певним чином на другорядні позиції. Звісно відновлення потужної мережі медичних закладів є важливою складовою в частині забезпечення фізичної доступності населення до медицини, проте наявність в населеному пункті медичного закладу (особливо в сільській місцевості) не свідчить про якість послуг, що будуть в ньому надаватися. Отже, повоєнне відродження та розбудова системи охорони здоров'я в Україні має зосередитися на людині та забезпеченні їй своєчасного, якісного та ефективного медичного обслуговування, а не тільки на будівництві лікарень європейського зразка (стосовно архітектури та оснащення). **Новою концепцією повоєнної системи охорони здоров'я має стати «доступна медицина – доступні медичні послуги та контрольоване вживання препаратів»**, що прийде на заміну філософії «доступна медицина – безрецептурні знеболюючі, антибіотики та сиропи від кашлю». Це можливо тільки на ґрунті виховання соціально відповідальної (в т.ч. за своє здоров'я) людини, через популяризацію здорового способу життя та вчасного звернення до лікарів.

Вивчення міжнародного досвіду в частині успішного функціонування систем охорони здоров'я, із пріоритетом на забезпечення якості медичних послуг для населення, формує думку, що в післявоєнне десятиліття Україні необхідно зосередити увагу на:

- **продовження медичної реформи в частині** удосконалення механізмів фінансування та прозорості звітування, які дозволять запобігти поширенню корумпованості серед медичних закладів / працівників (особливо вузькопрофільних), забезпечить захист доступу вразливих верств населення до приватних постачальників медичних послуг (оскільки пацієнт матиме змогу самостійно обирати до якого медичного закладу чи лікаря звернутися), зокрема в рамках державних медичних гарантій.
- **розширення приватного фінансування (інвестиції, меценати та ін.) та стимули для пацієнтів брати участь у співфінансуванні медичних витрат.** На думку фахівців Україна в повоєнні роки має всі шанси продемонструвати українське економічне диво, що дасть можливість державі виконати свою соціальну місію – створити рівні можливості розвитку для всіх українців, забезпечити сучасну освіту, якісну медицину, розвинену інфраструктуру та абсолютну безпеку для громадян. Проте, враховуючи наявні вже масштаби руйнувань об'єктів інфраструктури через війну (а їх щодень додається), їх відновлення державним коштом буде тривати роками. Відтак, є пропозиція відновлення соціальної сфери через державно-приватне

---

83 Всеукраїнське опитування пацієнтів від Міністерства охорони Здоров'я України. Київська обласна військова адміністрація. (2023). URL: <https://koda.gov.ua/vseukrayinske-opytuvannya-pacziyentiv-vid-ministerstva-ohorony-zdorov%CA%BCya-ukrayiny/>

партнерство (далі – ДПП), для реалізації цієї ініціативи розпочато роботу над створенням електронного каталогу об'єктів, що потребують відновлення, який буде використовуватися як «джерело» пропозицій інвесторам для участі у ДПП (Вставка 5.7).

**Вставка 5.7.** На умовах державно-приватного партнерства суб'єкт (приватний партнер) отримує державне або комунальне майно у стані "як є", проводить власним коштом ремонт і робить об'єкт сучасним, використовує його за призначенням для повернення своїх інвестицій, а далі передає об'єкт у якісному стані назад до державної власності [84]

- **акцент на унікальні потреби населення**, насамперед, щодо розвинення мережі реабілітаційних центрів та послуг: вплив війни на психологічне та фізичне здоров'я українців матиме негативні наслідки ще впродовж багатьох десятиліть після її закінчення. І ці наслідки стосуватимуться не тільки захисників, чи мирного населення, яке зазнало прямого впливу військових дій (переломи, опіки, втрату кінцівок та ін.), а взагалі кожного, оскільки спостерігання за подіями в режимі реального часу суттєво позначається на психологічному здоров'ї української нації. Як було зазначено вище держава вже працює над проектом створення Національного реабілітаційного центру «Незламні» на базі Першого медичного об'єднання Львова. В планах якого, надання щорічно медичних послуг 50 тис. фізично та ментально постраждалим, проте вже чітко зрозуміло що таких центрів має бути більше, а про забезпечення їх висококваліфікованими працівниками необхідно турбуватися вже сьогодні. Їх завдання – не тільки реконструктивна хірургія, протезування та реабілітація, а фактично довічне обслуговування протезів та інший супровід пацієнтів.
- **оперативність надання медичної підтримки (не екстреної медицини)**: на жаль, як показує практика запровадження змішаної моделі охорони здоров'я найбільшим недоліком стає поява довгих черг очікування на лікування, при цьому вони виникають не тільки щодо хірургічного (планового) втручання, а й стосовно певних невідкладних процедур, наприклад, в стоматології чи навіть нейрохірургії, онкології, для підтвердження права на отримання рецепту на ліки при хронічному захворюванні та ін. Тим більше, що очікується зростання в повоєнні роки пацієнтів, що потребуватимуть фізичної та психологічної реабілітації. (Вставка 5.8).

**Вставка 5.8.** Черги - це найважливіший мінус місцевої системи охорони здоров'я [Польщі], адже часом пацієнтам доводиться чекати на планову операцію не один рік. А запис до державного психіатра розписано на місяці вперед. Водночас екстрена допомога надається за лічені хвилини, а лікарні оснащені найсучаснішим обладнанням [85]. Мільйони звичайних українців, які опинилися в ЄС після 24 лютого, раптом отримали можливість порівняти життя в Україні та омріяній Європі. У соцмережах можна зустріти багато відгуків наших співвітчизників про медичні послуги, які вони отримують зараз закордоном, і... на їхню думку, ці послуги часто помітно гірші, ніж в Україні [86].

84 Свириденко Ю. Яку економіку ми будуємо? URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/07/8/7357131/>

85 Медицина по-польськи: черга до психіатра на рік та суперсучасне обладнання. ТСН. (2022). URL: [https://tsn.ua/exclusive/medicina-po-polski-cherga-do-psihiatra-na-rik-ta-super-suchasne-obladnannya-2234092.html?fbclid=IwAR3qMbWyJOMEwPpkwTwwQTSI92PaqIV9nlwmVTzi\\_5plz\\_L9OjPVDL8pEaY](https://tsn.ua/exclusive/medicina-po-polski-cherga-do-psihiatra-na-rik-ta-super-suchasne-obladnannya-2234092.html?fbclid=IwAR3qMbWyJOMEwPpkwTwwQTSI92PaqIV9nlwmVTzi_5plz_L9OjPVDL8pEaY)

86 Вахітова Г. чи справді наша медицина краща, ніж європейська. (2022). new voice. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/medicina-chim-kliniki-v-yevropi-krashche-za-ukrajinski-novini-ukrajini-50284026.html>

Тож, Україні аби уникнути такої негативної світової практики в післявоєнні роки, коли потреба у лікуванні постраждалих від військової агресії буде максимальна, при удосконаленні протоколів надання профільної медичної допомоги має бути враховувати негативний європейський досвід щодо терміновості / швидкості надання послуг не екстреного характеру, переваги моделі Семашко і знайти змогу адаптувати їх до використання в електронній системі охорони здоров'я Ehealth, тим більше, що найуспішніші медичні практики з кожним днем все більше переходять в кіберпростір.

- **технічна база та подальший розвиток цифрових трансформацій** (устаткування, обладнання сучасним медичним приладдям, ліками та ін.). Наразі в багатьох розвинутих країнах світу продовжується оцифрування медичних послуг, що дозволяє запобігати захворюваності серед населення, підвищує рівень доступності до медичної допомоги і розширює способи лікування завдяки використанню різних інформаційних технологій та гаджетів (пристрої з відстеження здоров'я, платформи підтримки комунікацій між пацієнтами та лікарями, виписка рецептів в реальному часі, домашні тести для самодіагностики та ін.). проте безконтрольність цих тенденцій загрожує перетворити пацієнта на споживача сучасних медичних технологій (Вставка 5.9).

**Вставка 5.9.** Наприклад, ізраїльська фармацевтична компанія «Teva» розробила цифровий інгалятор, оснащений датчиками, підключеними до додатків, які повідомляють користувачам, чи вони правильно ним користуються. Годинник «Apple» пропонує функцію електрокардіограми, а виробник «iPhone» планує додати датчики кисню в крові та термометр, щоб допомогти жінкам відстежувати овуляцію. Найновіший розумний годинник від «Samsung» повідомив про вихід спортивних моніторів ЕКГ і артеріального тиску. В 2020- 2021 рр. через поширення COVID-19, перенавантаження клінік і небажання пацієнтів особисто відвідувати медичні заклади, в багатьох країнах процвітали інтернет-лікарні, що пропонували широкий спектр послуг з онлайн діагностики пацієнтів. Також пандемія привчила людей до ідеї домашнього тестування. Британська фірма «Skin+Me» заощаджує людям похід до дерматолога, забезпечуючи догляд за шкірою за рецептом на основі селфі. А «Thrive» - аналізує кров із пальців, щоб пролити світло на такі захворювання, як високий рівень холестерину та анемія. При цьому Австралія, Японія, Сінгапур та ЄС усвідомили необхідність контролю за цифровим простором охорони здоров'я і вже розробили стратегії щодо створення стандартів для визначення якості, безпеки та клінічної цінності нових медичних пристроїв аналогічно стандартів оф-лайн простору. «Немає повернення до старої патерналістської системи, коли ви покладаєтеся виключно на медичних працівників у лікуванні свого здоров'я» - Скотт Мелвілл з торгової організації «Consumer Healthcare Products Association». Сучасний вектор інженерії фармацевтичних компаній – допомогти людям швидше одужати або, що ще краще, уникнути захворювання. Це негативний прогноз для лікарень, які роблять «ставку» на дуже хворих, проте для всіх інших суб'єктів медицини – це переважно позитивний результат.

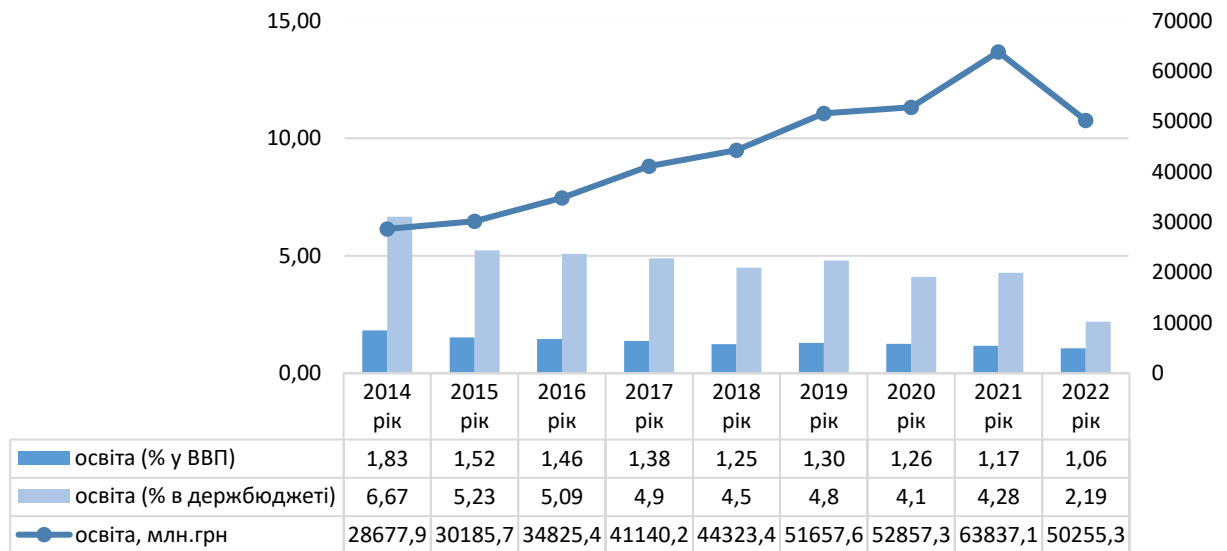
Таким чином, «шокові» виклики та проблеми, з якими зіштовхнулася медична система України під час двох хвиль коронавірусу та під час повномасштабного вторгнення, поставила перед урядом серйозні завдання щодо визначення найбільш ефективних механізмів забезпечення доступу населення до послуг лікарів, оптимізації розподілу обмежених державних коштів, задоволення потреб не тільки зважаючи на найуразливіші групи населення, а враховуючи масштабність унікальних потреб населення, що виникли через війну (протезування, психологічна підтримка). При цьому на кожному кроці держава має пам'ятати про підвищення якості наданих послуг та реальні потреби населення. Тому продовження реформування в сфері охорони здоров'я, навіть під час війни, відіграє важливу роль в частині забезпечення економічного зростання та скорочення масштабів бідності (насамперед, немонетарної).

## РОЗДІЛ 6. ЯКІСНІ ОСВІТНІ ПОСЛУГИ – ФУНДАМЕНТ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Можливість отримання освіти є тим фундаментом на якому ґрунтується майбутній доступ населення до матеріальних благ і послуг, формується конкурентоздатність на ринку праці, закладаються можливості для досягнення успіхів особи в дорослому житті. Забезпечення державою вільного доступу до освіти та акцент на підвищення освітнього рівня населення сприяє зміні способу життя, в результаті чого відбувається покращення показників стану здоров'я, збільшується тривалість життя, знижується кількість передчасних смертей (викликаних вживанням алкоголю та тютюну), з рештою підвищується рівень та якість життя, в т.ч. серед найбільш вразливих категорій.

В Україні, як і в інших державах світу наявність вищої освіти у особи є чи не найбільш дієвим механізмом запобігання бідності. Присутність у складі домогосподарства хоча б однієї особи з вищою освітою знижує для нього ризик опинитися серед бідних верств населення в 1,3 -2 рази порівняно із домогосподарствами, де немає жодного члена із вищою освітою (тобто бідних серед домогосподарств з дітьми 29,7% проти 39,2%, а по бездітних - 26,3% проти 13,5% відповідно).

Багато років основною перевагою систем освіти в Україні залишалося надання послуг на безоплатній основі. Так, на фінансування галузі освіти до першої коронавірусної хвилі 2020 р. витрачалося біля 5% державного бюджету (рис. 6.1).



**Рис. 6.1. Частка витрат на сферу освіти у структурі видатків державного бюджету (функціональна класифікація) та у ВВП, Україна; 2014-2022\* рр.**

Джерело: побудовано авторами за даними [87; 88]

\* Дані Міністерства економіки щодо очікуваного показника номінального ВВП станом на 31.10.2022 р.

Розподіл фінансування в системі освіти є аналогічним до розподілу коштів в медичній сфері: більша частина йде на оплату праці фахівців, решта – утримання закладів, придбання інвентарю та ін. Проте, на відміну від медичної сфери, в галузі освіти основна частина коштів надходить від держави (центральні та регіональні / місцеві урядові установи) – 85,% та тільки 14,6% від приватного (недержавного) сектору, з яких 13,9% – витрати домогосподарств (в 2016 р.) [89]. Частка приватного фінансування галузі освіти в період 2007-2016 рр. поступово, але стабільно скорочувалася (з 23,5%), відповідно державна частка зростала. І якщо держава зосереджена в першу чергу на фінансуванні основних послуг у сфері освіти, то домогосподарства здебільшого «розділяють з нею фінансовий тягар» в частині другорядної діяльності закладів освіти – харчування (27,9% проти 72,1% державних витрат), придбання інвентаря / обмундирування (40,5% проти 59,5%), підручників / канцтоварів (48,1% проти 51,9%).

Особливістю фінансування української системи освіти залишається зростання частки приватного фінансування із кожним наступним освітнім рівнем: якщо у загальних витратах на дошкільну, початкову, середню та післясередню (не вищу) освіту 4-12% вкладу робили домогосподарства, то у загальних витратах на вищу освіту їх внесок становив вже близько 30%. Ситуація, коли не вистачає державних коштів на утримання галузі, при одночасному браку належного контролю за використанням цих ресурсів,

87 видатки держбюджету України (2014-2022). URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/expense/2022/>

88 Пояснювальна записка до проекту Закону України «про державний бюджет України на 2023 рік». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1527959>

89 Останні доступні дані за 2016 р. Статистичний бюлетень "Національні рахунки освіти в Україні". Державна служба статистики України. URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2018/bl/02/bl\\_NRO16\\_pdf.zip](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/bl/02/bl_NRO16_pdf.zip)

перекладання значної частки витрат на домогосподарств, призвело з одного боку до зниження якості освітніх послуг, а з іншого – до падіння довіри населення до державної системи освіти. Так само, як і в сфері охорони здоров'я реакцією на ситуацію стало поширення приватних освітніх закладів на усіх рівнях.

В результаті, в сфері освіти, так само як і в галузі охорони здоров'я, при збереженні ілюзії існування загальної безоплатності їх послуг і небажання усвідомити необхідність їх нагального реформування виникла інша проблема – фінансова недоступність товарів та якісних послуг освіти і охорони здоров'я, що стала актуальною для значної частини населення України.

Тільки в 2015 р. уряд розпочав активну роботу над реформуванням адміністративно-територіального устрою держави з метою забезпечення гідного рівня та якості життя населення України, зокрема поліпшення доступу усіх категорій до послуг соціальної сфери (насамперед, охорони здоров'я та освіти) [90]. Тож, паралельно із утворенням територіальних громад та процесами надання їм більших повноважень, розпочалася підготовка до реформування галузей освіти та охорони здоров'я, яке фактично стартувало тільки в 2018 р. [91; 92]. На жаль, через низку різних причин, ситуація із доступністю послуг для населення в цих сферах напередодні війни істотно не змінилася – доволі значний відсоток українських домогосподарств залишалися позбавленими можливості отримати якісну освіту та доступну медичну допомогу. Але заради справедливості слід сказати, що і реформування не було завершено.

### *6.1. Основні перешкоди у доступі до освіти різних рівнів*

Населення України в цілому менше ризикує (порівняно з медичною сферою) бути позбавленими доступу до послуг освіти через низький рівень доходу, оскільки державі все ж вдається не лише декларативно гарантувати, а й реально забезпечувати безоплатне надання освіти на усіх рівнях (Вставка 6.1).

**Вставка 6.1.** В Україні згідно ст. 4 Закону України «Про освіту» держава забезпечує безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти відповідно до стандартів освіти.

Повна загальна середня освіта в Україні є обов'язковою і здобувається в інституційних або індивідуальних формах, визначених законодавством, як правило, в закладах освіти.

Для забезпечення територіальної доступності повної загальної середньої освіти органи місцевого самоврядування створюють і утримують мережу закладів освіти та їхніх філій. Особи, які здобувають повну загальну середню освіту, проживають у сільській місцевості і потребують підвезення до закладу освіти і у зворотному напрямку, забезпечуються таким підвезенням за кошти місцевих бюджетів.

Фінансування здобуття наступних рівнів освіти (професійно-технічна, фахова передвища, вища), а також спеціалізованої здійснюється за кошти державного та/або місцевих бюджетів, а також за угодами з підприємствами,

90 Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» №157-19 від 05.02.2015 р. Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>

91 Проект Розпорядження КМУ щодо схвалення Концепції побудови нової системи охорони здоров'я України. Кабінет міністрів України. (2014). URL: <https://www.apteka.ua/article/295842>

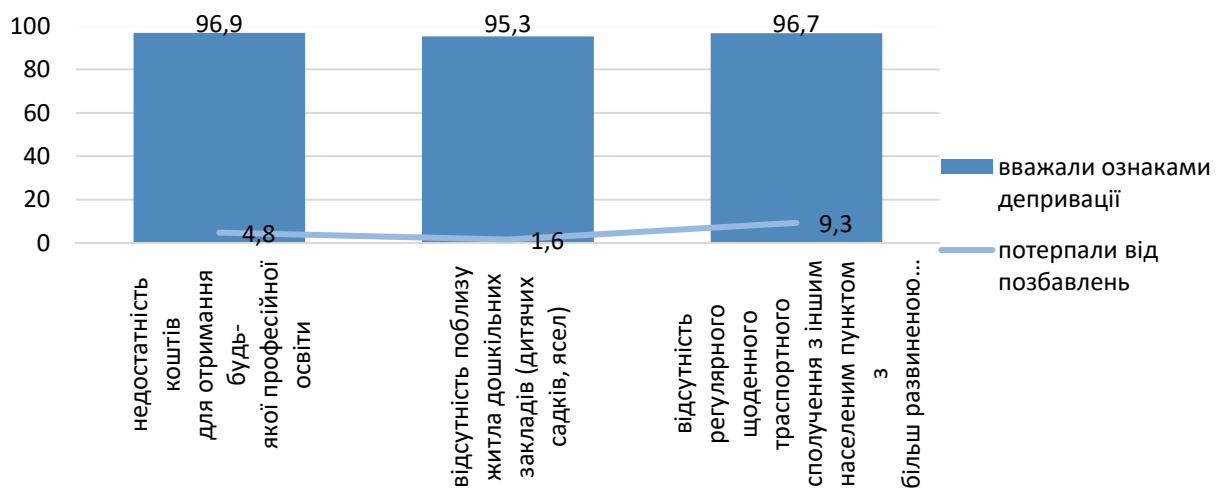
92 Концепція розвитку освіти України на період 2015–2025 років. Платформа Ліга: Закон (2014). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/NT1078>

установами, організаціями, окремими фізичними та/або юридичними особами та інших джерел, не заборонених законодавством [93].

Серед майже чверті українських домогосподарств, які у 2021 р. зазначили, що мали витрати на освіту, питома вага цієї статті в структурі їх споживчих витрат ледь перевищувала 1%, що дорівнювало 479,25 грн. на місяць. В той же час витрати на охорону здоров'я мали 96,3% домогосподарств, а розмір цих витрат складав 5,4% або 534,07 грн. [94].

Однак, на різних рівнях освіти все ж таки присутні певні труднощі із доступом населення до навчання. Бар'єрами вільного доступу до дошкільної та позашкільної освіти є розвиток інфраструктури (особливо для жителів сільської місцевості), а щодо професійно-технічної, вищої та спеціалізованої – рівень доходів домогосподарств, про що й зазначають респонденти при дослідженні проявів соціальної депривації в країні.

Понад 96% опитаних вважають ознакою депривації – відсутності можливості для отримання будь-якої професійної освіти у зв'язку з недостатністю коштів та відсутності поблизу житла дошкільних закладів (дитячих садків, ясел). Але в 2021 р. зазначили що відчули прояви цих позбавлень на собі тільки 4,8% та 1,6% домогосподарств відповідно (рис. 6.2). При цьому тільки 183 домогосподарств з чотирма дітьми зазначили, що впродовж року з ними траплялись випадки, коли через відсутність грошей вони не мали можливості оплачувати перебування дітей в дитсадку [95].



**Рис. 6.2. Рівень сприйняття ознак позбавлення в сфері освіти та їх поширення серед домогосподарств, Україна, 2021 рр.; %**

Джерело: побудовано авторами за даними [96].

Додатковою перешкодою на шляху вільного доступу населення до освіти виступає поселенський аспект, що проявляється через наявність інфраструктурних обмежень: віддаленість поблизу житла дошкільних закладів, регулярного транспортного сполучення

93 Закон України «Про освіту» №2145-VIII від 05.09.2017 р. Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

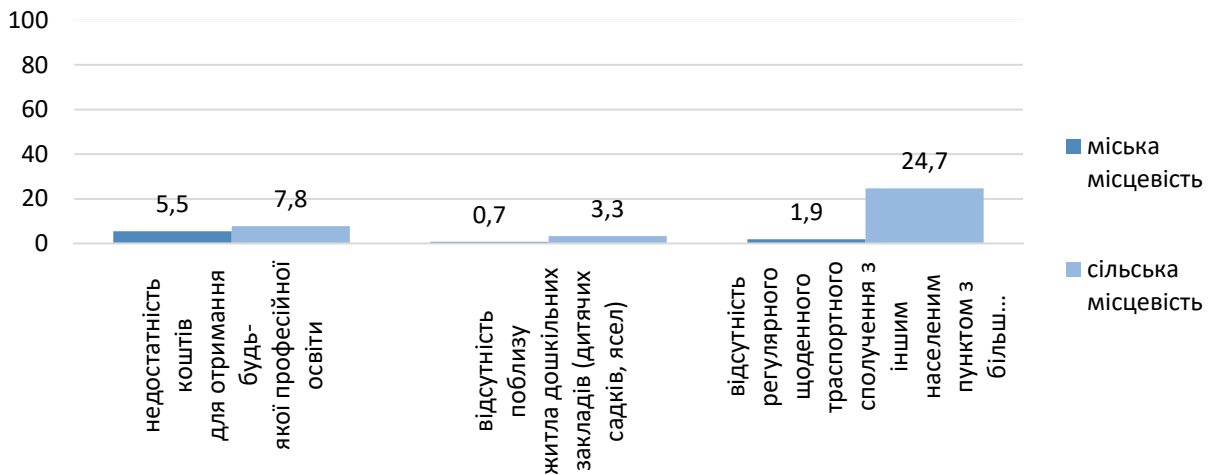
94 витрати і ресурси домогосподарств України у 2021 році. Державна служба статистики України. URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2022/zb/07/zb\\_vrd\\_21.pdf](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/07/zb_vrd_21.pdf)

95 самооцінка домогосподарствами рівня своїх доходів. державна служба статистики (2021). URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2022/zb/07/sdrsd\\_21.pdf](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/07/sdrsd_21.pdf)

96 самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг у 2021 році. державна служба статистики. URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2022/zb/03/sdotp\\_21.pdf](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/03/sdotp_21.pdf)



з іншим населеним пунктом із більш розвинутою інфраструктурою (мережею магазинів, закладів культури, освіти тощо) (рис. 6.3).



**Рис. 6.3. Рівень поширення позбавлень домогосподарств в частині доступу до сфери освіти залежно від типу місцевості, Україна, 2021 рр.; %**

Джерело: побудовано авторами за даними [97].

Також сільські заклади освіти до початку реформування здебільшого гірше за міські забезпечувалися учбовим матеріалом та обладнанням, менше фінансів отримували на поточне утримання та ремонт. Нерівність сільських дітей в отриманні доступу до знань формується не тільки через неукомплектованість закладів навчальним матеріалом, а й в наслідок неукомплектованості педагогічного складу та / або залежить від кваліфікації учителів. В результаті в Україні спостерігалось поступове, але стабільне скорочення кількості закладів дошкільної та загально середньої освіти.

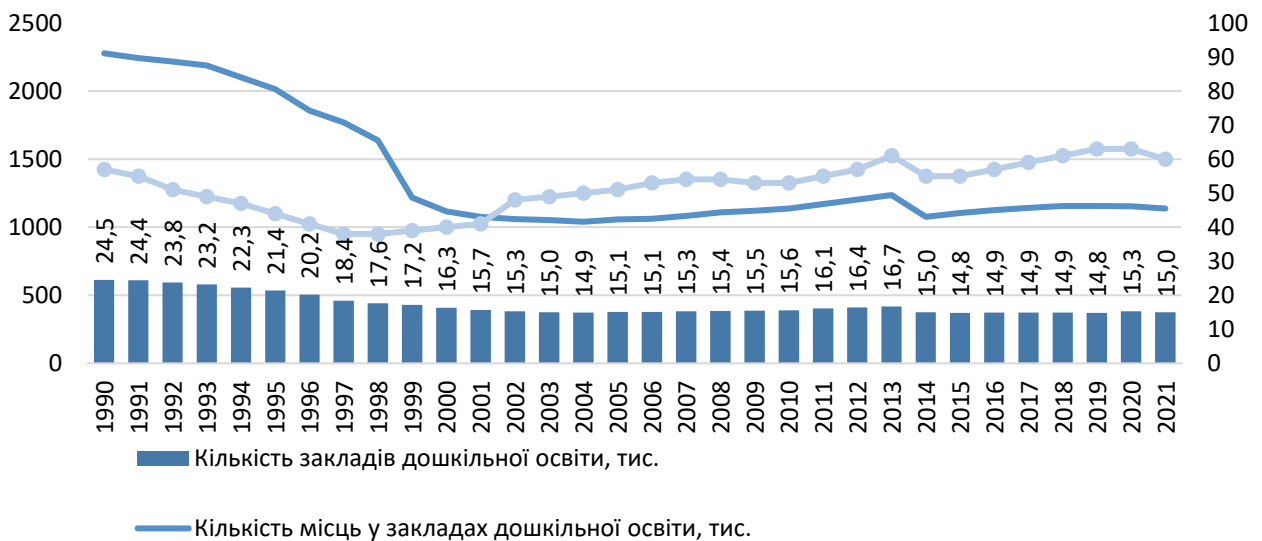
**Дошкільна освіта.** Для України вже декілька десятиліть проблемою залишається доступність дітей до закладів дошкільної освіти. Вона виникла в першій половині 1990-х років минулого століття через обмеженість державного фінансування (що здійснювалося через муніципалітети або галузі місто утворюючих підприємств) освітньої галузі, насамперед, дошкільних закладів.

Основними причинами, що вплинули на зниження чисельності учнів дошкільних закладів освіти, фахівці називали падіння рівня народжуваності та загальноекономічну кризу, що вплинула не тільки на фінансування закладів та їх закриття, а й через закриття значної кількості промислових підприємств змусила значну більшість жінок покинути роботу та стати домогосподарками. В результаті дошкільна освіта стала доступною для тих, хто мав можливість сплачувати за неї (чи то у натуральній формі, чи то неофіційно).

Питання, враховуючи економічну ситуацію в країні, було вирішено методом **скорочення мережі / закриття дошкільних закладів освіти** (в т.ч. ясел) замість того, щоб перевести їх

97 Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг у 2021 році. державна служба статистики. URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2022/zb/03/sdotp\\_21.pdf](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/03/sdotp_21.pdf)

на комерційні засади. Звісно, що такий крок дозволив вивільнити кошти та спрямувати їх на забезпечення доступності інших рівнів освіти для населення, але при цьому відбулося різке скорочення кількості дошкільних закладів, місць в них та скоротилося в рази охоплення дошкільною освітою дітей віком до 7 років (рис. 6.4).



**Рис. 6.4. Динаміка охоплення дітей дошкільною освітою, Україна, 1990-2021 рр.; %**

Джерело: побудовано авторами за даними [98].

Якщо для жителів міст доступність до закладів дошкільної освіти пов'язана із **відсутністю вільних місць** в них (105 дітей на 100 місць), то для жителів сільської місцевості – **територіальна віддаленість** (9 тис. дошкільних закладів розташовані у близько 28 тис. сіл). При цьому відсутність регулярного транспортного сполучення між населеними пунктами або офіційно організованого надавачем освітніх послуг підвезення до освітнього закладу (не зважаючи на те, що в них в 2,3 рази менше місць ніж у міських садочках) обумовлює їх завантаження лише на  $\frac{3}{4}$ , і тільки 40% сільських дітей мають доступ до дошкільного навчання (тоді як у містах їх в 1,8 разів більше). Обмеженість місць в дитячих навчальних закладах міст створила нову перешкоду на шляху доступності дошкільної освіти – щоб отримати місце для своєї дитини в дитячому садочку, батьки часто поставали перед необхідністю здійснювати неофіційні платежі (одноразово – задля зарахування дитини у заклад чи щоб утримати місце – на регулярній основі як «премії» персоналу за компенсацію низької заробітної плати), що стало запобіжником для тих сімей, які не мали достатнього рівня доходів аби виконати цю вимогу (табл. 6.1).

**Таблиця 6.1. Динаміка охоплення дітей дошкільною освітою залежно від типу місцевості, Україна, 2010-2021 рр.; %**

	2010	2015	2019	2020	2021
<b>КІЛЬКІСТЬ ЗАКЛАДІВ, ТИС.</b>	14,9	14,8	14,8	15,3	15,0
У МІСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ	6,4	5,7	5,8	6,1	6,0
У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ	8,5	9,1	9,0	9,2	9,0
<b>В НИХ МІСЦЬ, ТИС.</b>	1069	1105	1155	1153	1138
У МІСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ	778	772	806	810	800
У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ	291	333	349	343	338
<b>КІЛЬКІСТЬ ДІТЕЙ У ЗАКЛАДАХ, ТИС. ОСІБ</b>	1208	1291	1230	1151	1111
У МІСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ	961	981	936	885	847
У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ	247	310	294	266	264
<b>ОХОПЛЕННЯ ДІТЕЙ ЗАКЛАДАМИ, %</b>	53	55	63	63	60
У МІСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ	64	64	73	75	71
У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ	33	40	43	42	40
<b>КІЛЬКІСТЬ ДІТЕЙ У ЗАКЛАДАХ У РОЗРАХУНКУ НА 100 МІСЦЬ</b>	112	114	105	98	96
У МІСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ	123	126	115	108	105
У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ	82	87	80	73	74

Джерело: побудовано авторами за даними [99].

В той же час, низьке фінансування дошкільної освіти, де лівова частка йшла на заробітну плату персоналу і оплату житлово-комунальних послуг, також відіграла негативну роль в частині формування практики неофіційних платежів від батьків. Не рідко вони залучені до співфінансування витрати на забезпечення господарської діяльності закладу та утримання матеріально-технічної бази – придбання меблів, електричних побутових приборів (пилососи, зволожувачі повітря та ін.), засобів індивідуальної гігієни, побутової хімії, іграшок, книжок, навчальних та канцелярських матеріалів, часткове покриття витрат на ремонт, харчування та ін. В результаті, **елемент коруптованості в дитячих садочках**, булінг від інших батьків по відношенню до тих, хто не згоден на хабар, та обмеженість фінансових можливостей певних категорій населення, також сприяли позбавленню найбільш вразливих категорій населення доступу до дошкільного навчання й спричиняли поширення соціальної несправедливості в суспільстві.

Нагадаємо, що недоступність дошкільної освіти для населення має значні негативні соціально-економічні наслідки в майбутньому, оскільки саме в дошкільних закладах дитина когнітивно розвивається і набуває навичок до навчання, що сприяє успішному засвоєнню знань на усіх інших рівнях отримання освіти. Крім того, опосередкованим ефектом доступності дошкільної освіти завдяки вивільненню часу стає можливість працевлаштування матерів (особливо представниць найуразливіших категорій – одиноких, багатодітних, малозабезпечених та ін.), що має позитивний ефект як для домогосподарства, так і для економіки.

Усвідомлюючи важливість отримання дітьми дошкільної освіти та глибину кризової ситуації, в якій перебував саме цей рівень системи, уряд України запровадив обов'язковість навчання для дітей старшого дошкільного віку і розпочав роботу (хоча й

досить повільно) над забезпеченням доступності населення до нього. **Вирішальними кроками, що були зроблені в напрямку реформування дошкільної освіти з метою забезпечення її доступності, стали:**

- запровадження електронної реєстрації в заклади дошкільної освіти – як запобіжник поширення неофіційних платежів серед користувачів освітніх послуг та як механізм оцінки реальних потреб населення в дошкільній освіті. Крім зручності та швидкості реєстрації на отримання послуги через заповнення електронної форми на офіційному сайті, потенційний реципієнт отримав можливість відслідковувати статус поданої заявки, стежити за просуванням черги, переглянути інформацію про нормативну наповнюваність, про черги в дошкільні установи, дізнатися всю необхідну інформацію про всі дитячі садки обраного регіону. Такий підхід має позитивний вплив і для адміністрування в системі освіти: чітко можна визначити потребу в місцях конкретному населеному пункті / регіоні, навантаження на наявні закладі, можливості забезпечення потреби, розмір фінансування, заздалегідь прийняти рішення щодо вирішення тих чи інших проблем із забезпеченням необхідної кількості місць. Крім того, система враховує приналежність заявника до певної вразливої категорії населення, тож діти з цих сімей при влаштуванні мають переваги перед іншими категоріями [100].
- розширення чи оптимізація мережі дошкільних навчальних закладів з урахуванням потреб контингентів (насамперед, стосовно сільської місцевості та малих міст) – в рамках проведення адміністративно-територіальної реформи громади набули повноважень самостійно оцінювати потребу щодо наявності закладу в громаді, вирішувати питання доцільності утримання існуючих об'єктів чи організації нових (насамперед, за допомогою ревіталізації), обґрунтованість та спроможність придбання послуг дошкільної освіти в сусідніх громадах, враховуючи організацію підвезення дітей.
- легалізація приватних дитячих садочків – в цілому це також сприяє розширенню мережі закладів і підвищує доступність дошкільного навчання для населення, але цей крок мав позитивний ефект здебільшого у великих містах, оскільки більша частка реципієнтів готові морально та спроможні фінансово користатися їх послугами на платній основі;
- підвищення доступу до навчання дітей з особливими потребами через розширення мережі закладів, що мають у своєму складі інклюзивні групи; проведення роз'яснювальної роботи серед батьків щодо необхідності раннього залучення дітей з особливими потребами до навчання, а отримані навички та вміння в майбутньому дадуть їм можливість вести активне суспільно-економічне життя (Вставка 6.2).

**Вставка 6.2.** За даними Державної служби статистики України на початок 2021 року в Україні функціонувало 15335 закладів освіти різних типів і форм власності, що забезпечували здобуття дошкільної освіти дітям відповідного віку. В закладах дошкільної освіти виховувалося 1 150 545 дітей. Черга на влаштування дітей до закладів дошкільної освіти у порівнянні із 2020 роком скоротилась і становила 19 538 місць (у 2020 році – 22285).

На початок 2022 року в Україні вже було 2279 закладів, що мали у своєму складі інклюзивні групи, кількість яких становила 3 882 одиниці. Інклюзивні групи відвідували 73 774 дитини, із них – 6853 дитини з ООП.

В Україні тільки в 2020 - 2021 роках році було створено 19 388 додаткових місць для дітей дошкільного віку. 88 закладів дошкільної освіти було збудовано й реконструйовано за цей період. Відкрито більше 200 приватних закладів дошкільної освіти, з них 135 є юридичними особами, 68 зареєстровані фізичними особами – підприємцями.

Найбільше приватних закладів за цей час створено у м. Київ – 102, Київській області – 53, Одеській – 23.

За звітний період найбільше створено місць для дітей дошкільного віку у: Київській області – 4385; м. Київ – 3690; Одеській – 1775; Львівській – 1514.

У 2021 році 12 новобудов прийняли 1018 дошкільнят (4 заклади у Житомирській області; по 2 заклади у Київській області та м. Києві, по 1 закладу в Івано-Франківській, Рівненській, Тернопільській, Херсонській областях) [101].

Якщо в 2018 р. з 14898 закладів дошкільної освіти по всій Україні 201 заклад був заснований на приватній власності (з них 176 – в містах і тільки 25 в сільській місцевості). Хоча загальна кількість дошкільних закладів в 2021 р. скоротилася до 14477, у приватній та корпоративній власності вже нараховувалося 497 садочків.

За останніми доступними даними в 2018 р. міські приватні дошкільні заклади були заповнені на 74% (8818 дітей при 11889 наявних місць), то сільські лише на 1 в.п. менше (1276 дітей на 1749 місць) [102; 103].

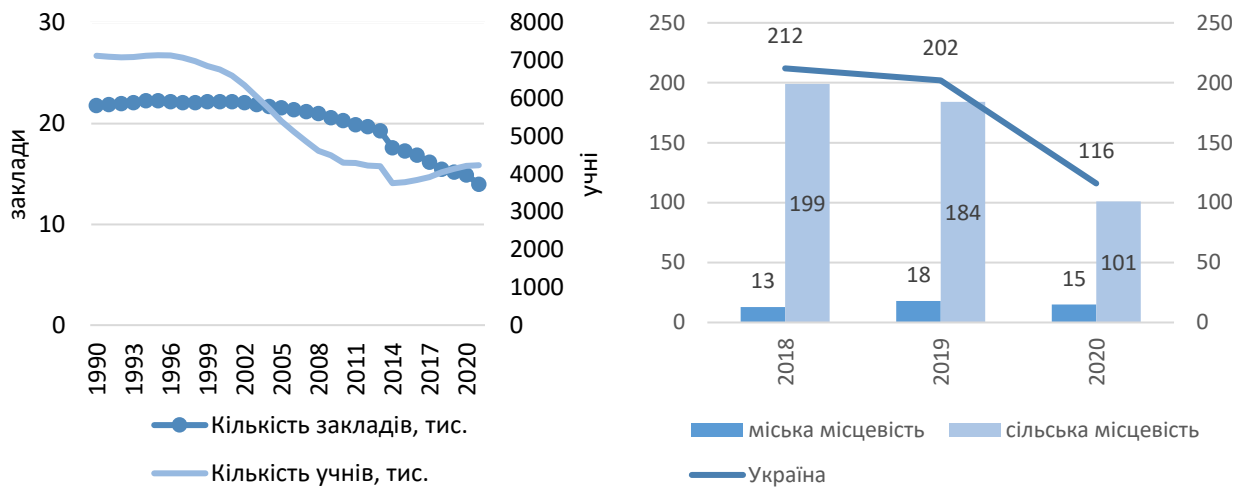
**Загальна середня та професійно-технічна освіта.** Аналогічною (із дошкільним рівнем) перешкодою в частині доступності дітей до загально середнього рівня освіти в Україні вже багато років є скорочення мережі закладів, що надають послуги середньої освіти, щоправда в останні декілька років темпи скорочень уповільнилися. Але, як і раніше в сільській місцевості темпи скорочення кількості закладів все ще переважають міські, що також позначається на доступності освіти для сільських дітей. Звісно ситуація також спричинена скороченням загальної кількості дітей (через зниження рівня народжуваності), обмеженістю можливостей державного фінансування та прагненням оптимізувати ресурсну базу виходячи із реальних потреб (рис. 6.5).

101 Реформи в дошкільній освіті України. міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/doshkilna/2021/08/25/MON-Neryanova-18.08.2021.pdf>

102 дошкільна освіта в Україні у 2018 році. державна служба статистики. URL: [https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv\\_rik/osv\\_u/dosh\\_osvit/dosh\\_osvita\\_2018.xls](https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv_rik/osv_u/dosh_osvit/dosh_osvita_2018.xls)

103 дошкільна освіта в Україні у 2021 році. державна служба статистики. URL: [https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/osv/osv\\_rik/dosh\\_osv\\_Ukr\\_2021.xls](https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/osv/osv_rik/dosh_osv_Ukr_2021.xls)

## Якість життя населення України та перші наслідки війни



**Рис. 6.5. Динаміка охоплення дітей загальною середньою освітою 1990-2020 рр. та скорочення кількості денних закладів загальної середньої освіти залежно від типу місцевості 2017/2018–2020/2021 рр., Україна**

Джерело: побудовано авторами за даними [104; 105; 106; 107; 108].

Основна перешкода на шляху доступу дітей до якісної загальної середньої освіти – **неефективність базових принципів освіти**, які концентрувалася на запам'ятовування фактів та процесів, замість того, щоб передати навички / вміння та закласти поведінкові риси, які в майбутньому б дозволили людині швидко адаптуватися до вимог ринку праці й пристосовуватися до стрімкого розвитку економіки в умовах глобальної конкуренції. Іншими словами, «задача формальної освіти полягала не стільки навчити майбутніх працівників, скільки зробити їх здатними до навчання» і не давала навичок, необхідних для досягнення успіхів в сучасній ринковій економіці [109].

В Україні **ситуація загострюється під дією поселенського фактору**. Якщо питання щодо фізичної доступності сільських дітей до освітніх закладів вже багато років вирішується завдяки існуванню програми «Шкільний автобус», то наразі державі не вдалося забезпечити рівний доступ дітей з різних населених пунктів до якісної освіти, про що свідчить значний розрив у рівні отриманих знань. Так, середній бал в учнів, які

104 Заклади загальної середньої освіти. державна служба статистики України (1990/91 – 2021/22). URL: [https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/osv/osv\\_rik/zzso\\_90-21\\_ue.xls](https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/osv/osv_rik/zzso_90-21_ue.xls)

105 Загальна середня та професійна (професійно-технічна) освіта в Україні у 2018 році. державна служба статистики України. URL: [https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv\\_rik/osv\\_u/zag\\_ser\\_prof\\_osv/zag\\_ser\\_profes\\_osvit\\_18.xls](https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv_rik/osv_u/zag_ser_prof_osv/zag_ser_profes_osvit_18.xls)

106 Загальна середня та професійна (професійно-технічна) освіта в Україні у 2019 році. державна служба статистики України. URL: [https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv\\_rik/osv\\_u/zag\\_ser\\_prof\\_osv/zag\\_ser\\_profes\\_osvit\\_19.xls](https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv_rik/osv_u/zag_ser_prof_osv/zag_ser_profes_osvit_19.xls)

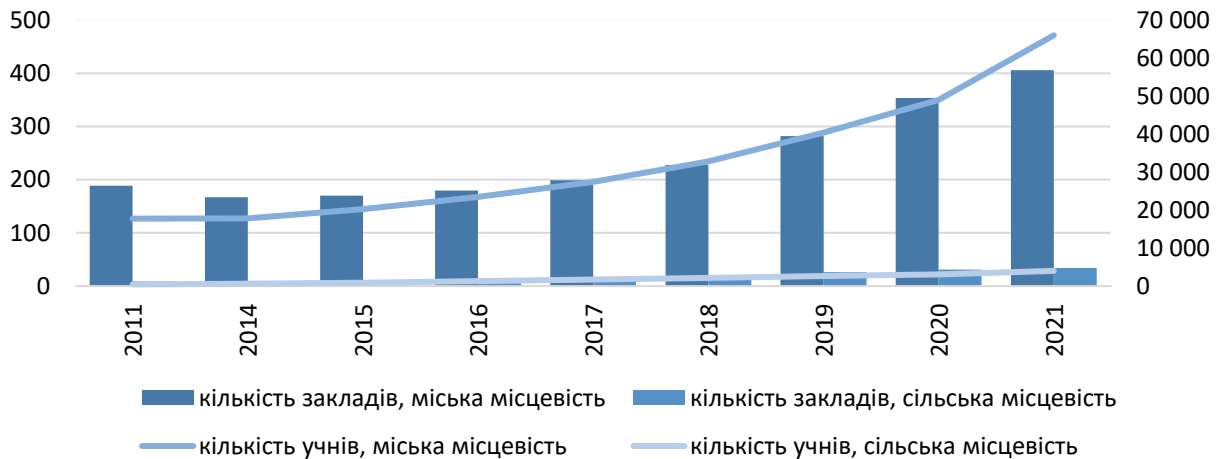
107 Загальна середня та професійна (професійно-технічна) освіта в Україні у 2020 році. державна служба статистики України. URL: [https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/osv/osv\\_rik/zcpho\\_Ukr\\_2020.xls](https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/osv/osv_rik/zcpho_Ukr_2020.xls)

108 Загальна середня освіта в Україні у 2021 році. державна служба статистики України. URL: [https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/osv/osv\\_rik/zzso21\\_ue.xlsx](https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/osv/osv_rik/zzso21_ue.xlsx)

109 Blaug, Mark. 1993. "Education and Employment Contract". Education Economics 1(1): 21-33.

навчаються в сільській місцевості, становить 420,6, що істотно відрізняється від середнього балу в учнів, які проживають у великих містах (499,4). Про існування академічного відставання сільських дітей порівняно із міськими свідчать результати державної підсумкової атестації (ДПА): достатні та високі бали з української мови набрали 42,5% міських випускників, 34,8% дітей із селищ та лише 21,5 випускників сільських шкіл; з математики — 47,3%, 39,5% та 32,2% відповідно; з англійської мови — 73,2%, 60,8% та 53,5% відповідно [110].

В свій час певною відповіддю на вирішення питання низької якості освітнього процесу (в т.ч. і стосовно психологічної атмосфери, методики і техніки викладання, облаштування учбового простору та ін.) став розвиток приватного сектору надання освітніх послуг на загально середньому рівні. Так, впродовж останнього десятиліття в Україні кількість приватних загально освітніх шкіл зростає в 2,2 рази (зі 198 одиниць у 2011/2012 н.р. до 440 в 2021/2022 н.р.), а загальна кількість учнів в них – в понад 3 рази (з 18192 учнів до 70057 відповідно). Відкриття приватних навчальних закладів відбувалося переважно у містах, що викликано попитом та обумовлено фінансовими можливостями домогосподарств (рис. 6.6).



**Рис. 6.6. Динаміка кількості приватних закладів середньої освіти та кількості учнів у них залежно від типу місцевості, Україна, 2011-2021 рр.; %**

Джерело: побудовано авторами за даними [111].

Проте поява приватних навчальних закладів в Україні лише посилила існуючу в державних школах нерівність щодо доступу дітей до якісної освіти, про що свідчать результати оцінювання знань їх випускників, оскільки не всі сім'ї мають достатній рівень доходу для сплати їх послуг. Так, за даними «Офіційного звіту про проведення в 2018

110 Бідність та нерівні можливості дітей в Україні. Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) в Україні та Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України (2021). URL: <https://idss.org.ua/arhiv/FINAL-poverty-report-UA-web.pdf>

111 Загальна середня освіта в Україні у 2021 році. державна служба статистики України. URL: [https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/osv/osv\\_rik/zso21\\_ue.xlsx](https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/osv/osv_rik/zso21_ue.xlsx)

році зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти» високий рівень знань з української мови продемонстрували 39,4% випускників гімназій, ліцеїв, колегіумів та лише 16,8% учнів загальноосвітніх шкіл. З математики – 33,3% та 10,4% дітей відповідно, а з англійської мови – 34,8% та 14,9% учнів відповідно [112]. При цьому поєднання двох факторів спричинює ще більші розриви: випускник міської елітної школи має перевагу в 18 балів із української мови та в 21 бал із математики над випускником звичайної сільської школи. Результати PISA підтверджують цей висновок [113].

Одним із характерних для України каналів подолання проблеми низької якості державної шкільної освіти – є послуги репетитора або навчальні курси. Звісно, їх платна основа також виступає бар'єром щодо можливості наздогнати за рахунок приватних уроків недоотриманні в школі знання. Ці ризики особливо загрожують дітям із найуразливіших груп населення. Крім того, низька якість середньої освіти зазвичай стає перешкодою для подальшого отримання знань і можливості здобути вищу або передвищу освіту (принаймні за рахунок бюджетного фінансування) (Вставка 6.3).

**Вставка 6.3.** За даними анкетування випускників загальноосвітніх навчальних закладів 2017 навчального року, найпопулярнішими способами підготовки до ЗНО були самостійна робота, заняття з репетитором та підготовка за допомогою онлайн-ресурсів<sup>5</sup>. Найчастіше послугами репетитора учні користувалися для вдосконалення знань із англійської мови (73,5%), хімії (71,7%), математики (61,7), української мови (57,1%), фізики (55,9%). Найвищі бали отримали ті випускники, які скористалися послугами репетитора або вчилися на підготовчих курсах при вищих чи професійно-технічних навчальних закладах, які є платними і недоступними для родин із низькими статками [114].

Низька якість державної середньої освіти в купі з доволі поширеною практикою неофіційних платежів від домогосподарств за навчання, загальною низькою спроможністю населення оплачувати приватні освітні послуги та втратою сенсу /розуміння важливості та доцільності отримання повної загальної середньої освіти стали поштовхом до скорочення загальної кількості учнів, які навчаються на другому етапі середньої освіти. Біля 37% учнів, що закінчили 9 клас (тобто перший етап середньої освіти) вирішили не продовжувати навчання в 10 класі, тобто або поступили до професійно-технічних навчальних закладів або взагалі покинули навчання. Традиційно в містах цей показник є меншим ніж по сільській місцевості (рис. 6.7).

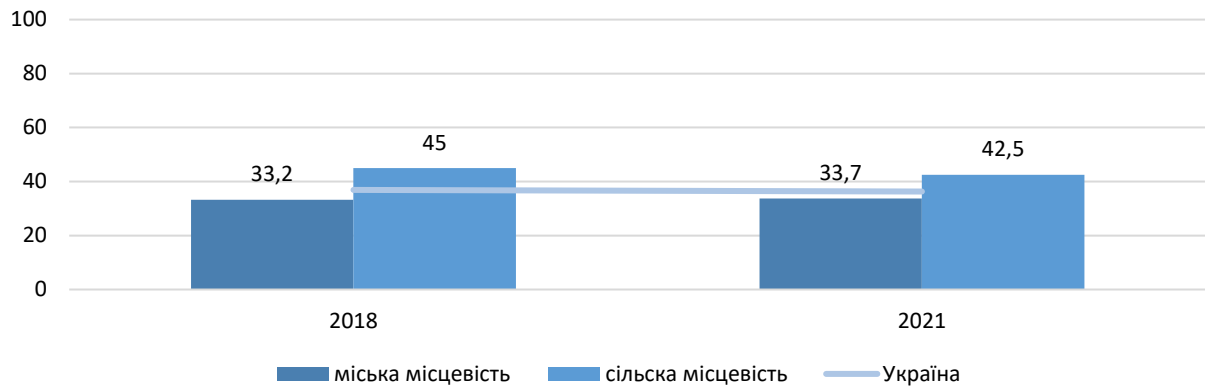
---

112 Офіційний звіт про проведення в 2018 році зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти. Том 1 // Український центр оцінювання якості освіти. — 2018. URL: <https://testportal.gov.ua/ofzvit/>

113 Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2018 // Український центр оцінювання якості освіти. — 2019.

114 Бідність та нерівні можливості дітей в Україні. Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) в Україні та Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України (2021). URL: <https://idss.org.ua/arhiv/FINAL-poverty-report-UA-web.pdf>





**Рис. 6.7. Частка учнів\*, що не будуть продовжувати навчання на другому етапі загальної середнього рівня освіти (в 10-му класі) залежно від типу місцевості, Україна, 2011-2021 рр.; %**

Джерело: побудовано авторами за даними [115].

\* від загальної кількості учнів, що закінчили 9 клас у відповідному навчальному році.

Нагадаємо науково доведений факт, що саме якісна повна середня освіта забезпечує той рівень універсальних знань та навичок, який користується попитом у ринковій економіці, оскільки дає можливість гнучко реагувати на потреби ринку паці. Особа, що не закінчила середню школу, здебільшого в майбутньому опиняється в несприятливому становищі на ринку праці та більше за інших ризикує потрапити до категорії бідних.

Крім того, як вже йшлося вище, усвідомивши увесь спектр проблем в організації надання освітніх послуг загального рівня, уряд дійшов висновку, що оптимізація мережі освітніх закладів та спрямування вивільнених коштів на організацію підвезення учнів до них (програма діє з 2003 р.), забезпечить ефективність розподілу державних витрат, а також підвищить спроможність фінансування заходів з утримання шкіл (зокрема, завдяки забезпеченню енергоефективності), їх ремонту / оновлення і забезпечення учбовими матеріалами (підручниками, офісно-комп'ютерною технікою та ін.). Так, в 2021/2022 н.р. капітальний ремонт проводився в 11 сільських школах та 1 міській, тоді як в 2017/2018 н.рр. – тільки в 4 сільських і аж у 6 міських.

Усунути чи принаймні **мінімізувати прояви зазначених вище бар'єрів щодо доступу дітей до загальної освіти** (зокрема, дітей із найбільш вразливих категорій населення) та підвищити якість освітніх послуг, уряду вдалося, насамперед, завдяки наступним крокам:

1. **запровадження зовнішнього незалежного оцінювання** (ЗНО; фактичний старт з 2002 р.) – забезпечило об'єктивність оцінки рівня навчальних досягнень випускників середніх навчальних закладів при їхньому вступі до закладів вищої освіти, що сприяло також ліквідації корупції на локальних рівнях (в школі при

випуску та у вищих навчальних закладах – при зарахуванні) і наближенню освіти до європейських стандартів та якості.

2. **нова українська школа** (НУШ) – Новий Стандарт початкової освіти або створення шкільного середовища лагідного до дітей, в якому буде приємно навчатись, де діти не боятимуться висловлювати власну думку, до неї будуть прислухатися вчителі, де учням даватимуть не тільки знання, а й уміння застосовувати їх у повсякденному житті, навчать критично мислити та бути відповідальними громадянами. Також в рамках запровадження НУШ було розроблено:
  - ✓ нову модель оцінювання досягнень учнів [116];
  - ✓ сертифікації вчителів (добровільна перевірка, проходження якої надає учителям 20% надбавку до посадового окладу та звільняє від атестації. На початок 2019 р. в пілотному проєкті сертифікації вчителів початкових класів брали участь понад 800 педагогів з усієї України);
  - ✓ завдяки децентралізації фінансування шкіл збільшилося, і в багатьох навчальних закладах поступово оновлювалася матеріально-технічна база;
  - ✓ атестації шкіл замінені процедурою інституційного аудиту [117];
  - ✓ партнерство – учителів, учнів, адміністрацій та батьків – що дає права батькам створювати свої органи громадського самоврядування, а отже – впливати на освітній та виховний процеси, зокрема контролювати фінанси школи (через механізм оприлюднення адміністрацією кошторисів та інформації про витрати), чи здійснювати перерахування благодійних внесків цілеспрямовано на школу [118].
3. напрацьована **електронна бібліотека**, орієнтована на гарантування права учителів обирати кращі методики навчання та відповідний навчально-методичний матеріал – оцифрування підручників, словників та ін. сприяло підвищенню доступу дітей до освіти і необхідної навчальної літератури (зокрема дітям із шкіл, що були не докомплектовані підручниками);
4. розпочато роботу над впровадженням **нових стандартів / зразків шкільного харчування** [119].

**Фахова передвища і вища освіта.** В Україні доступність населення до освіти вищого рівня в останнє десятиліття в результаті реформування всієї галузі підвищилася. Насамперед,

---

116 У МОН підготували нову модель оцінювання для перших класів. Міністерство освіти і науки України. (2018). URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/u-mon-pidgotuvali-novu-model-ocinyuvannya-dlya-pershih-klasiv>

117 наказ «про затвердження порядку проведення інституційного аудиту закладів загальної середньої освіти» №17 від 09.01.2019 р. міністерство освіти і науки України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0250-19#n14>

118 нова українська школа. міністерство освіти і науки України. (2020). URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola>

119 Матеріали форуму «реформа системи шкільного харчування». міністерство освіти і науки України. (2022). URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/shkilne-harchuvannya/materiali-forumu-reforma-sistemi-shkilnogo-harchuvannya>

цьому сприяло запровадження спрощеного механізму вступної кампанії до вищих навчальних закладів, що в свою чергу значно знизило ризики для домогосподарств здійснювати неофіційні платежі за вступ (навіть при законному праві потрапити до ВНЗ). Проте, зосередженість держави на забезпеченні вільного доступу до загальної середньої освіти із відповідним акцентом на збільшення державного фінансування цього рівня за рахунок скорочення витрат на вищу освіту (про що йшлося вище) обумовило скорочення кількості місць державного замовлення у ВНЗ. З одного боку, це дало більші можливості домогосподарствам обирати ВНЗ та місто навчання, а з іншого – стало перешкодою, оскільки не всі мали змогу отримати фахову освіту на безоплатній основі або сплатити за неї самостійно. Станом на 2020 р. витрати домогосподарств на здобуття освіти цього рівня становили 71831,5 млн. грн на рік або 24,5% у структурі загальних витрат на надання послуг вищої освіти. При цьому, як вже зазначалося вище, в 2021 р. через відсутність коштів 4,8% домогосподарств були позбавлені можливості отримати будь-яку професійну освіту.

## 6.2. Особливості навчання в умовах криз

Всесвітня пандемія Covid-19 не оминула Україну і стала серйозною перешкодою на шляху отримання освіти на усіх рівнях. На початку пандемії 90% шкіл по всьому світу були зачинені. Поставивши в пріоритет збереження здоров'я учнів уряди багатьох країн змушені були перевести навчальний процес в інтернет середовище та розвивати цифрову освіту. Такий вихід із ситуації став найоптимальнішим вирішенням проблеми і був прийнятним для усіх рівнів окрім дошкільної. Весною 2020 року всі навчальні заклади в Україні перейшли на дистанційне навчання. Через кілька місяців було запроваджено «адаптивний карантин», який передбачав виокремлення зон епідеміологічної безпеки: «зелену», «жовту», «помаранчеву» та «червону» для вибору форми навчання. Так, заклади загальної середньої освіти постійно переходили з дистанційного на змішане навчання та навпаки, натомість заклади вищої освіти переважно залишалися на дистанційному навчанні [120].

На жаль, запроваджені в системі освіти заходи, які мали на меті забезпечити безперервний доступ дітей до навчання, позначилися на якості освіти та спричинили загострення існуючих в цій сфері депривацій.

По-перше, розташування навчального закладу в певній карантинній зоні обумовлювало форму навчання: наприклад, заклади з «червоних» зон, не вийшли на очне навчання або частина з них розпочали навчальний рік дистанційно, або продовжили літні канікули. Натомість у «жовтих» і «помаранчевих» зонах на карантині перебували окремі школи чи класи. А в окремих закладах вищої освіти на навчання вийшла лише частина студентів і

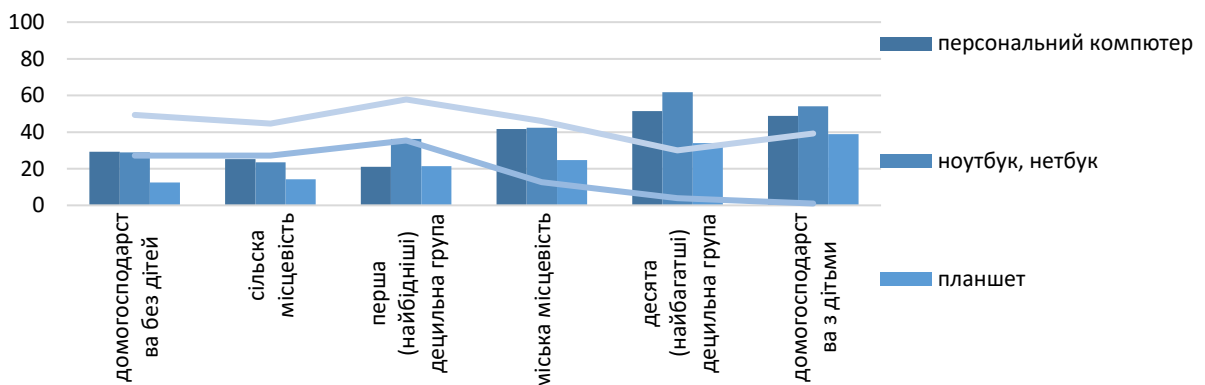
---

120 Освіта в умовах пандемії у 2020/2021 році: аналіз проблем і наслідків. Cedos. (2021). URL: <https://cedos.org.ua/researches/osvita-v-umovah-pandemiyi-analiz-problem-i-naslidkiv/>

провчилась очно перші два тижні вересня, після чого навчання продовжилось в дистанційному форматі.

По-друге, наділення повноваженнями адміністрації шкіл обирати як саме під час локдауну буде організований навчальний процес (в межах розроблених рекомендацій щодо кількості дітей у класах, форми навчання, термінів та строків канікул та ін.). Однак, цей підхід надав можливість деяким адміністраціям, маніпулюючи епідеміологічними вимогами в своїх інтересах, не виконувати свої обов'язки сумлінно. В результаті одні діти отримували знання хоча б «на доковідному рівні», тоді як решта (і їх була більшість по країні) – постали перед необхідністю самостійно опанувувати освітню програму (шукати самостійно або з батьками / дорослими родичами зручний, доступний розумінню та якісно викладений матеріал, підлаштовуватися під розпорядок дня батьків, особливо якщо вони працювали віддалено з дому на єдиному в домогосподарстві комп'ютері та ін.)

По-третє, обмеження доступу дітей до навчання через відсутність у домогосподарства / навчального закладу (вчителів) технічної бази – комп'ютера / ноутбука та / або доступу до якісного інтернету. Хоча профільним міністерством було розроблено детальні рекомендації, де радив закладам загальної середньої та професійно-технічної освіти не лише викладати у дистанційному форматі, а й створювати комфортні та доступні умови для всіх здобувачів освіти зокрема забезпечувати технічними засобами усіх учасників процесу, які цього потребують, проте далі рекомендацій справа йшла рідко, оскільки усі державні кошти були переспрямовані на запобігання поширенню пандемії в країні. Так, в 2020 р. тільки 36,3% українських домогосподарств мали персональний комп'ютер або ноутбук; при цьому сільське населення в рази гірше було забезпечено цими товарами, при цьому через зниження рівня доходів скоріш за все вони були також позбавлені можливості їх придбати, щоб усунути перешкоду для отримання їх дітьми знань в режимі онлайн (рис. 6.8).



**Рис. 6.8. Розподіл домогосподарств за наявністю персональних комп'ютерів, ноутбуків / нетбуків, доступу до інтернету та самооцінкою зміни матеріального становища за останні 12 місяців залежно від типу місцевості, Україна, 2020 рр.; %**

Джерело: побудовано авторами за даними [121].

По-четверте, погіршення психічного здоров'я учнів та зниження мотивації до навчання – проведені дослідження показують, що через закриття шкіл і перехід на дистанційне навчання діти та підлітки менше часу проводять на вулиці, більше – в ізоляції, не зустрічалися з друзями, при цьому в них виникали труднощі із навчанням. Також погіршувався психологічний стан вчителів та викладачів – деякі дослідження довели, що вони зазнавали великого стресу, коли їм доводилось адаптовувати навчання під дистанційний формат, при цьому вони страждали від понаднормової роботи через викладання з дому. Подвійний стрес відчували вчителі, що мають власних дітей. На жаль, на національному рівні не було надано рекомендацій щодо того, як закладам освіти надавати психологічну підтримку усім учасникам освітнього процесу, батькам підтримувати психічне здоров'я своїх дітей та себе, як адаптуватися у разі повернення до очного навчання та ін.

Позитивним моментом трансформації системи освіти в наслідок двох хвиль пандемії в Україні стало підвищення цифрової грамотності дітей та фахівців, а також розробка 46 сервісів, спрямованих на надання освітніх послуг дистанційно або онлайн, зокрема: ресурс про зміни в освіті через карантин; інформаційні ресурси для учасників ЗНО та абітурієнтів; онлайн довідки, виписки; верифікація документів про освіту та ін. [122] (Вставка 6.4).

**Вставка 6.4.** На початку пандемії батьки та освітян\_ки вирішували ці питання самостійно, підбираючи інструменти для уроків та отримуючи навички користування ними просто під час навчального процесу. Для підтримки дистанційного навчання у навчальному році 2020/2021 було реалізовано: інформаційну кампанію «Школа, ми готові» (спільно з ЮНІСЕФ-Україна), онлайн-програму для професійної підготовки й обміну досвідом між учитель\_ками щодо питань дистанційної освіти (EdCamp Україна) та інші. У майже 97% закладів середньої освіти використовуються технології дистанційного навчання (такі як Google Classroom, Zoom, Microsoft Teams тощо), але при цьому у 20% шкіл навчання здійснюють лише забезпечені комп'ютерною технікою та доступом до інтернету вчитель\_ки. В університетах розгортання систем дистанційної освіти відбувалося через відповідні накази ректор\_ок, і тренінги з ознайомлення та навчання навичок користування ними проводив кожен заклад окремо. Також портал «Дія» запустив освітній серіал «Цифрові навички для вчителів».

Навесні 2020 року за участі ГС «Освіторія» було створено низку телеуроків для школяр\_ок, а через півроку, 11 грудня 2020 року, було запущено платформу для дистанційного та змішаного навчання учнів 5-11 класів «Всеукраїнська онлайн школа». Доступ до контенту отримали й охочі мешкан\_ки тимчасово окупованих територій України, які бажають навчатися за українською державною програмою, а національні оператори мобільного зв'язку забезпечили україн\_ок нетарифікованим доступом до сайту платформи та її мобільного застосунку (крім YouTube-каналу із навчальними матеріалами) [123].

**Вплив війни.** З початком повномасштабної війни в Україні, існуючі в освітній галузі перешкоди вільного доступу дітей до навчання загострилися ще більше. Основні перешкоди наведено в табл. 6.2.

122 Дистанційні та онлайн-сервіси в освіті. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/distancijni-ta-onlajn-servisi-v-osviti>

123 освіта в умовах пандемії у 2020/2021 році: аналіз проблем і наслідків. Cedos. (2021). URL: <https://cedos.org.ua/researches/osvita-v-umovah-pandemiyi-analiz-problem-i-naslidkiv/>

## Таблиця 6.2. Основні бар'єри вільного доступу дітей до освіти, спричинені війною, Україна, 2022 рр.; %

<b>Вживання – через військові атаки, що загрожують життю та здоров'ю усіх учасників процесу</b>	3 24 лютого 2022 року, коли почався збройний напад на Україну, до 20 листопада 2022 року Управління Верховного комісара ООН з прав людини зафіксувало 16784 випадки загибелі або поранення цивільних осіб в Україні. До цього переліку входять 6595 загиблих і 10189 поранених мирних жителів, у тому числі дітей – як у районах, що залишаються під окупацією російських сил, так і на підконтрольній ЗСУ території [124]
<b>Руйнування освітніх закладів</b>	Сума збитків цієї сфери зросла на \$400 млн і складає \$8.6 млрд. Внаслідок бойових дій вже пошкоджено або зруйновано понад 3 тисячі освітніх закладів, з-поміж них: 1.4 тис — середньої освіти, 865 — дошкільної, 505 — вищої освіти [125] На кінець осені 2022 р. в Україні очо працювало 3300 школи, де навчалося майже 1 млн. учнів. За змішаною формою навчання відновили роботу більш ніж 4,1 тис. шкіл де навчаються більше 1 млн. дітей. Ще 5400 шкіл працюють онлайн [126]
<b>Не оснащеність закладів бомбосховищами</b>	У Київській області 94% закладів загальної середньої освіти працюють в очному та змішаному форматах. Школи вдалося вивести на ці формати навчання завдяки облаштуванню укриттів у них або забезпеченню сховищ у пішій доступності до закладів. Так, в режимі офлайн працюють 585 закладів загальної середньої освіти області, а дистанційно освітні послуги надають 6% закладів [127]
<b>Блекаут – відсутність безперебійного електропостачання та доступу до інтернету через пошкодження інфраструктури</b>	Кількість школярів, які навчаються дистанційно, лише більшає. Майже 2 млн. дітей засвоюють знання виключно в онлайн форматі. Учням і вчителям доводиться адаптуватися до нових реалій. Хоча профільний міністр стверджує, що відключення електроенергії не надто критично впливає на освітній процес, адже вчителі вміють підлаштовуватися до будь-яких викликів, але освітяни вважають, що кожен день в умовах війни і блекауту — втрачений повноцінний доступ до освіти [128] Особливо відчули зниження якості викладання студенти вишів, зокрема професій, які потребують практичних та лабораторних робіт [129]
<b>Психоемоційне вигорання учасників навчального процесу</b>	83 % опитаних здобувачів освіти заявили про поганий психологічний стан та психологічні проблеми; 26% батьків заявили про складний емоційний стан та психологічні проблеми їхніх дітей, а 18,5% опитаних батьків повідомили, що в дитини немає бажання вчитися [130]
<b>Освіта за кордоном – мовний бар'єр, відмінності освітніх програм, навантаження у разі дистанційного навчання за українською програмою</b>	За даними ЄС, 517 123 українських дітей інтегровані в шкільні системи цих країн. Міносвіти порахували, що станом на 01.09.2022 р. за кордоном перебувало 492 077 дітей шкільного віку [131]

Джерело: побудовано авторами.

124 ООН оприлюднила останні данні щодо втрат серед цивільних українців. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3619310-oon-opriludnila-ostanni-dani-sodo-vtrat-sered-civilnih-ukrainciv.html>

125 загальна сума прямих збитків, завдана інфраструктурі України через війну, зросла до майже \$138 млрд. KSE (2023). URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-pryamih-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-cherez-viynu-zroslo-do-mayzhe-138-mlrd/>

126 Навчання у час війни та блекауту, заміна ЗНО та світові перемоги: підсумки в освіті 2022. Освіта24. (2022). URL: [https://24tv.ua/education/golovni-pidsumki-2022-osviti-shho-zminilosya-za-rik-ukrayini\\_n2225517](https://24tv.ua/education/golovni-pidsumki-2022-osviti-shho-zminilosya-za-rik-ukrayini_n2225517)

127 94% шкіл на Київщині працюють в очному та змішаному форматах. київська обласна військова адміністрація (2023). URL: <https://koda.gov.ua/94-shkil-na-kyivshyni-praczuuyut-v-ochnomu-ta-zmishanomu-formatah/>

128 «На освіту блекаут не впливає критично» - Шкарлет. всеосвіта. (2022). URL: <https://vseosvita.ua/news/na-osvitu-blekaut-ne-vplyvaie-krytychno-shkarlet-78960.html>

129 Блекаут і листанційне навчання: чому в Україні падає якість спеціалістів. факти. (2022). URL: <https://fakty.com.ua/ua/videos/blekaut-i-dystancijne-navchannya-chomu-v-ukrayini-padaye-riven-yakosti-specialistiv/>

130 пропозиції щодо вирішення проблем учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану. знайшов. (2022). URL: [https://znayshov.com/News/Details/propozytii\\_shchodo\\_vyrishennia\\_problem\\_uchasnykiv\\_osvitnoho\\_protseesu\\_v\\_umo\\_vakh\\_voiennoho\\_stanu](https://znayshov.com/News/Details/propozytii_shchodo_vyrishennia_problem_uchasnykiv_osvitnoho_protseesu_v_umo_vakh_voiennoho_stanu)

131 «Понад півмільйона дітей з України розпочали навчання за кордоном» – омбудсмен. zn.ua (2022). URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/ponad-pivmiliona-ditej-z-ukrajini-rozpochali-navchannja-za-kordonom-ombudsmen.html>

Для усунення існуючих перешкод в частині забезпечення безперебійного доступу дітей до якісного навчання (в т.ч. що були вимушені мігрувати за кордон) реалізовувалися наступні заходи:

- облаштування у навчальних закладах приміщень під бомбосховища;
- екстернат та інші форми навчання для дітей, що перебувають за кордоном – в березні біля 670 тис. українських школярів опинилися за кордоном, та частина, що досі не повернулася продовжує навчання на дві школи: відвідують офлайн місцеву школу (що є обов'язковим) та отримують освіту онлайн в українських закладах (дистанційно, екстернатом, в рамках сімейного навчання), в майбутньому. Для українців за кордоном також відкривають освітні хаби (станом на початок 2022 р. їх було вже біля двох десятків). Профільне міністерство здійснює інформаційну підтримку батьків дітей, які вимушено покинули Україну – інтернет-портал містить актуальну інформацію та відповіді на поширені питання про навчання дітей на різних освітніх рівнях [132].
- навчатись навіть під час блекауту – розробники з віртуальної школи Unicorn School створили мобільний застосунок для смартфонів та планшетів, що завдяки функції розумного завантаження навчальний матеріал з усіх предметів кожного дня дистанційно завантажується вчителями прямо в пристрій, а дитина має змогу вже в додатку вчити уроки, навіть без світла та інтернету. А також виконувати домашні завдання в додатку, який автоматично відправить їх на перевірку вчителю одразу ж при відновленні зв'язку з інтернетом. При цьому в учня залишається доступ до підручників та понад 17 000 інших методичних матеріалів. Дитина в залежності від ситуації може обрати, який предмети вчити саме зараз, не прив'язуючись до розкладу, а після кожного пройденого уроку є перевіркові завдання [133]. Розробка заходів, що забезпечують дітям доступ до освіти, не є поодиноким, так, наприклад, фахівці в рамках швейцарсько-українського проекту DECIDE – «Децентралізація для розвитку демократичної освіти» розробили навчальні відео в форматі інтернет-шоу «Освітній маркер» [134].
- забезпечення безперервності отримання освіти наступного за загальним рівня – заміна ЗНО на національний мультипредметний тест (НМТ) – форма проведення вступного випробування на бакалаврат для здобуття вищої освіти в Україні. Так, в основній сесії НМТ, потенційними учасниками стали понад 206 тис. осіб. Намір скласти НМТ у тимчасових екзаменаційних центрах України підтвердили понад 181 тис. осіб, за кордоном — майже 25 тис. За даними профільного міністерства

132 Батька дітей, які вимушено покинули Україну. міністерство освіти і науки України. державна служба якості освіти України. (2022). URL: <https://refugee-ed.sqe.gov.ua/to-the-parents-of-children-who-were-forced-to-leave-ukraine/>

133 В Україні створили застосунок для навчання під час блекауту. Укрінформ. (2022). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3639362-v-ukraini-stvorili-zastosunok-dla-navcanna-pid-cas-blekautu.html>

134 Освіта під час блекауту: як навчаються українці в умовах відключення електроенергії. drohobych.city. (2022). URL: <https://drohobych.city/articles/255484/osvita-pid-chas-blekautu-yak-navchayutsya-ukrainci-v-umovah-vidklyuchennya-elektroenerghii>

станом на 13 вересня 2022 року на основі повної загальної середньої освіти до закладів вищої освіти на бакалаврат зараховано понад 131 тис. осіб.

- розроблено програми з охорони психічного здоров'я та психосоціальної підтримки часникам освітнього процесу за міжнародними протоколами (стандартами) – для створення сприятливої атмосфери, яка дозволить дітям розслабитися, зняти емоційне напруження, відновити почуття безпеки та психоемоційного комфорту емоційно налаштуватися на урок; впроваджено «психологічні хвилинки» під час навчання. Для ефективної реалізації цього напрямку та в рамках підтримки доступу дітей до освіти розроблено 30 онлайн-семінарів для фахівців психологічної служби [135].
- відновлення навчання на деокупованих територіях – зважаючи на реальні можливості та безпеку учасників навчального процесу застосовуються усі діючі в Україні форми надання освітніх послуг.
- Продовжують реалізовуватися інноваційні освітні проекти всеукраїнського рівня [136].

### *6.3. Курс на забезпечення доступної та якісної освіти*

Трансформація освітнього процесу та перехід в онлайн середовище, що відбулася в Україні в 2020-2021 рр. через запровадження проти епідеміологічних заходів, відіграла роль фундаменту для забезпечення безперешкодного доступу українських дітей до освітніх послуг під час війни, а особливо в тих регіонах, де було зруйновано навчальні заклади. Не відомо які перспективи очікують Україну в майбутньому, проте за певних умов, що нестимуть загрозу життю та здоров'ю дитини (пандемії, перехід війни в пасивну фазу) він може стати гідною альтернативою в рамках виконання взятих державою на себе соціальних обов'язків щодо забезпечення вільного доступу дітей до освіти в Україні. Практика надання онлайн послуг з навчання під час коронавірусу та впродовж року війни виявила низку недоліків цього підходу, про що йшлося вище. Тож, з метою усунення бар'єрів та підготовки гідної альтернативи очному навчанню в умовах кризових явищ уряд заявив про наміри удосконалити:

- технічну базу – забезпечення відповідною комп'ютерною технікою та іншими гаджетами педагогічного персоналу (як в межах школи, так і поза нею), а також

---

135 Освіта України в умовах воєнного стану. Інноваційна та проектна діяльність. науково-методичний збірник. міністерство освіти і науки України. ДНУ «інститут освітньої аналітики». (2022). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serpn.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Nauk-metod.zbirnyk-Osv.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu-%20Innovatsiyna.ta.projektna.diyalnist.pdf>

136 Освіта України в умовах воєнного стану. Інноваційна та проектна діяльність. науково-методичний збірник. міністерство освіти і науки України. ДНУ «інститут освітньої аналітики». (2022). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serpn.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Nauk-metod.zbirnyk-Osv.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu-%20Innovatsiyna.ta.projektna.diyalnist.pdf>



окремих категорій сімей з дітьми (наприклад, багатодітні, малозабезпечені, із сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах, ВПО, з дітьми, у яких є інвалідність, сільські діти, діти, що проживають на територіях поблизу ведення бойових дій). Для них можуть бути розроблені державні соціальні програми щодо надання їм у користування необхідного комп'ютерного устаткування (наприклад, на період навчання чи карантину – за принципом підручників). Крім того, освітній процес має відбуватися на доступній та зрозумілій інтернет платформі із використанням єдиної програмної бази для всіх навчальних предметів.

- освітньо-психологічне середовище – навчальні програми мають бути адаптовані / спеціально розроблені до он-лайн уроків та враховувати те, що дитині доводиться принаймні третину матеріалу засвоювати самостійно. За учнями мають бути закріплені ментори та тьютори, які в індивідуальному порядку допоможуть дитині вирішити проблеми, що можуть виникнути під час навчального процесу, а також сприятимуть її особистісному розвитку залежно від здібностей та цілей дитини.

В цілому аналіз планів та проектів із відновлення України, над якими вже зараз працюють фахівці, свідчить, що держава в повоєнні роки дотримується взятих на себе зобов'язань щодо забезпечення доступності до освіти, зосередиться на таких напрямках:

- 1) поширення нової освітньої філософії, на якій ґрунтується нова українська школа на усі рівні – зважаючи на те, що зараз багато дітей отримують освіту в європейських школах і згодом мають намір повернутися до України та продовжити навчання в українських закладах освіти, то рівень та якість набутих ними знань, навичок, вмінь та практичного досвіду (в тому числі і в психологічному вимірі) мають бути враховані при відбудові сфери освіти. Задля цього вже сьогодні йде робота над вивченням та адаптацією провідних міжнародних шкіл щодо місії покладеної на них – крім викладання наук, вони мають давати комплексний розвиток дитині та покращувати якість життя суспільства через сучасне навчання. Школа має бути не просто закладом, а навчальним простором, дружнім до дітей. Якість освіти не повинна визначатися лише високими оцінками засвоєної державної програми із усіх обов'язкових навчальних предметів. Якість освіти – це, насамперед, спроможність фахівців (вчителів, кураторів, тьюторів, психологів) допомагати дитині гармонійно особистісно розвиватися, реалізовувати свій талант та потенціал, навчати її критично мислити, бути обізнаною щодо інноваційних технологій та практичних життєвих кейсів, що допоможуть їй в майбутньому стати соціально відповідальним громадянином із активною життєвою позицією та продовжувати саморозвиток усе життя (Вставка 6.5)

**Вставка 6.5.** Найбільшої уваги заслуговує філософія «більдунґу» від скандинавських держав, яка дозволила їм досягти високого рівня життя, якісної медицини та освіти.

Більдунґ – усебічний і гармонійний розвиток особистості й суспільства, це не навчання чогось конкретного, це навчитися вчитися. При цьому практична реалізація цього концепту полягала в цілеспрямованій трансформації системи освіти (інтелектуальної, культурної, моральної, емоційної) і зосередженні зусиль на найслабшій групі суспільства – селянах. Це процес, який здійснюється через народні школи, гуртки, спортивні товариства... Концепція пов'язана із широкою базою знань, яку треба мати, щоб зрозуміти процеси у навколишньому світі, щоб як громадянину мати брати в усьому участь, та безпечно виховувати своїх дітей [137].

- 2) **забезпечення фізичної та територіальної доступності закладів освіти** (зокрема, для дітей із особливими потребами) шляхом відбудови та оптимізації мережі освітніх закладів, розвитку інфраструктури з урахуванням потенційних контингентів, можливості організувати підвіз учнів та вчителів. Так, відновлення пошкоджених та зруйнованих шкіл, будівництво нових – шанс створення новітніх, модерних закладів освіти, що будуть відповідати прийнятим у європейських країнах стандартам будівництва (використання матеріалів, технік, системи опалення, освітлення, оснащення та ін.), а також враховувати найуспішніші практики із розміщення та формування шкільного / навчального простору.
- 3) **забезпечення якості освіти усіх рівнів**, а саме шляхом:
  - створення сучасного, комфортного та безпечного середовища та організації учбового простору в навчальному закладі або «інфраструктура» сучасної школи має бути представлена зонами різного публічного та індивідуального призначення. Від рецепції (де відмічатимуться учні, розмічатимуться працівники, що слідкують за порядком та навчальним процесом), кабінетів-роздягалень із санвузлами (під кожен клас окремо), їдалень чи фуд-кортів, комфортних бомбосховищ, психологічних та медичних кабінетів, зон відпочинку / дозвілля (холи, бібліотеки, актові зали та тьюторські в стилі Open Space із декором, що настроює на відпочинок або неформальні зустрічі з вчителями / батьками / учнями), до спеціалізованих навчальних рекреацій: профільної освіти (комп'ютерні класи, хімічні, фізичні та біологічні лабораторії тощо), спортивного призначення (спортзал, басейн, хореографічна зала, спортивні майданчики на свіжому повітрі та ін.); творчої та профільної позашкільної освіти (арт, кулінарна студія, ательє, студія звукозапису, програмування, робототехніка, медіа та відео блоги, фотозйомка та ін.); гуртків за актуальними соціальними проектами (допомога у притулку для тварин, обіди для малозабезпечених, відвідини дитячих будинків та будинків літніх осіб та ін.).
  - забезпечення технічної бази для проведення навчання також дозволить підвищити якість освіти, оскільки використання в процесі отримання знань сучасної комп'ютерної техніки та гаджетів розширить можливості вчителів створити цікавий, доступний розумінню, наочний, сучасний і адаптований під учнів навчальний матеріал. Тому освітні заклади та всі приміщення мають бути

оснащені: по-перше, сучасною технікою (комп'ютери, планшети, електронні дошки, роутери, електронні книги, проектори, мікроскопи тощо) з урахуванням профілю освітнього приміщення (наприклад, в бібліотеці можуть бути крім книг комп'ютери та принтери чи проектори для виконання на сучасному рівні домашніх завдань / проектів або підготовки навчального матеріалу вчителями); а по-друге, якісним / швидкісним інтернетом.

Крім того, в школах мають бути створені умови для безперешкодного використання педагогами, учнями та іншими фахівцями усієї необхідної технічної бази та інтернету під час проведення уроків, підготовки домашніх завдань, проектів, менторського супроводу та ін., зокрема за рахунок ефективного використання державного фінансування.

- 4) **подальше осучаснення та удосконалення загальнонаціональної освітньої програми** – сучасна якісна освіта завжди має базуватися на інноваційних методиках та технологіях навчання, але обов'язково враховувати індивідуальну освітню траєкторію для кожного учня, тобто орієнтуватися на індивідуальні здібності та цілі дитини. Тож, аби забезпечити якість шкільної освіти за цим напрямком передбачається:
- запровадження поряд із обов'язковими дисциплінами, що складатимуть «ядро» обов'язкової навчальної програми, «пакети предметів», що розвиватимуть в дитині критичне мислення, активну життєву позицію, мотивуватимуть до саморозвитку, готуватимуть до майбутніх, в т.ч. трендових, професій. Наприклад, 3D моделювання, конструювання та робототехніки, основи ІТ, медична біологія та технології, економіка, кулінарія тощо.
  - саме «ядро» буде враховувати сучасні реалії життя, тож у вигляді окремих предметів чи курсів в ньому обов'язково мають бути представлені кейси щодо фінансової та цифрової грамотності, психології та ін., які допоможуть їм у реальних життєвих обставинах чи викликах.
  - створення шкіл повного дня, де навчальний простір буде використовуватися не тільки в межах набуття середньої освіти, а й для позашкільного розвитку дитини. Вивчення міжнародного досвіду свідчить, що позитивний вплив на розвиток особистості дитини має позашкільна освіта, то ж більшість країн врахували це у своїй освітній філософії та створили школи повного дня, коли дитина, перебуваючи з ранку і до вечора у шкільному просторі розвиває свій інтелект, душу та тіло. Так, після уроків за освітньої державною програмою, індивідуальних консультацій, факультативів чи самопідготовки учень відвідує спортивні секції, творчі клуби, студії розвитку, бере участь у соціальних проектах тощо. Деякі українські приватні школи вже давно використовують це у своїй діяльності.
  - підвищення кваліфікації педагогічного персоналу, продовження роботи над їх цифровою грамотністю, при одночасному «вирівнюванні» навантаження на педагогічний склад, оскільки через значні масштаби внутрішньої та зовнішньої міграції в Україні в період війни відбувся нерівномірний «розподіл» учнів у закладах освіти (особливо у західних регіонах), в свою чергу, це позначилося на професійному навантаженні на учителів, що з рештою негативно вплинуло і на

## Якість життя населення України та перші наслідки війни

якість викладання матеріалу. Тож, в цьому питанні також варто дослухатися міжнародних практик щодо наставництва і розширення фахової команди шкіл за рахунок кураторів та тьюторів.

- 5) подальша оптимізація державних витрат та прозорість їх аудиту (в т.ч. з боку батьків), що дозволить ефективно перерозподіляти кошти між освітніми рівнями та закладами, не тільки гарантуючи гідний рівень освіти педагогічного персоналу, а й забезпечуючи науково-технічну базу в процесі навчання.

# РОЗДІЛ 7. ПОЗБАВЛЕННЯ В ЖИТЛОВИХ УМОВАХ ТА ВЕКТОРИ ПІСЛЯВОЄННОЇ ЖИТЛОВОЇ ПОЛІТИКИ

## 7.1. Попередні втрати житлового фонду внаслідок війни

Війна спричинила найбільш масштабну в історії України житлову кризу. У перші тижні війни, наприкінці лютого — на початку березня, бойові дії велися на території 10 областей, що призвело до масових руйнувань житлового фонду у містах та селах, особливо в тих, які знаходяться поруч із лінією фронту або межують з країною терористом. Унаслідок повномасштабного вторгнення росії в Україну зруйновано понад 350 тисяч об'єктів та мільйони квадратних метрів житлової, освітньої, медичної, спортивної інфраструктури, пошкоджено тисячі кілометрів автомобільних і залізничних шляхів, аеропорти, порти, тощо. Частину з цих об'єктів можна відновити, а частина зруйнована вщент [138]. Звісно, фінальна та комплексна оцінка обсягу пошкоджень та руйнувань можлива лише після завершення бойових дій на території нашої країни, проте наразі вже можна говорити про суттєві непоправні наслідки для житлового фонду. Повоєнне відновлення житлового фонду після війни – безпрецедентний виклик для України.

Варто зазначити, що втрати житлового фонду є дуже диверсифікованими, в когось житло пошкоджене, в когось повністю зруйноване. Станом на червень 2022 року, за даними департаменту житлової політики та благоустрою Міністерства розвитку громад та територій, від початку повномасштабної війни в Україні 2,4 млн людей мають пошкоджене або зруйноване житло. Йдеться про 116 тис. житлових будинків, загальна площа яких – 14 млн м<sup>2</sup>, з них пошкоджених чи зруйнованих будинків багатопверхових – 12,3 тис. (12 млн м<sup>2</sup>), індивідуальних садиб – 104,1 тис. (1,7 млн м<sup>2</sup>). Незначні пошкодження мають 3,8 тис. багатоквартирних та 24,4 тис. індивідуальних будинків. А от відбудови з нуля потребують 30 тис. багатоквартирних та 27,3 тис. індивідуальних будинків [139]. За різними оцінками, площа такого житла коливається в межах 40-75 млн м<sup>2</sup>.

Станом на вересень, кількість зруйнованого житла збільшилась ще на 17%. Так, за попередніми даними обласних військових адміністрацій, загальна кількість зруйнованих або пошкоджених об'єктів житлового фонду становить близько 135,8 тис. будівель, з них

---

138 Про це заявив заступник керівника Офісу Президента у відеозверненні до учасників форуму «Відродження України – відродження громад».

139 Скільки будинків в Україні зруйновано або пошкоджено під час війни?(17.06.2022) bit.ua URL: <https://bit.ua/2022/06/skilky-budynkiv-v-ukrayini-zrujnovano-abo-poshkodzheno-pid-chas-vijny/>

Якість життя населення України та перші наслідки війни

119,9 тис. — приватних (індивідуальних) будинків; 15,6 тис. — багатоквартирних будинків; 0,2 тис. — гуртожитків (рис.7.1).



**Рис. 7.1. Кількість зруйнованих або пошкоджених об'єктів житлового фонду**

Джерело: Київська школа економіки [140] станом на 1 вересня 2022 року

Загальна оцінка прямих втрат житлового фонду станом на 1 вересня 2022 року [141], за оцінками KSE Institute, у грошовому вимірі становила 50,5 млрд доларів. Це 39,7% загальної суми прямих задокументованих збитків житловій та нежитловій нерухомості, іншій інфраструктурі України, яка станом на вересень склала понад \$127 млрд (за вартістю заміщення) [142]. Масштаби завданої шкоди житлу є різними в різних областях (табл.7.1).

140 При розрахунку загальної площі індивідуальних будинків, багатоквартирних будинків та гуртожитків використовувалась середня площа будівель, що була розрахована як середнє арифметичне значення на основі аналізу пооб'єктних даних про пошкодження і руйнування в розрізі регіонів та в розрізі типів будівель. В регіонах, де були відсутні пооб'єктні дані за основі було обрано значення середньої площі будівель сусідніх регіонів. За результатами детальних пооб'єктних технічних оглядів будинків ці значення можуть змінюватись.

141 Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України станом на 1 вересня 2022 року (2022) KSE Institute URL: [https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Sep22\\_FINAL\\_Sep1\\_Damages-Report.docx.pdf](https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Sep22_FINAL_Sep1_Damages-Report.docx.pdf) с.5

142 Звіт KSE Institute (вересень 2022) Kyiv School of Economics URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-skladaye-ponad-127-mlrd-zvit-kse-institute-standom-na-veresen-2022-roku/>

**Таблиця 7.1. Зафіксовані руйнування житлового фонду за областями**

Регіон	Зруйновано або пошкоджено
Харківська область	2 927 багатоповерхівок, 4 850 приватних будинків
Запорізька область	297 багатоповерхівок і 1964 приватних будинків
Житомирська область	2454 будинки (відновили 50 багатоповерхівок, 689 приватних будинків)
Миколаївська область	4 047 приватних будинків зруйновано, 835 багатоповерхівок (кількість відновлених об'єктів майже 1600).
Київська область	27 тисяч будинків зруйновано або пошкоджено
Сумська область	1924 будинки зруйновано або пошкоджено
Чернігівська область	7058 будинків зруйновано або пошкоджено

*Джерело:* Офіс Президента, Київська школа економіки [143], станом на вересень-листопад

Звісно, це все попередні цифри, оскільки в умовах воєнного стану і тимчасової окупації деяких регіонів точно порахувати кількість житла непридатного для проживання неможливо, плюс щодня додаються нові об'єкти, оскільки російські обстріли тривають. За даними Міністерства оборони України, за 9 місяців війни росія завдала понад 16 тисяч ракетних ударів по Україні [144] (з них більше 12,3 тис. по передмістях та селах, близько 1,9 тис. по багатоповерхових будинках) (рис.7.2). Крім того внаслідок 7 хвиль ракетних ударів російських терористів по енергетичній інфраструктурі масштаби пошкоджень лише зростають, зокрема постраждало 32 тис. громадських об'єктів, а також більше 700 об'єктів критичної інфраструктури [145].

143 Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України станом на 1 вересня 2022 року (2022) KSE Institute URL: [https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Sep22\\_FINAL\\_Sep1\\_Damages-Report.docx.pdf](https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Sep22_FINAL_Sep1_Damages-Report.docx.pdf) с.7

144 Росія завдала по Україні 16 тисяч ракетних ударів [babel.ua](https://babel.ua/news/87581-ministr-oboroni-oleksiy-reznikov-rosiya-za-9-misyaciv-viyini-zavdala-po-ukrajini-16-tisyach-raketnih-udariv#:~:text=Росія%20за%20останні%209%20місяців%20війни%20завдала%20понад,28%20листопада%20повідомив%20міністр%20оборони%20України%20Олексій%20Резніков.) URL: <https://babel.ua/news/87581-ministr-oboroni-oleksiy-reznikov-rosiya-za-9-misyaciv-viyini-zavdala-po-ukrajini-16-tisyach-raketnih-udariv#:~:text=Росія%20за%20останні%209%20місяців%20війни%20завдала%20понад,28%20листопада%20повідомив%20міністр%20оборони%20України%20Олексій%20Резніков.>

145 станом на 28.11.2022 за інформацією заступника міністра внутрішніх справ Є.Сніна



**Рис.7.2. Кількість ракетних ударів по Україні за 9 місяців війни**

Джерело: дані Міністерства оборони України

За даними обласних військових адміністрацій, з 24 лютого по 18 жовтня на доступних для підрахунку територіях зафіксовано майже 160 тис пошкоджених або зруйнованих об'єктів. З них 60% – із ступенем руйнування понад 50%. Серед пошкоджених об'єктів нерухомості переважають житлові приміщення – понад 142 тис. З них понад 54 тис – із ступенем руйнування до 50%, 88 тис – 50-100%. Загалом згідно зі звітом Світового банку та Європейської комісії, 817 тис. житлових будинків в Україні пошкоджені або зруйновані внаслідок війни, з яких 38% не підлягають ремонту. Експерти зазначають, що точна кількість зруйнованих будинків в Україні поки що невідома. І невідомо, скільки ще будинків та квартир буде зруйновано через дії агресора.

Згідно з опитуванням [146] соціологічної групи Рейтинг, проведеного у вересні 2022 року 32% опитаних заявили, що зазнали матеріальних втрат внаслідок війни, 67% - не зазнали. Більше половини мешканців територій, де були, чи ще тривають бойові дії, зазнали втрат. Серед втрат найчастіше називали гроші – 36%, житло – 23%, побутову техніку – 14%. Ще 7% зазначили, що втратили свійських тварин, 6% - автомобіль, 5% - виробництво, 4% - комерційну нерухомість. Кожен десятий респондент зазначив, що його житло або зруйноване (2%), або ж пошкоджене (8%). Ще 5% не знають в якому стані їхнє помешкання зараз. Близько третини тих, чий дім знаходиться на деокупованій території або території бойових дій, зазначили, що їхнє житло пошкоджене. Також кожен п'ятий з тих, у кого житло досі в зоні окупації, не знають в якому воно стані (рис.7.3).

146 Оцінка шкоди, завданої воєнними злочинами росії в Україні (вересень 2022) Соціологічна група Рейтинг URL: [https://ratinggroup.ua/research/ukraine/oc\\_nka\\_shkodi\\_zavdano\\_vo\\_nnimi\\_zlochynami\\_ros\\_v\\_ukra\\_n\\_15-19\\_veresnya\\_2022.html](https://ratinggroup.ua/research/ukraine/oc_nka_shkodi_zavdano_vo_nnimi_zlochynami_ros_v_ukra_n_15-19_veresnya_2022.html)





**Рис.7.3. Суб'єктивна оцінка стану житла після війни**

Джерело: Дослідження «Оцінка шкоди, завданої воєнними злочинами росії в Україні» (15-19 вересня 2022) Соціологічна група Рейтинг

- У третині пошкоджених будинків уже почались роботи по відновленню: 4% почали капітальний ремонт, 27% – частковий. Попри це, 66% ще не почали ніяких робіт. Серед тих, хто втратив житло, 18% вже подали заяву про пошкодження в Дію, 16% – у правоохоронні органи, 15% – у інші державні інституції, 67% – поки не подавали нікуди заяви. 39% постраждалих вважають, що їх будинки потрібно відновлювати якомога швидше, 59% – навпаки, думають, що варто спочатку дочекатись закінчення війни. Станом на 3.07.2022 через єдиний портал державних послуг «Дія» надійшло майже 220 тис. заявок від населення про знищення чи пошкодження житла, станом на кінець року кількість заявок перевищила 300 тис.

- Більшість осіб (58%), які втратили житло, планують залучати для відновлення в першу чергу свої власні кошти. 27% розраховують відновити будинок за державні кошти, 12% - за кошти міжнародних організацій, 9% – кошти волонтерів, по 7% – за кошти родичів чи благодійних фондів. Власники зруйнованого помешкання більше очікують на допомогу від держави, а власники частково пошкодженого житла планують справитись з власними ресурсами. Загалом ті, хто уже почав ремонт, переважно роблять його за власний рахунок. В цілому більшу активність щодо відновлення свого житла проявляють мешканці, які вже повернулись додому – більшість з них уже почали роботи по відбудові та подали заяву про пошкодження.

Загалом, станом на 1 грудня, за інформацією уповноваженого Верховної ради з прав людини, після початку війни з України виїхало понад 14,5 млн. осіб, із них 11,7 млн. – виїхало до країн ЄС, 7,7 млн зареєстровані в Європі як отримувачі тимчасового захисту.

В Україні зареєстровано 4,7 млн ВПО.[147] По суті всі ці особи зазнали певного ступеня позбавлень у житлових умовах внаслідок війни, звісно континуум диференціації ступеня позбавлень є досить широким.

Основні категорії населення, які зазнали позбавлень в житлових умовах внаслідок війни:

- Особи, в яких житло зруйноване
- Особи, в яких житло пошкоджене
- Особи, в яких стан житло невідомий (житло на окупованій території)
- Особи, які зазнали змін в комфортності житлових умов

За попередніми підрахунками аналітиків, на які спирається Міністерство розвитку громад і територій, станом на листопад понад 2,4 мільйона українців втратили домівки за час війни і мешкали в зруйнованому або суттєво пошкодженому житлі [148]. Варто також зазначити, що окрім категорії населення, у яких житло повністю чи частково зруйноване, є особи, у яких фактично невідомий стан житла, оскільки воно знаходиться на окупованій території (ці особи вимушені були покинути місце постійного проживання і переїхати в безпечний регіон чи закордон).

Також є чисельна категорія населення, які внаслідок війни зазнали змін у ступені комфортності проживання (це можуть бути як внутрішньо переміщені особи, так і особи, які вимушено виїхали закордон, так і особи, які залишилися в місцевості свого постійного проживання). По факту, за чисельним складом, це найбільш чисельна категорія осіб, які зазнали позбавлень в житлових умовах внаслідок війни. До даної категорії належить дві підкатегорії:

- a) особи, у яких відсутні ресурси для забезпечення попереднього рівня житлових умов (неможливість продовження оренди, відсутність коштів для поточного ремонту, неможливість покупки вкрадених рашистами предметів домашнього вжитку);
- b) зміни у ступені комфортності проживання, пов'язані з проблемами інфраструктурного забезпечення: перебої з постачанням світла, води, тепла, неможливість дістатися іншого населеного пункту, відсутність належного доступу до питної води (рис.7.4).

---

147 Омбудсмен розповів, скільки українців виїхало за кордон із 24 лютого (1 грудня 2022) Слово і Діло URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/01/novyna/polityka/ombudsmen-rozpoviv-skilky-ukrayincziv-vyyixalo-kordon-24-lyutoho>

148 2,4 мільйона українців втратили домівки за час війни. Що з обіцянним житлом від держави? (7.11.2022) Економічна правда . URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/11/7/693516/>



**Рис.7.4. Диференціація позбавлень у житлових умовах внаслідок війни**

Джерело: авторська розробка

Не слід також забувати про категорію осіб, які не належать до перерахованих вище категорій, тобто це особи, чиє житло не було зруйноване, і які не стали ВПО, і які не зазнали змін у комфортності проживання – це *особи, які були позбавлені комфортних житлових умов і перед війною* (які були не в змозі самостійно покращити житлові умови): проживали в занадто перенаселеному житлі, проживали в аварійному житлі, перебували в квартирній черзі, не мали житла взагалі. У межах дослідження [149] соціального відторгнення в житлових умовах було встановлено, що основними тригерами вразливості українських домогосподарств перманентно є проживання в перенаселеному житлі та в житлі без мінімального набору зручностей. Нестача житлової площі та необхідної кількості кімнат є актуальною проблемою для 37,6% українців, особливо це стосується сімей з дітьми. В сільській місцевості на перший план виходить відсутність водогону та каналізації, де в житлі без зручностей проживає 18,7% домогосподарств. Крім того, за даними Мінрегіону, до початку великої війни росії проти України на квартирних обліках перебували майже 670 тис українців. За останньою інформацією Державної служби статистики, до війни ще 60 тис. осіб проживали у аварійному чи ветхому житлі [150].

149 Клименко Ю. А. Соціальне відторгнення в житлових умовах населення України: дис. канд. екон. наук: 08.00.07. Київ, 2021. 165 с. URL: [https://idss.org.ua/avtoref/Дисертація\\_\\_Клименко\\_%20Ю.А.pdf](https://idss.org.ua/avtoref/Дисертація__Клименко_%20Ю.А.pdf)

150 Аварійне житло – житло, в якому конструктивні елементи не відповідають вимогам безпечної експлуатації чи частково зруйновані, або фізичний знос якого становить 81 - 100 %. Зношеному (ветхе) - житло, конструктивні елементи якого обмежено виконують свої функції, конструктивні елементи зазнали фізичного зносу від 61% до 80%.

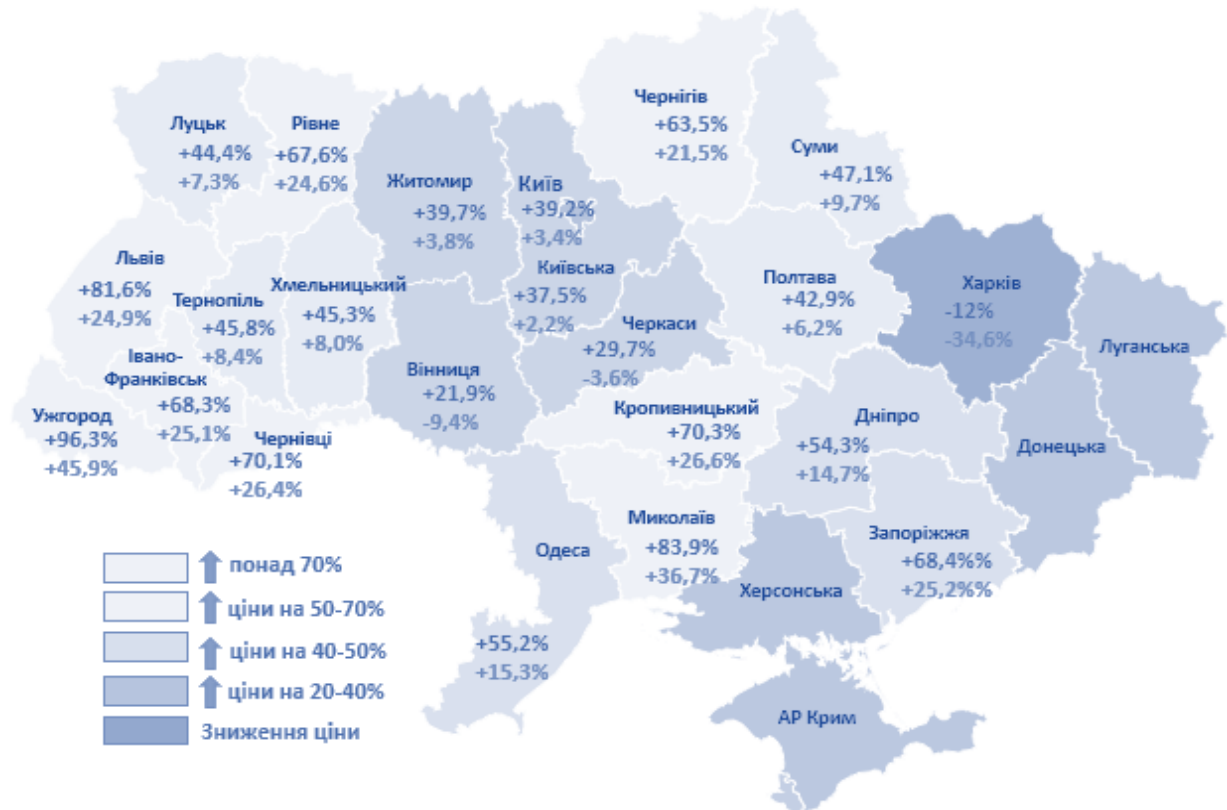
## 7.2. Зміни на ринку нерухомості спричинені війною

Ситуація на первинному ринку нерухомості зазнала значних змін протягом війни:

- За інформацією експертів [151] з початком воєнних дій попит на новобудови знизився на 80-90%. Наразі спостерігається попит лише на житло економ-класу високим ступенем готовності. Незважаючи на зниження попиту на нерухомість у новобудовах в умовах війни, ціни на первинному ринку продовжують рости (переважно за рахунок підвищення собівартості будівництва). За 2022 у Києві медіанна ціна в грн за м<sup>2</sup> на новобудови економ класу збільшилась на 35%, комфорт – 37%, бізнес – 32%, преміум – 69%. Найбільше пропозицій на первинному ринку житла впродовж 2022 року спостерігалось в Київській, Одеській та Івано-Франківській областях.
- На рис.7.5 показано, зміну цін станом на початок грудня 2022 року до грудня 2021 року на первинному ринку в гривневому та доларовому еквівалентах. Підвищення цін на 1 м<sup>2</sup> у гривні відбулося в усіх обласних центрах, окрім Харкова. Варто зазначити, що ціни в Львові та Ужгороді майже досягли вартості 1 м<sup>2</sup> в Києві, а в Миколаєві, Кропивницькому та Чернівцях ціни зросли на 70-85%. В доларовому еквіваленті темпи підвищення цін є нижчими, лідером приросту цін в доларах є Ужгород (підвищення на 45,9%) та Миколаїв (підвищення на 36,7%). Для порівняння зростання цін у столиці в доларах відбулося лише на 3,4%.

---

151 Карткові будиночки: як і чому в Україні назріває обвал на ринку нерухомості (5.12.2022) focus.ua URL: <https://focus.ua/uk/economics/539417-kartochnye-domiki-kak-i-pochemu-v-ukraine-namechaetsya-obval-na-rynke-nedvizhimosti>



**Рис. 7.5. Зміна вартості 1 м<sup>2</sup> в новобудовах обласних центрів в грудні 2022 року порівняно з груднем 2021 року**

Джерело: ЛУН — грудень 2022: динаміка цін на нерухомість Києва і області (первинний ринок) (lun.ua)

Внаслідок війни спостерігається тенденція до збільшення термінів затримки будівництва, як мінімум терміни здачі будинків в експлуатацію переносяться на 3-6 місяців і довше. Після зупинки в лютому 2022 року в Києві відновили роботи далеко не на всіх будівельних майданчиках. Зокрема станом на грудень заявили про поновлення робіт на 181 із 216 новобудов Києва (рис.7.6).

Так, за інформацією президента асоціації нерухомості України, у порівнянні з серпнем-вереснем, дані за жовтень не мають суттєвих змін щодо купівлі житла: спостерігається більш інтенсивне укладання угод щодо купівлі, ніж влітку за рахунок сформованого влітку відкладеного попиту на нерухомість. Падіння активно попиту на житло не відчувається. На окремі сегменти, як от нерухомість у розмірі 50 – 70 тисяч доларів та дешевше, попит залишається. А от дорожче житло люди не ризикують купувати [152]. Житло преміум сегменту в Києві подорожчало на 61% у гривнях, а житло економ класу на 45,5% (рис.7.6)

152 Ціни знизились, а попит не суттєвий, але є: що з ринком нерухомості в Україні (17.11.2022) Економіка 24 URL: [https://24tv.ua/economy/neruhomist-ukrayini-2022-yaka-situatsiya-zhitlom-ukrayini-24\\_n2198401](https://24tv.ua/economy/neruhomist-ukrayini-2022-yaka-situatsiya-zhitlom-ukrayini-24_n2198401)



**Рис.7.6. Специфіка ринку первинної нерухомості в столиці внаслідок війни**

Джерело: Статистика ринку нерухомості від ЛУН MISTO <https://misto.lun.ua/price>

Темпи купівлі-продажу на вторинному ринку нерухомості суттєво сповільнилися під час війни. За словами президента Асоціації фахівців з нерухомості України, це сталося в тому числі через суттєве зростання курсу долара. Трансформувалася й поведінка потенційних покупців, адже географія пошуків дещо змістилася в бік відносно безпечних регіонів. Так, у п'ятірку міст із найбільшою кількістю оголошень про продаж квартир вперше потрапив Івано-Франківськ. Найбільше пропозицій на вторинному ринку житла впродовж 2022 року спостерігалось на Київщині, Одещині та Дніпропетровщині. Найбільший вибір на вторинному ринку житла був серед квартир житлового фонду від 2011 року, так звані хрущовки опинилися на другому місці за популярністю й трохи менший асортимент був серед помешкань житлового фонду 80-х–90-х років. Відповідно, на ці три типи житла спостерігався і найбільший інтерес серед потенційних покупців [153].

Ситуація на ринку оренди нерухомості також зазнала змін внаслідок війни. Ціни в Києві все ще нижчі, ніж до повномасштабної війни, за даними додатку iBird медіанна ціна оренди на однокімнатні ціна знизилась на 34%, на двокімнатні – 44%, на трикімнатні – на 61% (станом на 28 грудня) [154]. Восени спостерігалось незначне підвищення цін на оренду, проте досягти довоєнного рівня не вдалося (табл. 7.2).

153 Купівля житла: як змінився ринок нерухомості та її вартість за період війни Главком URL: <https://glavcom.ua/economics/personal-money/kupivlja-zhitla-jak-zminivsja-rinok-nerukhomosti-ta-jiji-vartist-za-period-vijni-904123.html>

154 t.me/bird\_official

**Таблиця 7.2. Медіанна ціна оренди у Києві протягом 2022 року**

	24.02.2022	12.07.2022		13.10.2022		28.12.2022	
1-кімн квартири	13000 грн	8000 грн	-38%	10000 грн	-23%	8500 грн	-34%
2-кімн квартири	21600 грн	12500 грн	-42%	16000 грн	-26%	12000 грн	-44%
3-кімн квартири	46100 грн	20000 грн	-57%	25000 грн	-45%	18000 грн	-61%

Джерело: ibird

На фоні зниження цін на оренду, кількість шукачів оренди квартир у Києві станом на 24 листопада зменшилась вдвоє. Але половина шукачів активно продовжує шукати житло для оренди (незважаючи на перебої із світлом, водою, зв'язком та інтернетом). Варто зазначити, що кількість шукачів орендного житла досягла свого піку у вересні-жовтні (досягла довоєнного рівня). Станом на кінець грудня кількість шукачів оренди квартир у Києві становить 103% довоєнного рівня (рис.7.7).



**Рис. 7.7. Кількість шукачів оренди квартир у Києві протягом 2022 року**

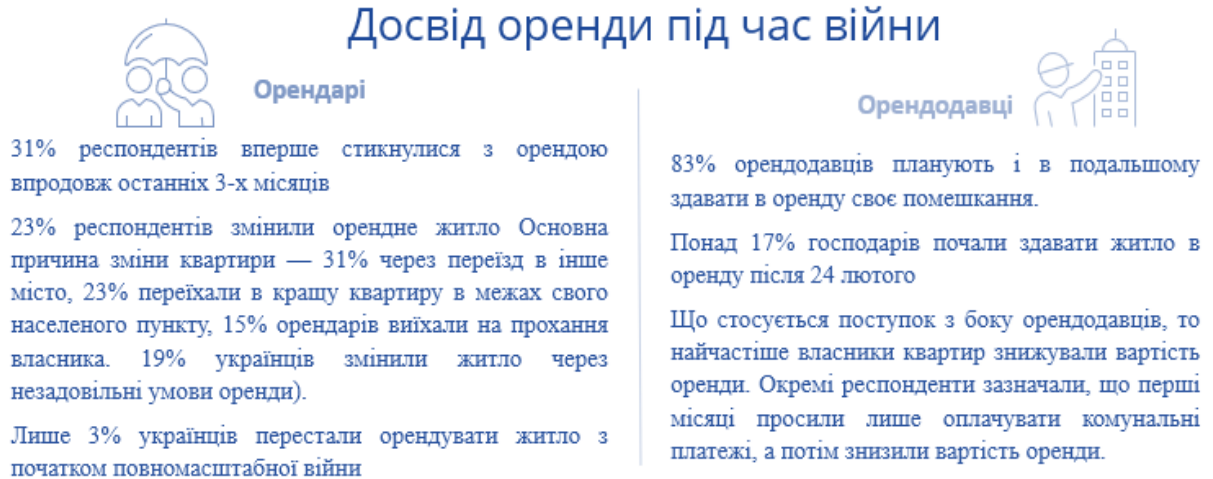
Джерело: ibird

Загалом листопад та початок грудня характеризувався певним зниженням ціни на оренду житла, порівняно з жовтнем. За даними dom.gia, середня ціна за об'єкт в Києві – 32 495 гривні, а в листопаді ціна становила 34 597 гривні. У Львові середня ціна в листопаді становить 20 309 гривні, у той час в Ужгороді – 24 371 гривні. Трішки зменшилася оренда в Дніпрі – 18 685 гривні. В Івано-Франківську, Вінниці та Чернівцях, ціна коливається від 15 тисяч гривень до 12 тисяч гривень. Середня ціна оренди у Луцьку, Полтаві, Тернополі, Хмельницькому та Черкасах орієнтовно 10 тисяч гривень. В Одесі трішки менше – 8 774

Якість життя населення України та перші наслідки війни

гривні. Найменша середня ціна за об'єкт в Рівному, Житомирі, Харкові, Запоріжжі, Миколаєві та Херсоні – орієнтовно від 7 тисяч гривень до 4 тисяч гривень [155].

При цьому через війну майже третина опитаних [156] українців уперше у своєму житті винаймали житло в оренду (рис.7.8). Львів до вересня був найпопулярнішим місцем для пошуку житла в оренду.



**Рис.7.8. Ситуація з орендою нерухомості під час війни**

Джерело: Дані онлайн-опитування OLX

Після декількох хвиль ракетних ударів восени спостерігається тенденція зростання попиту на заміські будинки. За даними аналітики OLX Нерухомість [157] інтерес до оренди заміської нерухомості в листопаді втричі перевищує показники минулого року. З-поміж регіонів, що мали найбільший попит для оренди заміського житла, — Закарпатська, Івано-Франківська та Чернігівська області. Цікавість до перших двох регіонів можна пояснити їхньою віддаленістю від фронтних зон. А Чернігівщина привернула увагу найдоступнішими цінами на будинки за містом: у цьому регіоні можна винайняти будинок у середньому за 4 тис. грн на місяць. Найдорожчі будинки надають в оренду в Київській області. Кількість пропозицій про здачу будинків з генераторами впродовж осені також значно зростає.

### 7.3. Основні вектори житлової політики після війни

За словами глави Європейського інвестиційного банку Вернера Хойсера, Україні може знадобитися до 1 трильйона євро (\$1,1 трлн) зовнішньої допомоги для відшкодування

155 Ціни знизились, а попит не суттєвий, але є: що з ринком нерухомості в Україні (17.11.2022) Економіка 24 URL: [https://24tv.ua/economy/neruhomist-ukrayini-2022-yaka-situatsiya-zhitlom-ukrayini-24\\_n2198401](https://24tv.ua/economy/neruhomist-ukrayini-2022-yaka-situatsiya-zhitlom-ukrayini-24_n2198401)

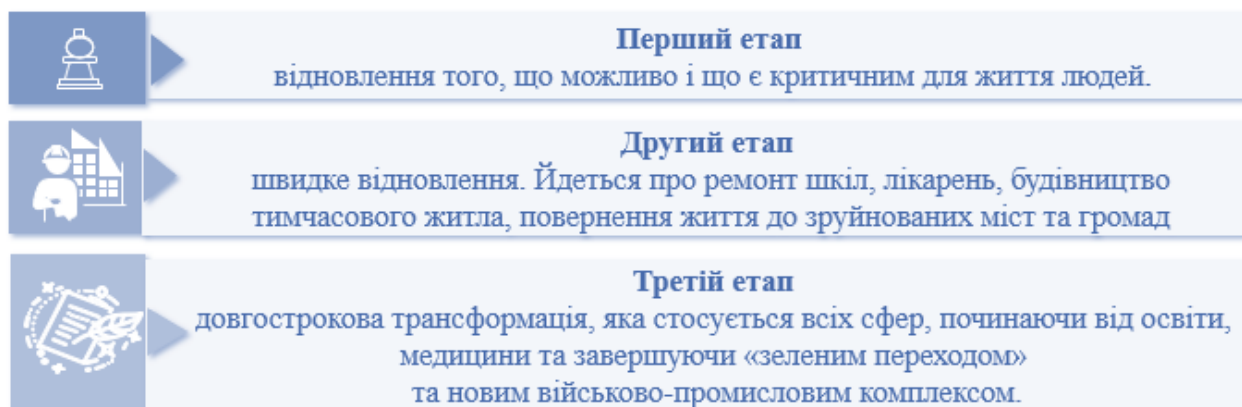
156 Досвід оренди під час війни (30.08.2022) 3m2 - Онлайн-журнал про новобудови Києва та області URL: <https://3m2.ua/news/dosvid-orendy-pid-chas-vijny-opytuvannya/>

157 Оренда заміської нерухомості в Україні наприкінці 2022-го: ціна та що шукають на OLX The Page URL: <https://thepage.ua/ua/real-estate/orenda-zamiskoyi-neruhomosti-v-ukrayini-naprikinci-2022-go-cina-i-sho-shukayut-na-olx>



збитків, завданих вторгненням росії [158]. У звіті Світового банку [159] було встановлено, що потреби у відновленні та відбудові в соціальному, продуктивному та інфраструктурному секторах становлять 349 мільярдів доларів, що більш ніж у 1,5 рази перевищує ВВП України за 2021 рік (ВВП у 2021 році був близько 200 млрд доларів). Збитки в житловому секторі оцінюються в 13,2 мільярда доларів США, що відображає вартість знесення будинків і розчищення завалів, втрати домашнього майна, тимчасову оренду та надання притулку власниками житла, а також скориговані втрати в доходах від оренди. На жаль, в Україні реально не вистачить фінансових ресурсів для відновлення такого обсягу зруйнованої інфраструктури.

З огляду на значні потреби у відновленні житла та населених пунктів, а також на обмежені державні ресурси, необхідно визначити стратегію відновлення житла. Стратегія відновлення житла має бути системною та комплексною, охоплювати всі наявні запити суспільства. На сьогоднішній день в Україні створено національну програму «План відновлення України», який складається із трьох етапів [160] (рис. 7.9). Дана програма спрямована на відбудову України після війни і стосується спектру програм, орієнтованих на зміцнення оборони, забезпечення макрофінансової стабільності, відновлення та модернізації житла та соціальної інфраструктури, модернізації системи охорони здоров'я та освіти, тощо). Програма включає в себе більше 1700 спеціальних проектів на 10 наступних років, які розбиті на три блоки: до кінця 2022 року, на 2023-2025 роки, на 2026-2032 роки.



**Рис.7.9. Етапи плану відновлення України**

Варто зазначити, що проекти національної програми «Відновлення України», які стосуються відновлення та модернізації житла є найбільш вартісними, загалом всі

158 Ukraine Reconstruction May Cost \$1.1 Trillion (2022), Bloomberg URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-06-21/ukraine-reconstruction-may-cost-1-1-trillion-eib-head-says>

159 Україна швидка оцінка завданої шкоди та потреб на відновлення (серпень 2022) The World Bank URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099545009082226957/pdf/P1788430ed0fce0050b9870be5ede7337c6.pdf>

160 Післявоєнне відновлення України проходитиме у три етапи (04.07.2022) Ukrinform.ua URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3521708-pislavoenne-vidnovlenna-ukraini-prohoditime-u-tri-etapi-smigal.html>

проекти даної категорії оцінені в 150 - 250 \$ млрд. Отже, перелік проектів [161], які спрямовані на відновлення та модернізацію житла, запропоновані в плані відновлення:

- Створення єдиного державного реєстру громадян, які потребують житла
- Проведення поточного ремонту будинків, що зазнали пошкоджень внаслідок збройної агресії РФ
- Проведення капітального ремонту/реконструкції будинків, що зазнали пошкоджень внаслідок збройної агресії РФ
- Ремонт, реконструкція та переобладнання нежитлових приміщень, для тимчасового проживання/перебування
- Відшкодування (компенсація) вартості оренди визначеним вразливим групам населення
- Запровадження неприбуткового орендного житла
- Іпотечне кредитування
- Викуп наявних житлових квартир для наповнення фондів соціального і тимчасового житла
- Будівництво нового житла
- Будівництво (відновлення зруйнованих) об'єктів, із забезпеченням енергоефективності та безбар'єрності
- Масштабна термомодернізація багатоквартирних та індивідуальних житлових будинків
- Проведення капітальних ремонтів багатоквартирних будинків

Згідно з Національним планом відновлення, український уряд має намір використовувати універсальний підхід для субсидування поточного ремонту й реконструкції житла, охоплюючи всі постраждалі домогосподарства (табл.7.3). Зважаючи на реалії економічної ситуації в Україні, ключовою проблемою відновлення пошкодженого житлового фонду є нестача фінансування для реалізації програм відновлення та модернізації житла. Саме тому вкрай важливим аспектом є розроблення диференційованих підходів відновлення житла. Тобто, необхідно визначити набір критеріїв пріоритетності для подальших інвестицій.

**Таблиця 7.3. Програми, які на даний момент реалізуються в Україні**

<b>Спрямовані на тимчасове житлове рішення</b>	
<b>Тимчасові поселення</b>	за рахунок перепланування житлової та нежитлової комунальної власності: шкіл, гуртожитків, готелів, санаторіїв. За даними Мінрегіону, до кінця жовтня вдалося організувати 163 тис місць, у яких тимчасово розмістили 1,69 млн українців. Мова йде про приміщення державної, комунальної та приватної власності.
<b>Модульні містечка</b>	в Україні створюються з початку великої війни для тимчасового розміщення ВПО облаштували та заселили 11 модульних містечок у деокупованих населених пунктах Київської (Ірпінь, Буча, Бородянка, Макарів) та Чернігівської (Новоселівка) областей, а також у Львові. У модульних містечках мешкають 3,5 тис осіб. До кінця 2022 року ще для 5 тис людей планують облаштувати 13 таких містечок (їх Україні надало Урядове агентство стратегічних резервів Польщі як гуманітарну допомогу). Є два основних варіанти розташування готових модульних будинків. Перший — це віддалені від зони бойових дій регіони. Другий варіант — розміщення безпосередньо на місці, де раніше був зруйнований будинок. Здебільшого це деокуповані території, а також населені пункти, в яких житло сильно постраждало від ракетних ударів Експертами <sup>162</sup> було здійснено моделювання витрат держави на забезпечення доступу до житла населення з числа ВПО – від 675млн.грн. (на 10тис. модульних будинків)
<b>Програма «Прихисток»</b>	програма була запроваджена Україні в березні 2022 р. «Прихисток» працює як комунікаційний майданчик між тими, хто потребує допомоги, і тими, хто готовий її на дати. Програма заохочує власників житла приймати ВПО за невелику плату. В її рамках особи, які безкоштовно прихистили ВПО з тимчасово окупованих територій, отримують 450 грн на місяць за особу. В опалювальний сезон виплата подвоюється. До кінця жовтня в рамках цієї програми вдалося розмістити 682,3 тис ВПО.
<b>Спрямовані на довгострокове житлове рішення</b>	
<b>Субсидії на оренду житла</b>	у Києві буде створено фонд житла, призначений для тимчасового проживання переселенців. Проект відповідного рішення було ухвалено 13 вересня на пленарному засіданні Київської ради <sup>163</sup> . Згідно з умовами програми, житло безкоштовно надаватиметься переселенцям терміном на один рік за умови оплати послуг ЖКГ. Але якщо сім'я потребує відповідної підтримки й надалі, то термін проживання можна буде продовжити. У жовтні Київська міська рада виділила 2 млрд грн департаменту будівництва та житлового забезпечення КМДА і комунальному підприємству "Фінансова компанія "Житло-інвест". Ці гроші підуть на придбання 1 тис квартир, які здаватимуться в оренду переселенцям. Першочерговим правом забезпечення житлом зможуть скористатися багатодітні сім'ї; сім'ї з дітьми; вагітні жінки; особи, які втратили працездатність; особи пенсійного віку з-поміж тих, житло яких було зруйновано або стало непридатним для проживання в результаті російської агресії.
<b>Придбання квартир для ВПО</b>	Навесні Мінсоцполітики переказало Держмолодьжитлу 100 млн грн. За ці кошти придбали 60 квартир у Житомирській, Київській, Сумській та Чернігівській областях і тимчасово заселили в них 211 внутрішньопереміщених осіб та громадян, які втратили житло.

<sup>162</sup> Реут А.Г., Когатько Ю.Л.(2022) Житлова проблема України на тлі війни 2022 року Demography and Social Economy, 3 (49), 123-144. URL: <https://doi.org/10.15407/dse2022.03.123> с. 131

<sup>163</sup> У Києві створять фонд житла для переселенців (21.09.2022) Status Quo URL: <https://kiev.sq.com.ua/ukr/novini/21.09.2022/u-kijevi-stvoryat-fond-zitla-dlya-pereselenciv>

Спрямовані на тимчасове житлове рішення	
<b>Пільгове іпотечне кредитування</b>	У травні німецький банк розвитку KfW відновив виділення коштів на видачу кредитів на квартири чи будинки для внутрішньо переміщених осіб. Ця програма діяла і до вторгнення російських окупантів. Перший внесок для ВПО становить 6%, ставка за кредитом – 3% річних. Подати заявку на участь у програмі можна через портал "Дія". Також можна звернутися до регіонального відділення "Держмолодьжитла". Через обмежене фінансування та велику кількість охочих схвалення заявок відбувається на конкурсній основі. Після відновлення програми право на пільгові кредити отримали 2,3 тис сімей, але виявилось, що тільки 10% з них заключають договори. Причин кілька: невідповідність умовам програми, неспроможність сплатити стартовий внесок, зміна особистих планів тощо.
<b>Програма «єОселя»</b>	У жовтні запрацювала оновлена державна іпотечна програма "єОселя". Вона дозволяє придбати житло за відсотковою ставкою, набагато нижчою за облікову ставку НБУ та розмір інфляції. Влада розраховує, що іпотекою користуватимуться і ВПО. Наразі взяти кредит на купівлю житла можуть військовослужбовці, медики та освітяни. Для них розмір ставки становить 3% річних. 15.11.2022 видано перший пільговий кредит за державною програмою "єОселя". З 2023 року "єОселя" пошириться на всіх українців, які відповідатимуть вимогам програми під 7% річних. Єдина перепона – необхідність одразу сплатити перший внесок у розмірі 20% від вартості квартири. За даними Міністерства економіки, станом на 1 грудня 2022 року банки видали вже 111 кредитів за програмою "єОселя" на суму 147,3 млн грн. Окрім цього, ще 6 816 заявок станом на 1 грудня перебували на розгляді.
<b>Законопроект №744-1</b>	1 грудня 2022 року Парламент підтримав у другому читанні законопроект щодо можливості списання кредитів на житло та авто, яке було пошкоджене чи зруйноване під час війни. Але це можливо лише у випадку, якщо до 23 лютого 2022 року ця квартира чи будинок було зазначено, як основне місце проживання (за умови якщо загальна площа знищеного майна, на яке взятий кредит, не перевищує для квартири 140 кв м, для житлового будинку - 250 кв м). Крім цього, у законі прописано припинення виплати за кредитами на рухоме/нерухоме майно у випадку, коли воно через війну опинилося на тимчасово окупованій території чи на території активних бойових дій. У перерахованих випадках кредитор отримує право на компенсацію громадянам України за майно знищене внаслідок збройної агресії РФ. Розмір такої компенсації не може перевищувати основної суми кредиту позичальника. Відсотки, які банк не отримав, вважатимуться втраченою вигодою й можуть бути відшкодовані відповідно до законодавства коштом держави-агресора.
<b>Законопроект № 7198</b>	Наразі не прийнятий. Передбачається, що даний законопроект визначитиме порядок компенсації за зруйноване майно (надання нового житла замість знищеного). Відшкодування передбачає будівництво житла з рівноцінною площею, типом (тобто квартира, приватний будинок тощо) і функціональним призначенням. Площа житла, наданого як компенсація, не перевищуватиме 150 м <sup>2</sup>

Джерело: узагальнена авторська розробка

Згідно з Планом відновлення до кінця 2022 року встановлюється ціль забезпечити тимчасовим прихистком усіх, хто його потребує (йдеться і про переобладнання шкіл, садочків, культурних та адміністративних будівель, і про модульні містечка). Метою до кінця 2023 року є забезпечення 50% потреби сталими рішеннями (компенсацією за оренду, житлом з соціального і тимчасового фондів). До кінця 2032 року планується задовольнити потребу на 100% за допомогою розвинутого ринку і різних інструментів житлового забезпечення. Наразі у затвердженому Верховною Радою державному бюджеті на 2023 рік, передбачається створення в Україні Фонду ліквідації наслідків збройної агресії росії із загальним обсягом у 35 млрд грн. Кошти цього фонду будуть спрямовані серед іншого на реконструкцію та капітальний ремонт будівель для забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб та осіб, які втратили свої домівки внаслідок військових дій, спричинених збройною агресією росії.

В кінці січня, Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України та Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ – UNHCR) підписали

Меморандум про співробітництво [164], який передбачає запуск платформи «Україна – наш Дім» (Ukraine is Home), метою якої є полегшення доступу до рішень з відбудови житла для людей, чії будинки були пошкоджені або зруйновані під час війни. Нова платформа дозволить поєднати гуманітарні програми з проведення екстрених ремонтів та відбудови житла з поточними планами та програмами відновлення Уряду, що реалізуються за підтримки міжнародних фінансових інституцій. Ключові ініціативи, які є у фокусі проекту Ukraine is Home – по-перше, це прозора та справедлива компенсація за пошкоджене та зруйноване житло, механізм якої визначає законопроект 7198, по-друге – на основі механізму Є-Підтримка плануємо забезпечити пряму допомогу громадянам для відновлення житла, по-третє – будівельні хаби, децентралізовані склади, які будуть містити наперед закуплені будівельні матеріали для забезпечення нагальної потреби для проведення термінових ремонтів».

Програма доступного іпотечного кредитування чи програма придбання квартир для ВПО (як компенсація за зруйноване житло) не можуть фундаментально вирішити проблему масового забезпечення житлом. Так, програма доступної іпотеки розрахована на 20 років, плюс треба одразу спочатку внесок 20% вартості, а в контексті реального падіння доходів населення внаслідок війни, вибір такої стратегії є досить ризикованим. Програма придбання квартир для ВПО також не розрахована на величезну кількість осіб, які втратили житло, більше того це житло вже має бути готовим для проживання, а не розраховувати на те, що воно тільки почне будуватись. А у воєнних та поствоєнних реаліях забезпечити населення житлом треба в максимально короткі строки.

Житлова криза, з якою стикнулася Україна внаслідок війни, крім шалених втрат відкриває простір для нових можливостей. Зокрема, саме зараз держава має шанс розробити нову житлову політику, яка гарантуватиме усім конституційне право на житло як базову потребу. У світовій практиці виділяють три основні типи заходів з відновлення житлового сектору:

- ремонтні роботи для частково пошкоджених житлових приміщень,
- надання субсидій на оренду житла для вразливих категорій населення,
- відбудова повністю зруйнованих житлових одиниць.

Оперативний ремонт пошкодженого житла дає змогу в короткі терміни збільшити кількість житлових одиниць. Пріоритетний ремонт житла в областях та ОТГ, які знаходяться далі лінії фронту, оскільки багато міст досі не є достатньо безпечними для повернення. Основні зусилля мають бути спрямовані на оперативне забезпечення будівельними матеріалами на безоплатній чи пільговій основі, аби населення в короткі терміни могло закрити свою потребу в житлі.

Що стосується відбудова зруйнованого, то повна реконструкція відбуватиметься повільно, оскільки потребуватиме повного знесення, цілковитого перепроекування та

---

164 Мінінфраструктури з партнерами запускають платформу для забезпечення житлом постраждалих внаслідок війни (2022) Кабінет Міністрів України URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/mininfrastruktury-z-partneramy-zapuskaiut-platformu-dlia-zabezpechennia-zhytloom-postrazhdalykh-vnaslidok-viiny>

нового будівництва. Масштаби руйнувань (станом на 1 червня 2022 року було повністю зруйновано 32% [165] від уражених житлових будівель в Україні) дають змогу стверджувати, що повна відбудова зруйнованого житлового фонду триватиме роками/десятиліттями. На сьогоднішній день задля початку відбудови зруйнованого житла Кабінет міністрів затвердив порядок розроблення, здійснення експертизи та застосування проєктів повторного використання у будівництві. Мова про те, що спочатку для конкретного об'єкту розробляється проєкт, а потім цей проєкт з мінімальними змінами можна буде застосовувати для будівництва інших об'єктів житла. Це дозволить пришвидшити будівництво та здешевити його вартість. Такі проєкти можна буде застосовувати для відбудови об'єктів, які зазнали пошкоджень чи руйнувань [166] через атаки російських військ. За інформацією голови Союзу споживачів комунальних послуг у кращі роки Україна будувала до 8 млн квадратних метрів на рік, зараз цей показник становить приблизно 5-6 млн м<sup>2</sup> [167]. Саме тому відбудова зруйнованого житла триватиме роками, а в песимістичному сценарії десятиліттями. Повноцінне відновлення житла найкраще здійснювати в рамках комплексних стратегій розвитку. нове будівництво житлової інфраструктури необхідно здійснювати відповідно до найкращих практик міського планування, а також із впровадженням масштабних муніципальних проєктів відбудови міст, із залученням різних шляхів фінансування (в тому числі грантові програми та майбутні репарації рф).

Запровадження субсидій на оренду житла через відшкодування (компенсація) вартості оренди визначеним вразливим групам населення є найбільш ефективним та найбільш дієвим способом вирішення житлового питання для великої сукупності населення, які постраждали від війни. Даний варіант житлового рішення забезпечує доступ до стабільних варіантів оренди житла, переважно для вразливих категорій домогосподарств щоб мінімізувати ризик їх переміщень до небезпечних регіонів чи до власних пошкоджених будівель. Цільове призначення доступних субсидій має бути прозорим і відображати об'єктивні критерії визначення потреб, тобто має бути забезпечене державне регулювання цін на даний варіант оренди.

Спираючись на песимістичні довоєнні тенденції щодо самостійного придбання нерухомості та навіть самостійної оренди [168] сподіватись на можливості самостійного вирішення населенням житлової проблеми не варто. Зниження купівельної спроможності населення на фоні здорожчання будівництва лише знижуватиме спроможність населення до придбання нерухомості у власність. За оцінками експертів

---

165 Україна швидка оцінка завданої шкоди та потреб на відновлення (серпень 2022) The World Bank URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099545009082226957/pdf/P1788430ed0fce0050b9870be5ede7337c6.pdf> с.70

166 Промова Прем'єр-міністра України Дениса Шмигала на засіданні Уряду (14.10.2022) Урядовий портал URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/promova-premier-ministra-ukrainy-denysa-shmyhalia-na-zasidanni-uriadu-14102022>

167 Обіцяного роками чекають: коли зможуть відновити зруйноване в Україні житло (29.06.2022) Сьогодні URL: <https://economics.segodnya.ua/ua/economics/realty/obeshchannogo-godami-zhdut-kogda-smogut-vosstanovit-razrushennoe-zhile-1628179.html>

168 Клименко Ю. А. Соціальне відторгнення в житлових умовах населення України: дис. канд. екон. наук: 08.00.07. Київ, 2021. 165 с. URL: [https://idss.org.ua/avtoref/Дисертація\\_\\_Клименко%20Ю.А.pdf](https://idss.org.ua/avtoref/Дисертація__Клименко%20Ю.А.pdf)

[169] спроможність населення придбати житло (за умови спрямування на купівлю нерухомості лише «умовно вільні» кошти домогосподарства, тобто за виключенням витрат на забезпечення задоволення потреб особи на мінімальному рівні, тобто за виключенням розміру прожиткового мінімуму на сім'ю) становить від 7,5 до 20 років. В середньому станом на травень коефіцієнт доступності житла становив 12,7 років, тоді як до війни він не перевищував 8,5. Тобто внаслідок війни значно погіршилась спроможність населення самостійно придбати житло.

В умовах низької спроможності населення придбати нерухомість, держава чи місцеве самоврядування може взяти гарантії купівлі житла на себе, тобто придбати квадратні метри на наявному ринку за рахунок державних гарантій, міжнародних кредитів, грантів, тощо. Це забезпечить можливість на муніципальному та державному рівнях створення «банків» соціального орендного житла, з яких житло надаватиметься в довгострокову оренду внутрішньо переміщеним особам, незахищеним верствам населення, а також особам, які потребують покращення житлових умов, але не можуть дозволити собі його придбати. Більше того, за рахунок наявності «банків» соціального орендного житла держава/муніципалітети матимуть змогу впливу на ринок оренди шляхом регулювання цін оренди житла (наприклад, через встановлення верхніх граничних меж орендних цін з урахуванням кількісно-якісних характеристик: розташування, площа, стан). Регулювання цін на оренду призводить до детінізації ринку житла і є сталою практикою у багатьох європейських країнах. За рахунок того, регулюються ціни соціальної оренди це впливає на регулювання цін приватної оренди нижчого та середньо цінового сегменту. Регулювати вищий ціновий сегмент (елітне житло) немає особливого сенсу, бо його орендарі не є соціально незахищеними.

Одним з варіантів швидкого та ефективного вирішення житлового питання є максимальне використання наявного житлового потенціалу, тобто використання вже побудованих квартир. Програми будівництва масового тимчасового житла можуть досить ефективно та відносно швидко забезпечити значну частину населення житлом, але стандартні методи будівництва багатоквартирних будинків потребують 1–2 роки (а ще потрібен час на оздоблення квартири, це мінімум ще декілька місяців).

В Україні справді багато невикористаного житлового потенціалу, і виведення на орендний ринок додаткового житла позитивно вплине на можливість забезпечення житлом осіб, які постраждали внаслідок війни. Більше того, це набагато дешевше і швидше, ніж будувати новий будинок. Але в даному контексті варто зосередити увагу на стимулюванні власників вакантного житла (тобто житла, де ніхто не зареєстрований та/або яке не здається в оренду) виходити його на ринок оренди. Ефективним засобом є впровадження стимулів для населення для здачі незайнятого житла в оренду. Стимули можуть бути як позитивними, так і негативними. До позитивних стимулів можна віднести матеріальну компенсацію власнику, який виділятиме своє незайняте приміщення під потреби ВПО. Негативним стимулом є впровадження контролю над вакантним,

---

169 Реут А.Г., Когатько Ю.Л.(2022) Житлова проблема України на тлі війни 2022 року Demography and Social Economy, 3 (49), 123-144. URL: <https://doi.org/10.15407/dse2022.03.123> с. 131

незайнятим житлом, наприклад, через додаткове оподаткування такого житла. Такі практики негативних стимулів існують в інших країнах, де в окремих містах передбачені певні норми, що зобов'язують власників здавати житло в оренду, якщо вони ним не користуються (наприклад, Сан-Франциско, Ванкувер, Мельбурн, Повіс).

Доцільно максимізувати наявні ресурси за рахунок вже збудованих квартир. Зокрема в Києві та великих містах України вже побудовані тисячі квартир, які наразі використовуються не для постійного проживання власників, а які були придбані як інструмент інвестицій або заощаджень. За оцінками Співзасновника української PropTech-компанії ЛУН близько 10–20% від побудованих квартир за останні 8 років є інвестиційними та не використовуються зараз за призначенням. Це дає потенціал в 100–200 тисяч готових квартир [170]. Як може виглядати ця програма: власники таких квартир подаються заявку на фінансування ремонту (наприклад у вигляді пільгового кредиту); одночасно держава виділяє гроші переселенцям на тимчасову оренду квартири (поки не побудує нове житло). Переваги:

- Власник отримав фінанси, щоб перетворити непрацюючу квартиру в актив, який приносить гроші за рахунок спроможних орендарів, які орендують квартиру для виплати кредиту
- Держава профінансувала тимчасове житло для людей, поки вона будує нове житло
- ВПО отримали житло (не тимчасове), та можливість вибирати де жити

Важливо максимізувати доступ до існуючих ресурсів та визначити можливості для досягнення довгострокової ефективності. Саме тому варто більше уваги приділити програмі виділення субсидій на оренду житла, варіант довготермінової оренди за невелику плату може стати гарним виходом для людей, які втратили житло внаслідок російської агресії. Більше того, в довгостроковій перспективі масове поширення довготермінової оренди на пільгових умовах в після воєнний період призведе до зміни соціальних атитюдів населення щодо власності на житло, відбудеться поступовий перехід від моделі володіння нерухомістю до моделі користування, як у Європейських країнах.



## РОЗДІЛ 8. НЕСТАБІЛЬНА ФІНАНСОВА СИСТЕМА: НАСЛІДКИ ДЛЯ НАСЕЛЕННЯ

Якість життя населення детерміновано системою чинників, серед яких одне з провідних місць займає фінансова система, передовсім такі її параметри, як стійкість державних фінансів, якість і доступність фінансових послуг для населення, гнучкість і прозорість міжбюджетних відносин. Добробут населення, його активність на ринку праці чи у сфері підприємницької діяльності, а також фінансове благополуччя великою мірою залежить від стабільності сфери фінансових послуг та її здатності відповідати запитам з боку різних категорій населення. В умовах розвинутої фінансової системи суб'єктами фінансового ринку можуть бути громадяни, що не обмежені законом у правосуб'єктності та дієздатності, та трудові колективи. Як один з суб'єктів, населення активно впливає на ситуацію фінансового ринку – з одного боку, та залежить від його кон'юнктури – з другого.

Стойкість фінансової системи є важливим чинником макроекономічної стабільності, який охоплює різні її сегменти (грошово-кредитний ринок, валютний і фондовий ринок, ринок нерухомості) та фінанси реального сектора економіки (корпоративний сектор, сектори домашніх господарств та державних фінансів, зовнішній сектор). Основними ознаками стійкості і стабільного розвитку фінансової системи є наявність:

- впорядкованості всіх елементів фінансової системи;
- тісного зворотного зв'язку між окремими елементами фінансової системи;
- фінансових інструментів державного регулювання;
- якісного нормативно-правового та інформаційного забезпечення;
- керованості окремих елементів та фінансової системи в цілому;
- саморегулюючих властивостей фінансової системи;
- спроможності фінансової системи протидіяти можливим ризикам та повертатись у стан рівноваги;
- спроможності фінансової системи зберігати параметри у чітко визначених межах протягом тривалого часу [171].

Фінансова система будь-якої країни швидко реагує на кризові явища внаслідок воєнних дій, хоча і демонструє різний рівень стійкості в різних країнах, різні можливості мінімізації негативних наслідків для людини, економіки та держави в цілому. Виникнення збройного конфлікту навіть на локальній території ускладнює нормальне функціонування фінансової системи в цілому чи окремих її сегментів. Масштабні воєнні дії спричиняють загальноекономічну кризу, яка характеризується падінням промислового і агропромислового виробництва, прискореним банкрутством малого і середнього бізнесу,

---

171 Варваренко Г., Сінельник В. До питання визначення поняття «фінансова стабільність». Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. 2009. № 1. С. 52–61.

його релокацією на інші території країни чи за її межі. Війна завжди істотно збільшує масштаби міграційного переміщення населення на території країни та за її межами, а також призводить до зростання безробіття та зниження життєвого рівня населення. Це в свою чергу дестабілізує фінансову систему та зменшує надходження коштів від суб'єктів підприємництва та населення.

### *8.1. Зміни на ринку фінансових послуг*

Війна змінює якість життя населення, впливаючи на величину і структуру доходів населення через такі канали, як інфляція і безробіття, внутрішній і зовнішній борг держави, коливання курсу національної валюти, зміну сальдо зовнішньоторговельного і платіжного балансу. В умовах економічного спаду та соціальної напруги, скорочення доходів, спричинених війною, фінансова система вимушена пристосовуватися до нової ситуації, проте не може уникнути проявів кризових явищ, зокрема, зниження активів, валютних коливань, скорочення кредитних і депозитних програм.

З початком військових дій, спостерігався значний відплив вкладів населення з банківської системи внаслідок погіршення матеріального становища населення та панічних настроїв. Процес відтоку спостерігався як із державних, так і з приватних банків. Однак, в цілому, впродовж 2022 року вклади населення в банках зросли на 29,3% (із 719,4 до 929,4 млрд гривень), в тому числі, обсяг валютних коштів населення на депозитах в 2022 році зменшився на 5% (до 9,13 млрд дол), а гривневих – зріс на 30,4 % (на 137 млрд грн) до 596,05 млрд грн. Середня відсоткова ставка за гривневими депозитами (середньомісячна) для населення у грудні становила 10,6%, у валюті – 0,6% [172].

Війна також змінила тенденцію до поступового скорочення частки непрацюючих кредитів (NPL), яке тривало з 2018 року: за цей час обсяг NPL зменшився на майже 300 млрд грн, частка в кредитному банківському портфелі скоротилася з 55% до 27% станом на 1 березня 2022 року. На 1 січня 2023 року частка непрацюючих кредитів (NPL) у банківському секторі зросла до 38% або 87 млрд грн до 432 млрд грн. Близько 75% NPL сектору сконцентровано в державних банках, зокрема понад 40% припадає на Приватбанк. В загальній структурі NPL на населення припадає 239 млрд грн. Частка кредитів населенню, які стали проблемними через зниження його платоспроможності та руйнування іпотечного та заставного майна, на придбання якого кредити були отримані, становила 32% [173].

Загалом, обсяг нового іпотечного кредитування населення в Україні протягом 2022 року склав 2 тис. договорів на загальну суму в 1,96 млрд грн, що порівняно з 2021 роком в 5,3 рази менше за кількістю договорів і в 4,3 рази – в грошовому вимірі. Дві третини договорів були підписані до початку вторгнення. З вересня 2022 року іпотека почала поступово відновлюватися, в першу чергу завдяки державним програмам підтримки

---

172 Офіційний сайт Національного банку України. URL: <https://bank.gov>

173 Офіційний сайт Національного банку України. URL: <https://bank.gov>

кредитування "доступна іпотека" і "єОселя". В рамках цих програм позичальники можуть отримати іпотечні кредити за зниженими процентними ставками 7% і 3% річних відповідно. У вересні-листопаді 2022 року банки видали 252 іпотечні кредити на загальну суму в майже 280 млн грн, а в грудні – 405 кредитів на півмільярда гривень. Це найвищий місячний показник від початку повномасштабної війни [174].

Повномасштабна і неспровокована війна Російської Федерації проти України спричинила економічну та фінансову кризу, яка матиме довгострокові негативні наслідки як для усіх ланок фінансової системи – державних фінансів, комерційного сектору, місцевих фінансів, так і для населення. Неможливість скористатися кредитом є основним обмеженням для добробуту населення під час воєнного стану. Для населення, яке вже оформило кредитний договір, залишається обов'язок його повертати та сплачувати проценти за кредит. Якщо позичальник не може вчасно погасити кредит за графіком чи проценти, то банк не може ввести штрафні санкції. Це стосується як споживчих, так і бізнес-кредитів. Зрозуміло, що під час війни платоспроможність населення істотно скорочується, а відтак зростає ризик зростання проблемних кредитів. Банки можуть запроваджувати додаткові заходи підтримки, зокрема відтермінували повернення кредиту, якщо термін повернення припав на воєнний стан чи пропонували списання частини заборгованості у разі погашення 80% кредиту. Це ініціативи окремих банків. Проте такі "кредитні канікули" ускладнюють для населення проблему кредитних виплат, оскільки створюють певний ризик в майбутньому. Після скасування воєнного стану виникне необхідність погашення прострочених сум за кредитами та відсотками; у разі несплати нараховуватимуться штрафи. Для більшості позичальників така ситуація ускладнюватиме їх фінансове становище.

Банківська система України, як показує аналіз подій на фінансовому ринку, успішно протистоїть викликам воєнного часу завдяки запасу міцності, активній позиції НБУ в регулюванні діяльності комерційних банків та успішному реформуванню банківського сектору. В умовах війни вжито необхідних заходів для кредитної підтримки економіки та ефективного використання ресурсів, що надходять як міжнародна допомога. Достатній рівень страхування ризиків для інвесторів досягнуто через співпрацю з провідними світовими фінансовими установами, а також приватним страховим ринком.

Україні після років виваженої модернізації фіскальної і монетарної політики доводиться шукати варіанти уникнення колапсу державних і місцевих фінансів з тим, щоб профінансувати належним чином потреби обороноздатності країни, а також підтримки населення та бізнесу. Заклади фінансового сектору опинилися в складних умовах функціонування. Банківська система країни зазнала невеликих прямих втрат внаслідок руйнувань (загальна потреба у коштах на відновлення становила \$ 0,02 млрд станом на 1.08.2022 року; для порівняння зазначимо, що для відновлення житлового фонду

---

174 Іпотечне кредитування поступово відновлюється завдяки державним програмам – результати опитування.  
URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/ipotechne-kredituvannya-postupovo-vidnovlyuyetsya-zavdyaki-derjavnim-programam--rezultati-opituvannya>

необхідно – \$ 75,3 млрд) [175], проте нестабільність ситуації значно обмежила її діяльність. За таких умов розширено повноваження Національного банку України, спрощено процедуру відновлення діяльності кредитних спілок та залучення вільних коштів централізованих страхових резервних фондів. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей діяльності фінансового сектору у зв'язку із введенням воєнного стану в Україні» запроваджено зміни для забезпечення стійкості фінансової системи країни.

За оцінками НБУ в умовах воєнного стану фінансова система України набула таких основних характеристик:

- фінансування бюджету та підтримка міжнародних резервів можливі завдяки фінансовій допомозі країн-партнерів, доступ України до світових фінансових ринків закритий;
- комерційні банки працюють стабільно при збереженні довіри вкладників;
- кредитування продовжується з урахуванням реалій воєнного часу;
- комерційні банки можуть абсорбувати значні втрати від кредитного ризику;
- небанківські фінансові установи мають мобілізувати власні ресурси для відновлення [176].

З початком війни значно збільшився дефіцит державного бюджету, який за результатами 2022 року, за різними експертними оцінками, може становити до 25-35 % ВВП (якщо вирахувати з доходів бюджету міжнародні гранти). За останні 20 років вищий рівень дефіциту держбюджету у світі спостерігався лише в Іраку 2004 року, в Еритреї – кілька років поспіль, у Ірландії в 2010 році, в Лівії впродовж 2014-2016 роках, у Венесуелі – в 2018 році. Такий дефіцит бюджету проблематично профінансувати без зовнішніх запозичень. Щомісяця Україні доводиться витратити понад 100 млрд грн на потреби армії, і ще стільки ж – на фінансування потреб бюджетної сфери, у тому числі медицини, соціального захисту населення та інші.

В умовах війни зростає відставання доходів державного бюджету від видатків, виникає потреба в додатковій емісії грошової маси для скорочення бюджетного дефіциту. У травні 2022 року надходження до бюджету становили близько третини усіх видатків; при цьому обсяги податкових та митних надходжень до бюджету становили 83 млрд грн, а витрати - 251 млрд грн. Для покриття дефіциту державного бюджету 9 червня 2022 року НБУ лише за один день надрукував близько 70 млрд грн, у вересні регулятор перерахував Мінфіну України 300 млрд грн [177]. Викуп Національним банком ОВДП до кінця цього року запланований в обсягах до 30 млрд грн на місяць, що відповідає узгодженій з урядом

---

175 Загальна сума прямих задокументованих збитків зросла до \$108,3 млрд, мінімальні потреби у відновленні зруйнованих активів – \$185 млрд. KSE Institute. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-pryamih-zadokumentovanih-zbitkiv-zroslo-do-108-3-mlrd-minimalni-potrebi-u-vidnovlenni-zruynovanih-aktiviv-185-mlrd/>

176 Звіт про фінансову стабільність. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/finansova-sistema-uspishno-protistoyit-viklikam-viyni---zvit-pro-finansovu-stabilnist>

177 Офіційний сайт Національного банку України. URL: <https://bank.gov.ua/>

загальній сумі у 400 млрд грн. Очікується, що за сприятливих умов у 2023 році обсяг емісії зменшиться вдвічі, а в 2024 році вона припиниться [178].

За умов емісії грошової маси, погіршення макроекономічної ситуації складно забезпечити стабільність фінансової системи, стримувати інфляцію та зростання рівня безробіття. Збільшення інфляції засвідчує порушення рівноваги економічної системи і, насамперед, сфери грошового обігу. Обмеження грошової маси в обігу стримує зростання цін, але й породжує систему неплатежів і зростання боргових зобов'язань. Встановлено, що перевищення рівня інфляції у 4-5 % перешкоджає економічному зростанню; прискорене розгортання інфляційної спіралі обумовлює стагнацію та спад виробництва, які поступово поглиблюються; тривала стагнація загрожує фінансовій незалежності держави.

В умовах ведення воєнних дій на рівень інфляції істотно впливає дефіцит певних товарів і послуг, загальне скорочення виробництва, зниження платоспроможного попиту з боку окремих категорій населення, а також подорожчання імпорту через значне коливання курсу національної валюти. За прогнозом Національного банку України, цього року інфляція перевищить 30 %, наступного року вона становитиме близько 20 % і лише в 2024 році знизиться до однознакового рівня. Швидшому сповільненню інфляції в наступні роки заважатиме передусім висока вартість енергоносіїв, що спонукатиме до поетапного приведення тарифів на ЖКП до ринкових рівнів. Очікується, що за ці 3 роки купівельна спроможність гривні знизиться майже вдвічі.

Національному банку України довелося вдатися до зміни курсу національної валюти, щоб не допустити вичерпування міжнародних резервів. Водночас важливо обмежити спекулятивні дії на ринку, вирівняти готівковий та безготівковий курс гривні. Наприкінці липня 2022 року курс гривні підвищили на 25 % – до 36,57 грн/долар, проте залишили фіксованим. За даними НБУ наразі повертатися до плаваючого курсу недоцільно через незбалансованість валютного ринку. Високий попит на валюту може спровокувати повзучу девальвацію гривні, якщо вдатися до “вільного плавання”. Офіційний курс гривні до долара США, встановлений Нацбанком, залишається поки що на рівні 36,57 грн/долар. Однак реальний курс на готівковому ринку – у відділеннях банків та обмінниках – перевищив 40 грн як для продажу, так і для купівлі долара. При відсутності негативних очікувань та емісії, курс на готівковому ринку залишатиметься на тому ж рівні, в іншому випадку – зростатиме.

Більшість експертів вважає, що повернення курсу гривні до показників, які існували до 24 лютого 2022 року, практично неможливе. Курс національної валюти може змінюватись, не досягаючи рівнів минулих років. Відповідно до прийнятого державного бюджету на 2023 рік курс долара зросте до 45,8 грн (на кінець року); ВВП - на 3,2 %, а за підсумками 2022 року скоротиться на 33,2%. Дефіцит бюджету становитиме до 20,6 % ВВП, рівень інфляції - 28,0 %, середня зарплата — 18261 грн [179].

---

178 НБУ закликає Кабмін скоротити дефіцит держбюджету. URL: <https://finbalance.com.ua/news/hlava-nbu-zaklika-kabmin-piti-na-skorochennya-defitsitu-derzhbyudzhetu>  
179 Основні показники Державного бюджету України на 2023 рік. URL:

У подальшому стабільності національної валюти сприятиме досконале валютне законодавство, достатність резервів національного банку, ефективна валютна політика в державі на тлі стабільного розвитку вітчизняної економіки. Актуального значення набувають джерела надходження іноземної валюти в державу і напрямки її використання, можливість вільного доступу до купівлі валюти на ринку. В умовах війни кошти комерційних банків необхідно залучати на відновлення економіки, соціальну підтримку населення. НКЦПФР рішенням від 04.08.2022 року № 1053 зняла майже всі обмеження, які були введені 24.02.2022 року на здійснення операцій на вітчизняному ринку капіталу та товарному ринку. Це сприяло певному поживленню споживчого ринку та ринку праці.

Верховна Рада України прийняла у цілому Закон «Про особливості виведення з ринку системно важливого банку в умовах воєнного стану» (№ 8069) із змінами до Податкового кодексу України та деяких інших законів України. Запропонований механізм виведення передбачає упередження можливих негативних реакцій на фінансовому ринку, передовсім панічних настроїв та посилення ризиків і загроз для банківської системи. В умовах війни цілком реальним є банкрутство системно важливих банків, загальна кількість яких становить 14, серед них 4 державних банки, приватні українські банки та банки з іноземним капіталом. З метою протидії процесам дестабілізації на фінансовому ринку важливо забезпечити спрощення доступу фізичних осіб до первинного ринку ОВДП, розвиток ринку цінних паперів, мережі фондових бірж та страхових компаній, а також диверсифікувати торги біржового сектору країни.

## *8.2. Ризики порушення стійкості бюджетної системи*

**Вплив війни на комерційний сектор.** Війна вплинула на фінансову поведінку комерційного сектору, примусивши його швидко адаптуватись до нових умов, використовуючи нові можливості і резерви, допомогу міжнародних організацій. За даними опитування керівників підприємств, що оприлюднені НБУ, бізнес пом'якшив свої очікування щодо скорочення обсягів виробництва товарів і послуг в Україні. Бізнес-структури оптимістично налаштовані щодо майбутнього розвитку своїх підприємств, принаймні наступні 12 місяців. Загалом, індекс ділових очікувань з боку підприємців у III кварталі зріс до 79,5 % порівняно з 72,6% у II кварталі 2022 року [180].

Надзвичайно важливою для фінансової стабілізації виявилася державна програма релокації підприємств, що сприяла відновленню роботи бізнесу. За період з лютого по жовтень з регіонів активних бойових дій у більш безпечні переїхали 725 підприємств, з яких 528 відновили свою діяльність на новому місці. За даними Міністерства економіки України, серед релокованих підприємств, які вже відновили свою діяльність на новому

---

<https://www.kmu.gov.ua/news/minfin-osnovni-pokazniki-derzhavnogo-byudzhetu-ukrayini-na-2023-rik>

180 Ділові очікування підприємств України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/biznes-descho-pokraschiv-otsinki-maybutnogo-rozvitku-svoyih-pidpriyemstv-ale-prognozuye-posilennya-inflyatsiyi-ta-poslablennya-kursu-grivni--rezultati-opituvannya-kerivnikiv-kompaniy-u-iii-kvartali-2022-roku>

місці, найбільшу частину складають підприємства, що працюють в сфері оптової та роздрібною торгівлі – понад 40 % (від загальної кількості переміщених підприємств) та підприємства в сфері переробної промисловості – 30 %. Також серед переміщених компаній майже 7 % здійснюють діяльність в сфері інформації та телекомунікації, 6 % – професійної, наукової та технічної діяльності, 4 % – у сфері будівництва. Найбільше підприємств переміщено до Львівської (29 %), Закарпатської (18 %), Чернівецької (13 %), Тернопільської (8 %) та Хмельницької (7,6 %) областей [181]. Релокація бізнесу хоч і посилює територіальну нерівномірність його розміщення, проте є необхідним кроком для його збереження в умовах воєнного часу.

В умовах ведення військових дій проблемною є ситуація із банківським кредитуванням через зростання ризиків неповернення частини коштів. Обсяг гривневих кредитів, що був наданий банками корпоративному сектору у вересні 2022 року, скоротився на 1,3 % (на 0,9 % за місяць у гривні, у доларовому еквіваленті – на 2,3 %). Скорочується кредитування сектору домашніх господарств – на 1,6 % за місяць, у тому числі у гривні – на 1,6 % та в іноземній валюті – на 0,8 % [182]. Проте уряд країни вважає, що банківська система повинна активізувати кредитну діяльність, оскільки бізнесу необхідно відновити і повністю або частково модернізувати виробництво. Національний банк вживає заходів для того, щоб стимулювати банківську систему до кредитування реального сектору економіки, застосовуючи інструменти пільгових державних програм, забезпечуючи спрощений доступ бізнесу до дешевих кредитів, рефінансування банків, необхідне для збільшення кредитних портфельів. Протягом воєнного часу українська влада ухвалила важливі рішення щодо послаблення фіскального тиску на економіку з покращенням фінансування реального сектору та полегшенням доступу підприємців до кредитних ресурсів. Попри війну, державні та комерційні банки зберігають необхідний ресурс для розширення програм кредитування вітчизняної економіки. Зростання ліквідності забезпечується значною мірою витратами уряду, що надходять до банківської системи.

Водночас спрямуванню ресурсів банків на кредитування сприяє реалізація державної програми «Доступні кредити 5-7-9 %», на умовах якої за один тиждень жовтня банками було видано 272 пільгові кредити на загальну суму майже 1,3 млрд грн, у тому числі близько чверті (за обсягом) – державними банками. Загальна кількість виданих кредитів з початку широкомасштабних воєнних дій на території України за програмою становила понад 13,8 тисяч на загальну суму понад 55 млрд гривень. З огляду на пріоритетність цілей воєнного часу, значну частку кредитів було видано банками на підтримку сільськогосподарського виробництва [183].

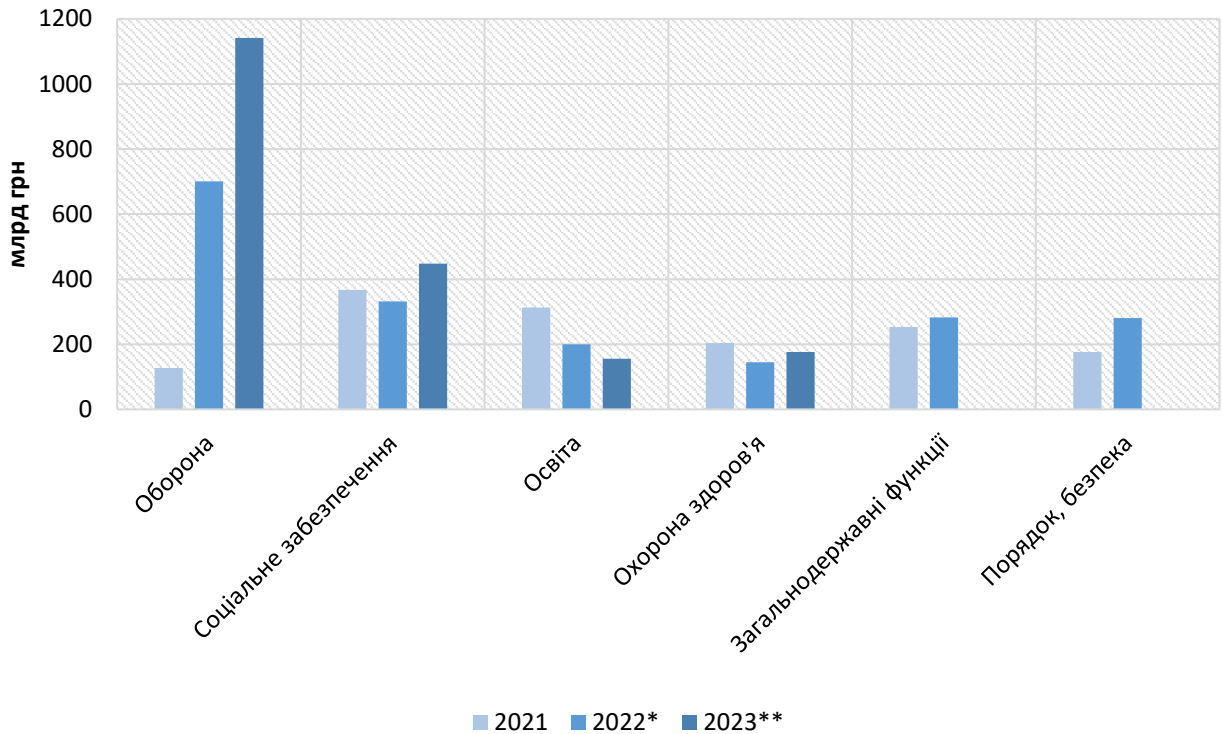
**Вплив війни на бюджетні процеси.** За інформацією Міністерства фінансів України на 01.10.2022 року загальна сума видатків зведеного бюджету становила 1944,4 млрд гривень. Державні кошти спрямовувалися переважно на військові цілі, порядок і безпеку, соціальні потреби, обслуговування державного боргу та ін. (рис.8.1).

---

181 Блог Богдана Данилишина. URL: [https://lb.ua/blog/bogdan\\_danylysyn](https://lb.ua/blog/bogdan_danylysyn)

182 Офіційний сайт Національного банку України. URL: <https://bank.gov.ua/>

183 Блог Богдана Данилишина. URL: [https://lb.ua/blog/bogdan\\_danylysyn](https://lb.ua/blog/bogdan_danylysyn)



**Рис. 8.1. ТОП видатків зведеного бюджету України, млрд грн**

\*за 9 місяців 2022 року; \*\* - передбачено у держбюджеті на 2023 рік

Джерело: побудовано автором за даними [184, 185].

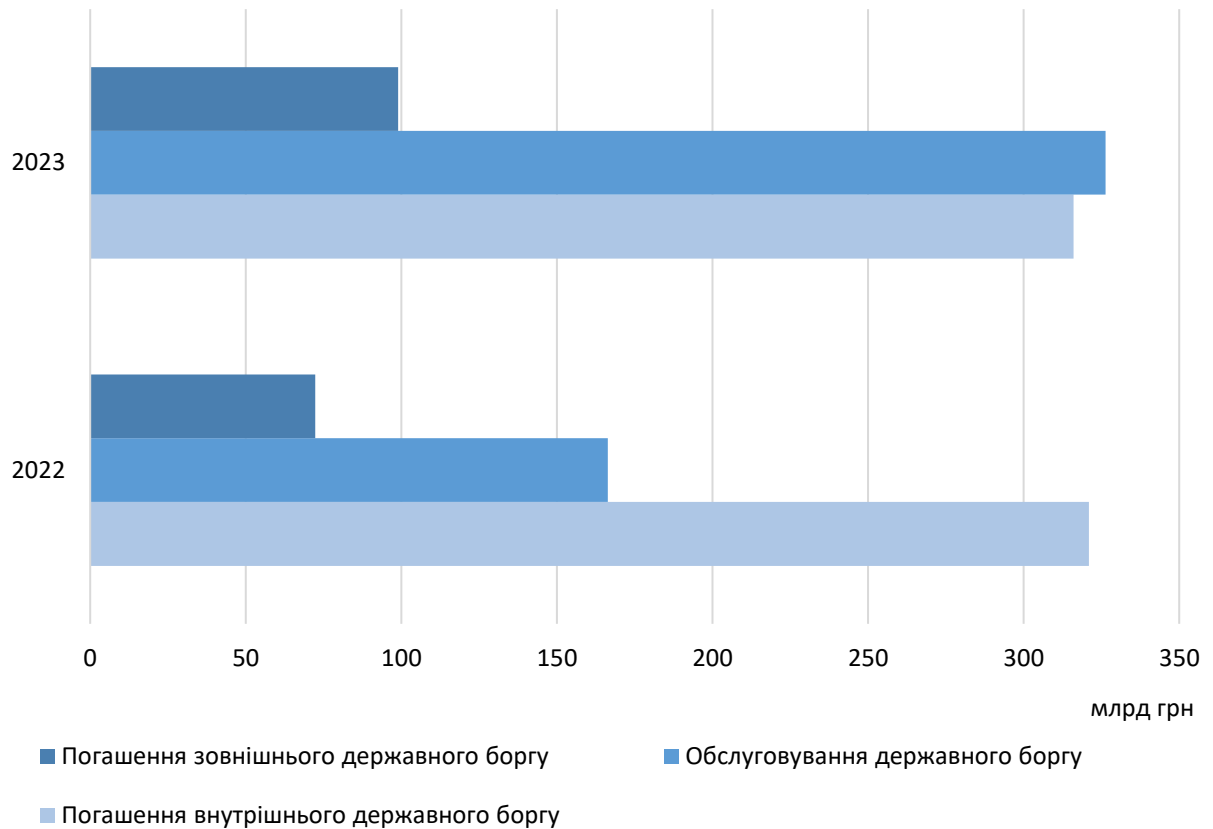
Державний бюджет на 2022 рік, а передовсім на 2023 рік є "бюджетом воюючої країни". Підтримка обороноздатності країни, її воєнного потенціалу є пріоритетом; загальні видатки на оборону перевищать 1,1 трлн грн. Майже всі зібрані державою податкові та неподаткові доходи підуть на фінансування військових, виконання загальнодержавних функцій, порядок та безпеку, а для решти видатків залучатимуться кошти міжнародних партнерів (в розмірі 1,6 трлн грн).

Серед викликів державного бюджету на 2023 рік суттєве боргове навантаження, яке очікується на рівні 100 % від ВВП країни, що значно обмежуватиме можливості уряду фінансувати інші видатки. У 2023 році державні видатки на обслуговування та погашення боргу перевищать 740 млрд грн, з яких майже половину (326 млрд грн) доведеться виплатити у вигляді процентів (рис.8.2). Отже, видатки на обслуговування державного боргу у 2023 році зростуть удвічі.

184 Аналіз виконання державного та місцевих бюджетів. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/15748>

185 Видатки зведеного бюджету України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/cons/expense/>





**Рис. 8.2. Розмір платежів за державним боргом, млрд грн**

Джерело: побудовано автором за даними [186].

**Вплив війни на місцеві бюджети.** Регіони України зазнали різного впливу воєнних дій, із різними наслідками для місцевих бюджетів. В умовах воєнного стану були прийняті рішення, спрямовані на зміцнення місцевих бюджетів, зокрема і передбачені в Законі України «Про Державний бюджет України на 2023 рік» зарахування нормативу ПДФО до бюджетів сільських, селищних, міських територіальних громад на рівні 64 %. Існують пропозиції збільшення розміру ПДФО до 80 % через зростання фінансового навантаження на місцеві бюджети. На місцевому рівні необхідно відновлювати зруйнований житловий фонд й інфраструктурні об'єкти, розвивати бізнес, надавати допомогу ВПО. Під час воєнного стану основними джерелами доходу місцевих бюджетів залишаються податок на доходи фізичних осіб, місцеві податки і збори, єдиний податок.

Попри значні втрати, місцеві бюджети виконували свої зобов'язання на фінансування освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення населення, ЖКГ та забезпечували необхідну економічну діяльність, виконання загальнодержавних функцій. Місцева влада має значно менший доступ до позикового ресурсу для покриття бюджетного дефіциту.

Тому, місцевим громадам довелося скорочувати видатки та надсилати запити до центральної чи регіональної влади про пряму фінансову допомогу.

Опитування третини громад КСЕ Агроцентром та Всеукраїнською асоціацією громад, за підтримки Фонду Конрада Аденауера в Україні, характеризує бюджетну ситуацію, в якій опинилися громади у травні 2022 року. Як видно з табл.8.1., четверта частина громад, що знаходилася у зоні вторгнення РФ, зібрали щонайменше на 50% менше доходів від довоєнних планів.

**Таблиця 8.1. Ситуація із доходами громад на травень 2022 року**

На скільки впали бюджетні доходи відносно очікуваних значень?	ОТГ поза зоною бойових дій, %	ОТГ у зоні бойових дій, %	ОТГ, що постраждали від російської окупації, %
Впали на 0-9%	23%	12%	13%
Впали на 10-29%	21%	26%	17%
Впали на 30-49%	8%	23%	30%
Впали на 50-69%	3%	20%	22%
Впали на понад 70%	1%	3%	4%
Не впали	43%	15%	13%
Важко сказати	1%	0%	0%

Джерело: побудовано автором за даними [187].

Дві третини ОТГ, які знаходились поза зоною бойових дій, відзначили падіння доходів. Громади стикнулися із потребою продовжувати фінансувати освіту, медицину та ЖКГ при падінні надходжень до 70%. Серед опитаних громад, 51% довелося ухвалювати скорочення видатків бюджету, переважно на освіту, ЖКГ та оплату праці. Найбільше постраждалими бюджетними статтями є надходження з податку на доходи фізичних осіб (ПДФО), акцизів та земельного податку.

За 9 місяців 2022 р. надходження до місцевих бюджетів дещо збільшилися і становили 400,6 млрд грн (включно із трансфертами), що значно перевищує надходження до обласних бюджетів. За цей період до місцевих бюджетів надійшло міжбюджетних трансфертів на суму 102,3 млрд грн (субвенцій та дотацій місцевим бюджетам).

В умовах тривалої війни надходження до місцевих бюджетів мають нестабільний характер, зберігаються ризики їх скорочення через непередбачувані події та їх наслідки. В структурі надходжень місцевих бюджетів за січень-вересень 2022 року найбільшу частку становив податок з доходів фізичних осіб - 47,0 % (188,5 млрд грн). Вагомим джерелом доходів місцевих бюджетів залишились субвенції з державного бюджету – 21,3 % (85,3 млрд грн), єдиний податок – 8,4 % (33,6 млрд грн), податок на майно – 6,5 % (26,2 млрд грн) [188].

Ризики порушення фінансової стійкості місцевих бюджетів залишаються високими через можливе загострення воєнної ситуації, зміни в оподаткуванні, падіння ділової активності та інші. Зокрема, скасування обов'язковості виплат роботодавцями середньої заробітної плати мобілізованим особам може зменшити обсяги надходжень до бюджету в майбутньому. Зростання потреби в енергоресурсах, їх ціни також негативно впливатиме

187 Decentralization and Communities Amalgamations: Increasing the Urban and Rural Divide? URL: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Final-Report-II-part-KAS.pdf>

188 Аналіз виконання державного та місцевих бюджетів. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/15748>

на місцеві бюджети. Внаслідок скасування загальнодержавного акцизу на пальне (встановлення ставки на рівні 0 євро за 100 літрів), місцеві бюджети, які з 1 січня 2017 року отримують частку (13,4 %) від надходжень акцизу відчували значні втрати. Надходження від акцизу на пальне становило лише 7 млрд грн або 1,8 % у загальній структурі. Восени Верховною Радою України прийнято Закон України № 2618-IX від 21.09.2022 «Про внесення змін до розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України щодо ставок акцизного податку на період дії правового режиму воєнного, надзвичайного стану» щодо відновлення оподаткування нафтопродуктів та встановлення нових ставок на акциз із нафтопродуктів (бензин - 100 євро за 1000 літрів, дизель - 100 євро за 1000 літрів, біопаливо - 100 євро за 1000 літрів, газ - 52 євро за 1000 літрів), що дасть змогу змінити ситуацію [189].

Отже, в цілому фінансова та бюджетна система України демонструє здатність протистояти ризикам, ефективно розпоряджатися ресурсами, нарощувати їх у разі потреби, а також адаптуватись до нових умов. Зберігається необхідний рівень надання послуг та швидке реагування на непередбачувані виклики за будь-яких умов. З середини 2023 року НБУ очікує зниження безпекових ризиків України. За оцінками Національного банку України 2023 року темпи економічного зростання становитимуть 4 %, у 2024 році – 4,9 % [190]. Головним джерелом економічного зростання і формування стійкої фінансової системи в державі буде активізація інвестиційної діяльності та поживлення споживчого попиту, відновлення ділової активності, розбудова інфраструктури, формування нових фіскальних стимулів до розвитку. За прогнозом НБУ у 2023 році такі зміни базуватимуться на: зростанні приватного споживання на 8 % завдяки поступовому відновленню попиту; зростанні на рівні 16–25 % повоєнних інвестицій; позитивній динаміці обсягів зовнішньої торгівлі.

---

189 Аналіз виконання державного та місцевих бюджетів. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/15748>

190 Офіційний сайт Національного банку України. URL: <https://bank.gov.ua/>

## РОЗДІЛ 9. ЕКОЛОГІЧНІ ЗАГРОЗИ ДЛЯ НАСЕЛЕННЯ

### 9.1. Оцінка екологічних проблем, що впливають на якість життя населення

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, хімічне і біологічне забруднення повітря, води, ґрунтів, шум, антропогенні зміна клімату та зміна екосистем є одними з чинників, які безпосередньо впливають на стан здоров'я людей [191]. Це й не дивно, адже вживаючи забруднену воду, споживаючи продукти, вирощені на забруднених землях, щодня вдихаючи забруднене повітря, людина отримує дози різноманітних небезпечних речовин, які накопичуються та негативно впливають на її організм [192]. Навіть у відносно спокійному 2021-му році значна частина населення відмічала існування екологічних проблем. Так, забруднення, вугільний пил або інші екологічні проблеми (смог, неприємні запахи, забруднена вода тощо) відмічали 15,5% жителів міст і 6,2% мешканців сільської місцевості, що можна вважати серйозною проблемою.

Відповідно до Індексу екологічної ефективності, ще до початку російського вторгнення в лютому 2022 року Україна мала низькі рейтинги за такими екологічними показниками, як якість повітря, біорізноманіття та стан екосистеми, тому після війни екологічна ситуація в Україні, ймовірно, буде гіршою, ніж будь-коли [193]. В контексті погіршення екологічної ситуації внаслідок військових дій через пожежі на нафтобазах, промислових підприємствах, які використовують у своїй діяльності різні хімічні речовини, варто відзначити, що й до повномасштабних військових дій по всій території України викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення навіть у 2020 році становили тільки метану, діоксиду сірки і оксиду вуглецю понад 400 тисяч тон кожного [194]. Аналогічна ситуація і зі стічними водами: скинуто у поверхневі водні об'єкти без очищення 3316 м<sup>3</sup> стоків. Відповідно, після війни для покращення екології доведеться впроваджувати нові стандарти на викиди в атмосферу і стічні води, швидше всього даний перехід можливо буде реалізувати тільки через міжнародні гранти і кредити.

Європейське агентство з дослідження навколишнього середовища (ЕЕА) опублікувало свій звіт про шумове забруднення в країнах Євросоюзу. У звіті відображено вплив

---

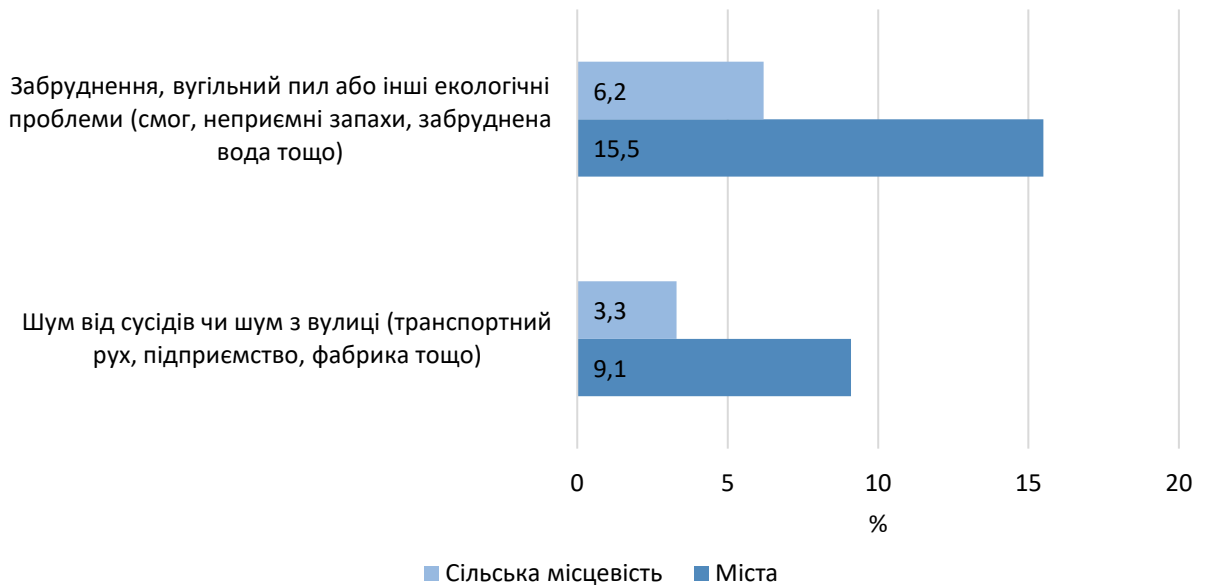
191 Preventing disease through healthy environments [Електронний ресурс] // World Health Organization. – 2006. – Режим доступу до ресурсу: [https://www.who.int/quantifying\\_ehimpacts/publications/preventingdisease.pdf](https://www.who.int/quantifying_ehimpacts/publications/preventingdisease.pdf).

192 Чи впливає стан довкілля на життя і здоров'я людини: думка українців [Електронний ресурс] // Екологія. Право. Людина. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <http://epl.org.ua/eco-analytics/chy-vplyvaye-stan-dovkillya-na-zhyttya-i-zdorov-ya-lyudyny-dumka-ukrayintsiv/>.

193 Bystrov V. Ukraine and the others: the environmental impacts of war. europa.eu. URL: [https://europa.eu/youth/year-of-youth/young-journalists/ukraine-and-others-environmental-impacts-of-war\\_en](https://europa.eu/youth/year-of-youth/young-journalists/ukraine-and-others-environmental-impacts-of-war_en) (date of access: 08.09.2022).

194 Довкілля України. Державна служба статистики України. URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2021/zb/11/Dovk\\_20.pdf](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/11/Dovk_20.pdf) (дата звернення: 05.09.2022).

різноманітних факторів на шумову картину, а також аналізуються дії, які робляться і які необхідно прийняти для подолання проблеми надмірної шумового забруднення [195]. В Україні аналогічні дослідження досі не проводилися, тому судити про проблему можна тільки через опитування, за яким українці також відзначають шумове забруднення. Шум від сусідів чи шум з вулиці (транспортний рух, підприємство, фабрика тощо) в 2021-му році турбував 9,1% містян і 3,3% селян (рис. 9.1).



**Рис. 9.1. Частка населення, які потерпають від екологічних позбавлень, за типом поселення, %**

*Джерело:* розроблено автором.

Щодо забруднення повітря міст, то ще в 2015 році (а кількість авто на дорогах тільки зростає) 78% викидів забруднюючих речовин в атмосферу в Києві згенерували автомобільні вихлопи [196]. Основними токсичними речовинами, які постійно виявляються в атмосферному повітрі, є оксиди сірки, азоту, вуглецю, пил різного походження. В Україні негативного впливу атмосферних забруднень зазнає близько 17 млн. осіб, або 34% всього населення. Вади розвитку дітей у містах із забрудненням навколишнього середовища трапляються в 3-4 рази частіше, ніж у відносно чистих, хвороби органів дихання реєструються удвічі частіше, загальний рівень захворюваності населення на 25-40% вищий, вищий також рівень алергічних, онкологічних, серцево-судинних, генетичних та інших захворювань [197].

195 Quiet areas in Europe. The environment unaffected by noise pollution [Електронний ресурс] // European Environment Agency. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.eea.europa.eu/publications/quiet-areas-in-europe>.

196 Тишкевич Б. Обережно, автомобілі! Які ризики для здоров'я несе забруднення повітря у Києві [Електронний ресурс] / Б. Тишкевич, І. Вербицький // Mistosite. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: [https://mistosite.org.ua/articles/oberezhno-avtomobili-yaki-ryzkyk-dlia-zdorovia-nese-zabrudnennia-povitria-u-kyievi?fbclid=IwAR0dsF-S69RmW2DL6I\\_kAYIR5KPcne1JBNtxViXQkhTKUUZsNVnh5b9SDMA](https://mistosite.org.ua/articles/oberezhno-avtomobili-yaki-ryzkyk-dlia-zdorovia-nese-zabrudnennia-povitria-u-kyievi?fbclid=IwAR0dsF-S69RmW2DL6I_kAYIR5KPcne1JBNtxViXQkhTKUUZsNVnh5b9SDMA).

197 Борисенко А. В. Стан атмосферного повітря і неінфекційна захворюваність [Електронний ресурс] / А. В. Борисенко // Державна установа "Вінницький обласний лабораторний центр МОЗ України. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: [http://cgz.vn.ua/problematika-gromadskogo-zdorovya/problematika-gromadskogo-zdorovya\\_455.html](http://cgz.vn.ua/problematika-gromadskogo-zdorovya/problematika-gromadskogo-zdorovya_455.html).

Сільські ж жителі страждають більше від забруднення питної води. Як би там не було, проте в містах перед потраплянням у водогін вода проходить очищення. Прикладом того, що українці в сільській місцевості споживають забруднену воду, є дослідження криниць Львівської області. Так, у 2019 році у лабораторіях перевірили 2129 джерел децентралізованого водопостачання на території Львівщини: індивідуальних криниць, громадських каптажів та колодязів. Із 2027 індивідуальних джерел децентралізованого водопостачання на Львівщині 399 не відповідають санітарно-гігієнічним нормативам (19,7%) [198]. Якщо у містах бодай формально передбачений моніторинг водопровідної води, а також є доступ до бюветів та очищеної бутильованої, то у сільській території ситуація критична. Як свідчать офіційні дані, в 13-ти областях України уже зараз спостерігається природний дефіцит прісної води належної якості. Приблизно 20% добрив та пестицидів, що використовують на полях, потрапляють у водні об'єкти. При цьому лише в 713 сільських населених пунктів із понад 26 тисяч використовують привізну воду [199].

## *9.2. Екологічні збитки, їх вплив на населення, можливості відновлення*

Попри те, що внаслідок війни не працює велика кількість забруднюючих підприємств, екологія тільки погіршиться. Міністр Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України повідомив, що від початку війни вже зафіксовано понад 2 200 злочинів проти довкілля. Шкода довкіллю вже перевищила 1 373 млрд гривень, або понад 37,4 млрд євро. З них найбільше страждає повітря від горіння нафтопродуктів та лісових пожеж. 927 млрд гривень – такою є матеріальна шкода від забруднення повітря [200].

---

198 Дуляба Н. У криницях на Львівщині виявили перевищення нітратів. Перелік сіл із забрудненою водою [Електронний ресурс] / Н. Дуляба // Львівський портал. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://portal.lviv.ua/news/2019/10/21/u-krynytsyah-na-lvivshyni-vyavyly-perevysshennya-nitrativ-perelik-sil-iz-zabrudnenoyu-vodoyu>.

199 Журавльова О. На межі дефіциту: що відбувається з питною водою в Україні [Електронний ресурс] / О. Журавльова // Deutsche Welle. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.dw.com/uk/na-mezhi-defitsytu-shcho-vidbuvaietsia-z-pytnoi-vodoiu-v-ukraini/a-58019993>.

200 6 листопада – Міжнародний день з попередження експлуатації навколишнього природного середовища під час воєн та збройних конфліктів. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: <https://mepr.gov.ua/news/40264.html> (дата звернення: 07.11.2022).



**Рис. 9.2. Оцінка Держекоінспекцією шкоди за 8 місяців війни**

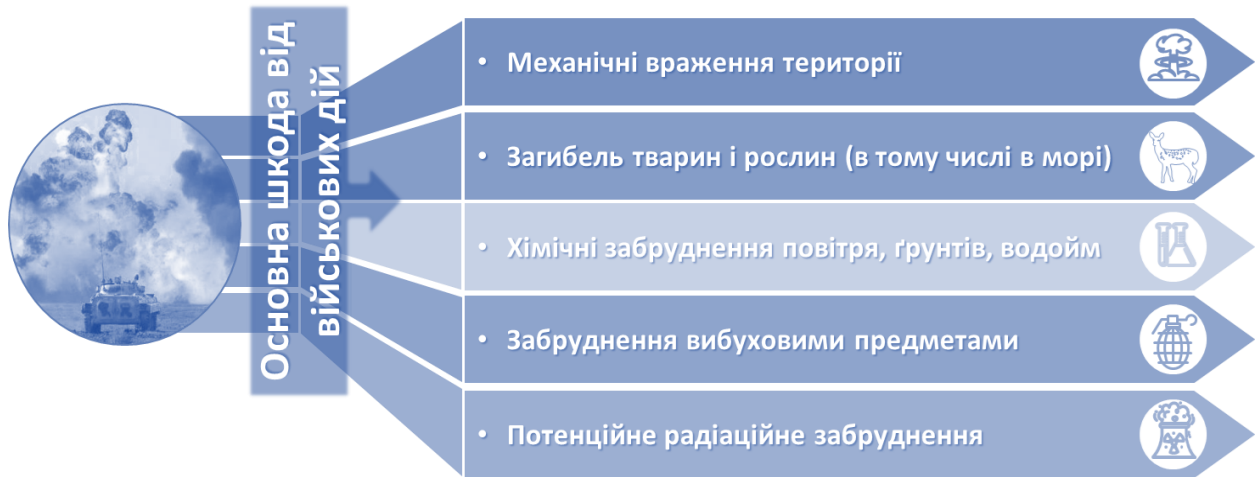
Джерело: розроблено автором за даними [201].

Внаслідок дій окупантів вже постраждала третина лісового фонду. За інформацією Рахункової палати, з початку війни кількість таких викидів перевищила 67 млн тон. Одразу варто відмітити, що оцінка екологічної шкоди різними організаціями дуже відрізняється, так як на частину території нема доступу, а частину ще треба детально досліджувати. Для порівняння: у 2021 та 2020 роках вони складали лише 2,2 млн тон на рік. На сьогодні через росіян вже постраждало 3 млн га лісів в Україні. Це число є майже третиною лісового фонду нашої держави. Деякі з них вже втрачено назавжди. Росія перетворила наші родючі чорноземи в найбільш забруднені вибухівкою землі у світі. Близько третини території України потребуватиме розмінування, на що знадобиться щонайменше 10 років. Війна загрожує не тільки довкіллю України. Росіяни також спричинили низку проблем для навколишнього середовища в Європі та в перспективі загрожують ще більшими [202]. Загалом шкоду для екології внаслідок військових дій можна поділити на наступні частини (рис. 9.3):

- механічні враження території;
- загибель тварин і рослин (в тому числі в морі);
- хімічні забруднення повітря, ґрунтів, водойм;
- забруднення вибуховими предметами;
- потенційне радіаційне забруднення.

201 Державна екологічна інспекція України. Державна екологічна інспекція України. URL: <https://www.dei.gov.ua/posts/2408> (дата звернення: 21.11.2022).

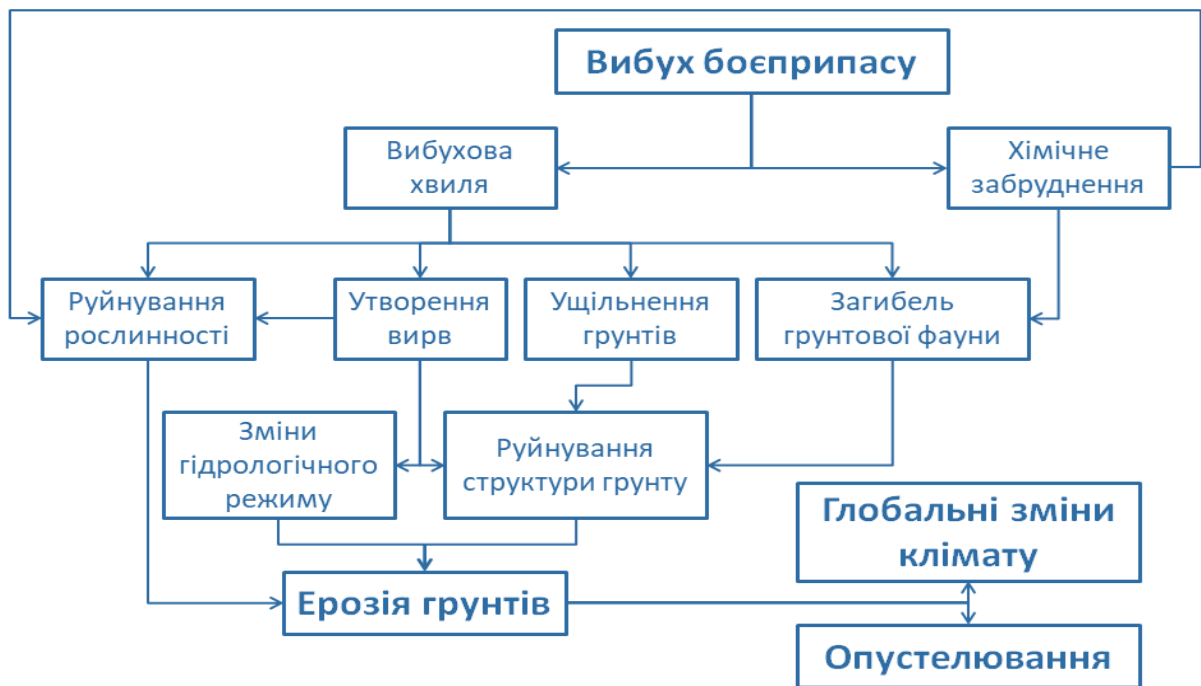
202 Сьогодні День попередження експлуатації навколишнього середовища під час війни та військових конфліктів. Офіційна сторінка Рахункової палати у Facebook. URL: <https://www.facebook.com/rp.gov.ua/posts/pfbid0XjMTJiXvdsSohDoEix175xMvGDBdeqAYF3AFE5Dh7YFSqXpEpEUEX41k3Ag1EMWNI> (дата звернення: 07.11.2022).



**Рис. 9.3. Екологічна шкода від військових дій**

Джерело: розроблено автором.

Деякі екологічні порушення діють на людину напряму, як от забруднення повітря чи води, а деякі швидше порушують середовище існування, знижують біорізноманіття чи атрактивність ландшафтів (типу механічного враження території чи знищення лісів), проте шкода відчутна в обох випадках. До того ж варто відмітити комплексну шкоду від бойових дій. Як приклад, звичайний вибух має більшість перерахованих вище шкідливих дій (рис. 9.4).



**Рис. 9.4. Екологічна шкода від детонації боєприпасів**

Джерело: [203].

203 Василюк О., Колодежна В. Якою має бути доля пошкоджених вибухами українських територій?. Українська природоохоронна група (UNCG). URL: <https://uncg.org.ua/iakoiu-maie-but-y-dolia-poshodzhenykh-vybukhamy-ukrainskykh-terytorij/> (дата звернення: 04.11.2022).



**Механічні враження території** найбільш характерні для регіонів, де ведуться чи велися активні бойові дії. В першу чергу це вирви від снарядів і авіаційних бомб, які руйнують інфраструктуру, погіршують сполучення між населеними пунктами, нищать парки, обійстя населення і сільськогосподарські угіддя, що несе в собі шкоду якості життя людей. Руйнування значного масштабу спричиняє вибухова хвиля. Приміром, 250-кілограмова бомба, детонуючи, може залишити по собі воронку діаметром до 8 метрів і глибиною до 4 метрів. Від вибуху завжди викидається якась частина ґрунту. З урахуванням того, що в середньому 1 кг вибухової речовини дорівнює 1,5 м<sup>3</sup> вивернутого ґрунту, то у випадку із 100-ма снарядами рахунок піде на сотні кубометрів (рис. 9.5). Оголений ґрунт в утвореній воронці ущільниться по стінках, адже основна дія ударної хвилі припадає саме туди [204].



**Рис.9.5. Супутниковий знімок Ізюмського району Харківської області після бойових дій**

*Джерело:* [205].

Наприклад, РСЗВ «Смерч» лишає вирву до 3м завглибшки, діаметром близько 6м (табл. 9.1). Окрім цього відбувається ушкодження ґрунтів, берегів річок внаслідок руху важкої техніки (особливо по весняному бездоріжжю) і робіт по монтуванню переправ, понтонів, засипання русл невеликих річок. Рух важкої техніки, зведення фортифікаційних будов і бойові завдають шкоди ґрунту [206]. Це викликає деградацію рослинного покриву та

204 Василюк О., Колодежна В. Якою має бути доля пошкоджених вибухами українських територій?. Українська природоохоронна група (UNCG). URL: <https://uncg.org.ua/iakoiu-maie-buty-dolia-poshkodzhenykh-vybukhamy-ukrainskykh-terytorij/> (дата звернення: 04.11.2022).

205 Василюк О., Колодежна В. Якою має бути доля пошкоджених вибухами українських територій?. Українська природоохоронна група (UNCG). URL: <https://uncg.org.ua/iakoiu-maie-buty-dolia-poshkodzhenykh-vybukhamy-ukrainskykh-terytorij/> (дата звернення: 04.11.2022).

206 Impact on The Environment: A Neglected Aspect Of The Sustainable Development Debate A Briefing Paper For States And Non-Governmental Organisations. International Peace Bureau. URL: <http://www.ipb.org/wp-content/uploads/2017/03/briefing-paper.pdf> (дата звернення: 08.09.2022).

підвищує вітрову та водну ерозії. Зважаючи, що більшість бойових дій у 2022 році здійснюються в зоні розповсюдження найродючіших ґрунтів України і Європи, дія забруднення й ерозії на сільське господарство буде дуже вагомою. І вірогідно, більш значущою, ніж вплив на дику природу. Для населення це в першу чергу господарські проблеми (в тому числі при сільськогосподарських роботах), а також зниження атрактивності довілля.

В той же час балістичні і крилаті ракети принесли враження у всіх регіонах країни.

**Таблиця 9.1. Механічні ушкодження земної поверхні внаслідок різних типів ракет і артилерії**

Назва	Вид зброї	Дальність ураження	Орієнтовні наслідки
Град	реактивна система залпового вогню (РСЗВ)	до 30 км	вирва до 2 м
Ураган	РСЗВ	до 40 км	вирва понад 2 м
Смерч	РСЗВ	до 70 км	вирва до 3 м завглибшки, діаметр близько 6 м
Торнадо-С	РСЗВ, модифікація «Смерч»	до 120 км	вирва до 3 м завглибшки, діаметр близько 6 м
Піон	артилерія	до 47 км	вирва до 2 м завглибшки, діаметр близько 5 м
ФАБ	фугасна авіаційна бомба	радіус залежить від потужності	ураження ФАБ-500 (кг) - до 160 м
Іскандер	балістична ракета, може мати теплові пастки як хибні цілі	до 500 км	залишає вирву близько 12 м в діаметрі, завглибшки 7 м
Калібр	крилата ракета	до 2600 км	Вирва понад 7 метрів глибиною
С-300	ракета зенітно-ракетної системи	до 120 км	вирва до 10 м в діаметрі

Джерело: [207].

**Загибель тварин і рослин** (в тому числі в морі) не впливає на якість життя населення, проте несе шкоду біорізноманіттю і привабливості навколишнього середовища. Окрім цього, варто відмітити, що, наприклад, рукотворні ліси Олешківських пісків захищають від піщаних буревіїв Олешки та сусідні громади. Особливу небезпеку становить знищення видів, які занесені в Червону книгу України, що в майбутньому може мати незворотні наслідки для екосистем в зоні бойових дій. Від початку 2022 року в лісових масивах України зафіксовано значну кількість пожеж [208] (рис. 9.6). Також у місцях інтенсивних боїв суттєво порушується нерест риб, руйнуються місця гніздівлі птахів через гучні звуки вибухів (нерідко боєприпаси вибухають у самих водоймах). На стан водно-болотних екосистем негативно впливає форсування річок плавучими бронетранспортерами й зведення понтонних переправ для інших транспортних засобів [209].

Війна несе загрозу усім живим істотам. Усі вони так чи інакше страждають від її наслідків. Це може бути безпосередня шкода, наприклад, загибель чи травми внаслідок вибухів,

207 «95% снарядів свою роботу зробили»: чим РФ обстрілює Харків. MediaPort – Новини Харкова та України. URL: <https://www.mediaport.ua/95-snaryadiv-svoyu-robotu-zrobili-chim-rf-obstrilyuie-harkiv> (дата звернення: 08.09.2022).

208 Екологія в умовах війни: бомба уповільненої дії. АрміяInform – Інформаційне агентство АрміяInform. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/06/05/ekologiya-v-umovah-vijny-bomba-upovilnenoyi-diyi/> (дата звернення: 08.09.2022).

209 Губарева В. Що робити з вирвами від вибухів та знищеними ландшафтами? Рішення, які працюють. Рубрика. URL: <https://rubryka.com/article/explosive-burst/> (дата звернення: 02.11.2022).

розлякування через нетиповий шум, вимушена зміна міграційних параметрів чи зимових циклів тощо. А також опосередковані наслідки війни: різноманітне забруднення середовища існування і трансформація природного ландшафту внаслідок військових дій чи інших воєнно-технічних заходів, оселищ, цілковита їх втрата внаслідок вирубування, вигорання, переміщення військової техніки, дислокації військових підрозділів, нищення чи блокування екологічних коридорів тощо [210].



**Рис. 9.6. Картосхема найбільш постраждалих від лісових пожеж регіонів**

Джерело: [211].

Окрім пожеж, існує небезпека зростання вирубок лісів для промисловості, укріплення оборонних рубежів, а також заради опалення. П'ятий пакет санкцій ЄС проти Росії передбачає заборону на імпорт деревини з країни-агресора. На це міністр захисту довкілля України заявив, що Україна буде нарощувати обсяги рубок, щоби частково замінити Росію та Білорусь на європейських ринках деревини. І зважаючи на те, що обсяги рубок за три місяці повномасштабної війни поки не збільшились, існують прогнози, що ситуація зміниться, адже бюджет потребує нових надходжень, надходитимуть вони від продажу ресурсів, і це в результаті призведе до більш активної вирубки лісів [212].

210 Журавель Д. «Війна не закінчується на лінії фронту». Як бойові дії впливають на екосистеми, та чи зможе природа відновитися самостійно. ШоТам. URL: <https://shotam.info/viyna-ne-zakinchietsia-na-linii-frontu-yak-boyovi-dii-vplyvaiut-na-ekosystemy-ta-chy-zmozhe-pryroda-vidnovytisia-samostiyno/> (дата звернення: 03.11.2022).

211 Губарева В. Лісові пожежі, війна і несподівані наслідки: що робити зі згарищем?. Рубрика. URL: <https://rubryka.com/article/war-and-forest-fires/> (дата звернення: 03.11.2022).

212 Губарева В. Лісові пожежі, війна і несподівані наслідки: що робити зі згарищем?. Рубрика. URL: <https://rubryka.com/article/war-and-forest-fires/> (дата звернення: 03.11.2022).

Стосовно природної рослинності, то, очевидно, поблизу місця вибуху її фактично не залишається. Трапляються випадки коли вибух руйнує також водонепроникний шар корінних порід. У такому випадку пришвидшується просочування води в ґрунт, вода в ній не затримується (на своєму шляху вона активно розмиває стінки вирви). Це пришвидшує відкладення органічної речовини всередині ґрунтового профілю шляхом збільшення кількості мікро- та макрофауни, але сприяє закисненню, а не збагаченню ґрунту [213]. Серед усіх природних екосистем України ліси чи не найсильніше страждають від посилених бойових дій, а їхнє повне відновлення потребуватиме найбільше часу. Масове використання артилерії та ударної авіації по військових та інфраструктурних об'єктах в лісах і поблизу них спричиняє лісові пожежі, які в засушливих умовах можуть знищити тисячі гектарів лісу [214]. Приміром, це сталося протягом весни в Чорнобильській зоні відчуження та на її околицях, де вигоріло більше 10 тисяч га. Серйозно постраждали від пожеж і ліси Херсонщини, найдужче на Кінбурнському півострові. А ще ліси Луганщини, Харківщини та Донеччини на лівому березі Сіверського Дінця, де вже довгий час тривають найбільш активні бойові дії. Так, нещодавно Держекоінспекція України оповістила, що в Луганській області зафіксовано пожежі на площі понад 17 тисяч га, а сума нарахованих втрат склала 38,4 млрд грн [215]. Для соснових лісів ці пожежі, на жаль, стали фатальними. І деякі з цих територій не будуть заліснені впродовж десятиліть. Їх створювали протягом 30 років, а після війни все доведеться починати з нуля. При цьому, ми вже не в 1954 році, коли були справжні зими та опади. За пів століття відбулися зміни клімату, до нас прийшли вітри та спека, які через порушення в екології тільки погіршаться, так як ліси все ж пом'якшують негативні метеорологічні явища, що, в свою чергу, вплине на здоров'я населення і можливості господарювання. Тож відновлення штучних лісів буде складнішим, ніж раніше [216].

В Чорному морі через військову агресію РФ вже загинуло не менш 5 тисяч дельфінів. Про це повідомив доктор біологічних наук, співробітник національного природного парку «Тузлівські лимани» Іван Русєв. За його словами, через повномасштабне військове вторгнення РФ в Україну на території кількох країн загинуло дуже багато дельфінів, зокрема рідкісні та занесені до Червоної книги Міжнародного союзу охорони природи. Дельфіни потрапляють у зону опромінення навігаційних приладів суден, що виводить з ладу їх органи навігації та ехолокації. Страждають дельфіни також від потужних вибухів під час бомбардування тощо [217]. Дельфінів зараз і так мало: їх приблизно 250 тисяч. І

---

213 Василюк О., Колодежна В. Якою має бути доля пошкоджених вибухами українських територій?. Українська природоохоронна група (UNCG). URL: <https://uncg.org.ua/iakoju-maie-buty-dolia-poshkodzhennykh-vybukhamy-ukrainskykh-terytorij/> (дата звернення: 04.11.2022).

214 Вплив війни на ліси України – Екологія Право Людина. Екологія Право Людина. URL: <http://epl.org.ua/about-us-posts/vplyv-vijny-na-lisy-ukrayiny/> (дата звернення: 03.11.2022).

215 Вплив війни на ліси України – Екологія Право Людина. Екологія Право Людина. URL: <http://epl.org.ua/about-us-posts/vplyv-vijny-na-lisy-ukrayiny/> (дата звернення: 03.11.2022).

216 Журавель Д. «Війна не закінчується на лінії фронту». Як бойові дії впливають на екосистеми, та чи зможе природа відновитися самостійно. ШоТам. URL: <https://shotam.info/viyna-ne-zakinchietsia-na-linii-frontu-yak-boyovi-dii-vplyvaiut-na-ekosystemy-ta-chy-zmozhe-pryroda-vidnovytysia-samostiyno/> (дата звернення: 03.11.2022).

217 Козова Л. В Чорному морі через військову агресію РФ загинуло не менше 5 тисяч дельфінів. УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/ecology/viyna-v-ukrajini-v-chornomu-mori-cherez-viyskovu-agresiyu-rf-zaginulo-ne-menshe-5-tisjach-delfiniv-foto-11922939.html> (дата звернення: 03.11.2022).

якщо вони будуть хворіти і гинути через війну і через брак корму, то не буде кому контролювати популяції в Чорному морі. В результаті все живе почне вироджуватися. Згодом і саме море стане неживим [218].

Окремо стоїть питання біологічного забруднення території. Наприклад, під час Другої світової війни військова техніка служила транспортними засобами для переміщення екзотичних рослин, за допомогою яких бур'яни доставлялися в екосистеми, в яких вони не існували раніше [219]. Потенційно подібне також може бути і наслідком теперішньої війни, так як техніку в Україну везуть зі всього світу, відповідно в наступні роки доведеться боротися з новими видами бур'янів. Екосистеми також страждають від шумового забруднення, яке створюють військові літаки.

Після війни держава має докласти зусиль, щоб відновити згорілі ліси і забезпечити відтворення природного середовища. 44% площ усіх заповідників та національних парків України знаходяться на тимчасово окупованих територіях або у зоні бойових дій. Це території, які не можна буде відбудувати чи відтворити. Зруйновані екосистеми можуть відновитися тільки самі, та для цього знадобляться роки та десятиліття [220].

**Хімічні забруднення повітря, ґрунтів, водойм** напряду несуть шкоду довкіллю і здоров'ю людей. Основною причиною хімічних забруднень є пожежі і вибухи. Пожежі внаслідок військових дій також спричиняють значну шкоду екології. Напряду їх дія на населення відбувається через викиди шкідливих речовин в повітря, а потім їх потрапляння і у воду, а опосередковано через загибель природи.

Бойові дії в Україні стихійно спричиняють лісові пожежі. Загасити їх часом практично неможливо, особливо на території, підконтрольній ворогу. Від початку 2022 року в лісових масивах України зафіксовано пожежі на загальній площі 5,5 тис. гектарів. Цей показник перевищує аналогічний минулорічний у 96 разів. Також 56% пожеж лісових масивів в Україні викликані російською агресією. Вогонь знищує все на своєму шляху гинуть тварини, комахи, цілі екосистеми, забруднюється повітря. Наслідки для здоров'я людини від диму пожеж різні: від подразнення очей та дихальних шляхів до більш серйозних порушень. Зокрема, зниження функції легенів, бронхіт, загострення астми та серцевої недостатності та передчасної смерті [221].

В сухих умовах пожежі поширюються моментально та на великі площі. На територіях, окупованих російськими військами, служби ДСНС не зможуть працювати та проводити ліквідацію загорянь. Також сприятливі умови для поширення пожеж у монокультурних соснових насадженнях на півночі та сході України. Крім лісів, на півночі країни, де

218 Гірак Г. Море хвилюється: що спричиняє масову загибель дельфінів. Korrespondent.net. URL: <https://ua.korrespondent.net/articles/4502921-more-khvylyuietsia-scho-sprychyniaie-masovu-zahybel-delfiniv> (дата звернення: 03.11.2022).

219 Stoddart. Catastrophic human interference with coral atoll ecosystems. Geography. 1968.

220 Заповідні території під час війни. Відновити міста буде простіше, ніж природу. Агенція медіа-технологій «СІД ІНФОРМ». URL: <https://eco.rayon.in.ua/topics/514206-zapovidni-teritorii-pid-chas-viyni-vidnoviti-mista-bude-prostishe-nizh-prirodu> (дата звернення: 19.09.2022).

221 Екологія в умовах війни: бомба уповільненої дії. АрміяInform – Інформаційне агентство АрміяInform. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/06/05/ekologiya-v-umovah-viyni-bomba-upovilnenoyi-diyi/> (дата звернення: 08.09.2022).

ведуться активні бойові дії, поширені болотні екосистеми і торфовища. Велика частина торфовищ України є осушеною, а отже – на них є сприятливі умови для виникнення торфових пожеж. Такі пожежі важко погасити і, у звичайний час, тому продовження бойових дій на території північних областей матиме важкі наслідки як для довкілля, так і для здоров'я людей. Під час горіння торфовищ в повітря виділяються такі токсичні речовини, як оксид і діоксид вуглецю, дрібнодисперсний пил із діаметром часток 2,5 мікрони (характерно для горіння), летючо-органічні сполуки, до складу яких входить акролеїн, формальдегід [222].

Величезну кількість пожеж фіксували зокрема у Чорнобильській зоні відчуження. Ця проблема там стоїть особливо гостро, і не через те, що в повітря нібито потрапляють радіонукліди. Річ у тім, що в місцевості майже не залишилось пожежної техніки: з п'ятдесяти машин залишилось п'ять-сім. Окрім того, ліси в Чорнобильській зоні заміновані, кожен вибух міни – це потенційно нова пожежа. І більше загиблих тварин [223].

Екологи поступово збирають дані про масштаби пошкодження ґрунтів, аналізуючи супутникові знімки чи виїжджаючи на місце подій, де це безпечно. У МБО «Екологія-Право-Людина» розповідають, що на супутникових знімках Ізюмського району Харківської області на ділянці 1 км<sup>2</sup> зафіксували понад дві тисячі воронки різного калібру. Через це у ґрунт потрапило 50 тон заліза, тонна сполук сірки та дві тони міді. Від вибухів вивернуто 90 тисяч тон ґрунту. Дана організація збирає дані про вплив війни на довкілля з 2014 року. За висновками екологів щодо розривів снарядів у Донецьку та суміжних населених пунктах ще вісім років тому на території площею 225 км<sup>2</sup> розриви снарядів утворили 15 тисяч воронки. Окрім цього, в довкілля потрапили тони токсичних речовин, що утворюються під час детонації та отруюють ґрунт і атмосферу. «Майже 392 тони металевих уламків снарядів розсіяні на цій території, що робить її непридатною для сільськогосподарського використання. У довкілля потрапили продукти окиснення від 58 тон вибухових речовин, а також 70 тон оксиду алюмінію», – ідеться у висновках екологів [224].

У військовій діяльності використовуються розчинники, паливо та інші токсичні хімікати, які можуть вимивати токсини в навколишнє середовище, які залишаються там протягом десятиліть і навіть століть, а це погіршить якість води, яка потребуватиме кращого очищення, а також вирощеної продукції. Збройні сили з усього світу відповідальні за викиди двох третин хлорфторвуглеців, які були заборонені Монреальським протоколом 1987 року через пошкодження озонового шару. Декілька досліджень виявили сильну

---

222 Омельчук О., Садогурська С. Природа та війна: як військове вторгнення Росії впливає на довкілля України. Екодія. URL: <https://ecoaction.org.ua/pryroda-ta-vijna.html> (дата звернення: 08.09.2022).

223 Лісові пожежі, війна і несподівані наслідки: що робити зі згарищем?. «ІА Рубрика». URL: <https://rubryka.com/article/war-and-forest-fires/> (дата звернення: 08.09.2022).

224 Лиховид І. Як очистити поля й городи. День. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/yak-ochystyty-polya-y-gorody> (дата звернення: 02.11.2022).

позитивну кореляцію між військовими витратами та збільшенням викидів парникових газів [225].

Найлегше рішення, безпечне для людей і екосистем – просто покинути забруднені боєприпасами території. Як це, приміром, зробили в «Червоній зоні» у північно-східній Франції. Понад 1200 км<sup>2</sup> родючої французької землі в районі Верденської битви були визнані владою як «повністю розгромлені», була введена сувора заборона доступу; територія була класифікована за ступенем пошкодження. Згодом шляхом очищення площу особливо враженої зони вдалося зменшити до 100 км<sup>2</sup> (приблизно розміром з Париж), втім, туди все ще заборонено в'їжджати та використовувати землю в сільському господарстві [226]. Для місцевих аграріїв та селян, безперечно, це була величезна втрата. Адже до того, як територія поблизу Вердена стала полем бою, це був розвинутий сільськогосподарський регіон, усіяний маленькими селами [227].

Доступ до чистої питної води зараз також порушено: як наслідок, можливі не лише забруднення наших річок та поширення бактеріальних інфекцій, а й ризик збільшення онкологічних захворювань у населення [228].

**Забруднення вибуховими предметами** несе також пряму загрозу життю і здоров'ю населення України. За словами міністра внутрішніх справ Дениса Монастирського в Україні потрібно розмінувати приблизно 270 тисяч квадратних кілометрів території. Оперативне розмінування доріг та населених пунктів можна здійснити впродовж року, втім на повне розмінування піде багато часу [229]. Окрім мін значні площі забруднені іншими всіма видами вибухових предметів. У Міністерстві внутрішніх справ зазначають, що повне розмінування забруднених вибухонебезпечними предметами територій триватиме 5–10 років [230]. Проте, як показує практика, вибухові предмети будуть знаходити десятиліттями, як це було після Другої світової війни. Відповідно, реальність бути ушкодженим після вибуху не знайденої вибухівки триватиме як мінімум життя одного покоління. Якраз забруднення вибуховими предметами Україна власними силами долатиме десятиліттями, якщо не буде допомоги міжнародних організацій та інших країн.

---

225 Jorgenson A. K., Clark B. The temporal stability and developmental differences in the environmental impacts of militarism: the treadmill of destruction and consumption-based carbon emissions. *Sustainability Science*. 2015. Т. 11, № 3. С. 505–514. URL: <https://doi.org/10.1007/s11625-015-0309-5> (дата звернення: 08.09.2022).

226 Василюк О., Колодежна В. Якою має бути доля пошкоджених вибухами українських територій?. Українська природоохоронна група (UNCG). URL: <https://uncg.org.ua/iakoiu-maie-but-y-dolia-poshkodzhennykh-vybukhamy-ukrainskykh-terytorij/> (дата звернення: 04.11.2022).

227 France's Zone Rouge is a lingering reminder of World War I's Battle of Verdun. *National geographic*. URL: <https://education.nationalgeographic.org/resource/red-zone> (date of access: 04.11.2022).

228 Мельник В. Хімічні реакції, яких ми не бачимо. Як на наше здоров'я впливають залишки російських ракет. *Vikna*. URL: <https://vikna.tv/styl-zhyttya/zdorovia-ta-krasa/yak-vijna-vplyvaye-na-ekologiyu-ukrayiny-ta-zhyttya-lyudej/> (дата звернення: 13.01.2023).

229 Войтюк Т. В Україні заміновано приблизно 270 тисяч квадратних кілометрів території – Монастирський. *Суспільне - новини*. URL: <https://suspijne.media/251361-v-ukraini-zaminovano-priblizno-270-tisac-kvadratnih-kilometriv-terytorii-monastirskij/> (дата звернення: 19.09.2022).

230 Розмінування в Україні потребують 270 тисяч квадратних кілометрів. *Мілітарний*. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/rozminuvannya-v-ukrayini-potrebuyut-270-tysyach-kvadratnyh-kilometriv/> (дата звернення: 19.09.2022).

За даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, 20% території країни забруднено вибухонебезпечними предметами. Із 2014 року постраждало 150-180 тисяч км<sup>2</sup>, це 25-30% території країни. Фактично третину держави доведеться ретельно перевірити саперам, перш ніж на ній дозволяють продовжувати господарську діяльність. У Державній службі надзвичайних ситуацій звітують, що розмінували 48 тисяч гектарів сільськогосподарських угідь на деокупованих територіях. Зараз передусім розмінуються населені пункти, потім поля та ліси. Щоб дочекатися, доки перевірять кожен квадратний метр землі, де були бої, знадобляться роки [231].

Усього з 2014 р. в Україні зареєстровано понад 1190 постраждалих від мін і інших вибухонебезпечних предметів. Проте це лише підтверджені випадки, а фактичне число жертв може бути значно більшим. Україна посідає п'яте місце у світі за кількістю постраждалих від вибухових предметів серед мирного населення і входить до трійки країн з найбільшою кількістю трагічних випадків з протитанковими мінами. Україна ще в 2016 році випередила за кількістю жертв підриву на мінах такі гарячі точки, як Афганістан, Сирію, Ємен та ін. Через це схід України на сьогодні вважають одним з найбільш замінованих регіонів світу. В Україні, як і в інших проблемних регіонах світу, найбільших ризиків зазнає мирне населення. Міни становлять серйозну загрозу і заважають вимушеним переселенцям повернутися додому. На сході України мінна небезпека так чи інакше впливає на життя понад 2 млн осіб, обмежуючи їх свободу пересування, особливо при перетині лінії фронту. Більш як 200 тис. дітей живуть у районах, «засіяних» мінами та іншими снарядами, що не розірвалися, які можуть обірвати їхнє життя на шляху до школи або під час ігор. Крім того, наявність мін та снарядів ускладнює ремонт важливої інфраструктури, що постраждала під час обстрілів. Міни також заважають людям займатися сільським господарством, обмежують доступ до шкіл та медичних установ [232].

Особливо небезпечними є касетні боєприпаси, які заборонені міжнародною спільнотою. Але як Україна так і Росія не є підписантами цієї угоди, тому використовують ці боєприпаси дуже часто. Касетні боєприпаси не розриваються у 50 % випадків. І вони становлять велику небезпеку для людей. Особливо небезпечними для сільськогосподарських робіт є протитанкові міни (на Київщині, Чернігівщині, Сумщині ставалися випадки, коли аграрії гинули при обробі своїх земель [233]). З обох сторін застосовується велика кількість протитанкових мін. Зазвичай для людей вони є безпечні, проте їх встановлення може нерідко супроводжуватися протипіхотними мінами і розтяжками, що становить небезпеку. Їх легко знайти. Проте, російською стороною часто

---

231 Лиховид І. Як очистити поля й городи. День. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/yak-ochystyty-polya-y-gorody> (дата звернення: 02.11.2022).

232 Горбулін В. П. Світова глобальна проблема розмінування: український вектор. Вісник НАН України. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/185010/03-Horbulin.pdf?sequence=1> (дата звернення: 02.11.2022).

233 На Чернігівщині у полі підірвався трактор, водій загинув На Чернігівщині у полі підірвався трактор, водій загинув. Українське національне інформаційне агентство «Укрінформ». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3490437-na-cernigivshini-u-poli-pidirvavsya-traktor-vodij-zagynuv.html> (дата звернення: 02.11.2022).



застосовують протипіхотні пластикові міни, а їх вже важко знайти з допомогою міношукача [234].

**Радіаційне забруднення** внаслідок військових дій поки не являється небезпекою, яка загрожує життю чи здоров'ю населення, проте потенційно, враховуючи постійні обстріли атомних електростанцій, може стати головним екологічним наслідком війни. Військами Росії було окуповано Зону відчуження. Дані із неї наразі свідчать про підвищений рівень гамма-випромінювання [235]. Державна інспекція ядерного регулювання України повідомила, що «на значній кількості точок спостереження перевищено контрольні рівні потужності дози гамма-випромінювання», проте це не несе серйозної загрози. Якщо ж раптом станеться аварія на якійсь із атомних станцій, то значні території стануть непридатними для життя і господарської діяльності на століття.

В той же час в новинах і в середовищі експертів виникають дискусії про потенційне застосування тактичної ядерної зброї. Професор міжнародних відносин Інсбруцького університету в Австрії Гергард Манґотт (Gerhardt Mangott) ставиться до загрози застосування Росією ядерної зброї дуже серйозно. Ризик того, що Володимир Путін справді готується до ядерної ескалації, досить великий, упевнений експерт. Рух військового поїзда і інформація про те, що Росія направила в Арктику атомний підводний човен К-329 «Белгород» для проведення випробування безпілотного підводного апарату «Посейдон», – це перший етап ескалації, свого роду «ядерне послання» російського президента, каже Манґотт [236].

**Вставка 9.1.** 3 жовтня британська газета The Times з посиланням на джерела у розвідці НАТО повідомила, що Росія готується провести випробування ядерної зброї в Чорному морі. В інтернеті з'явилися відео російського військового поїзда, що рухається в напрямку українського кордону, ймовірно, пов'язаного з 12-м Головним управлінням Міноборони Росії, яке відповідає за атомний арсенал, його зберігання, технічне обслуговування та транспортування [237].

При цьому варто відмітити, що територія, де відбувся вибух тактичної ядерної боєголовки, придатна для бою відразу після вибуху, за словами фізика-ядерника Володимира Улещенка. Війська того, хто застосував тактичну ядерну зброю, наступають через уражену територію, маючи спеціальне екіпірування. Для повсякденного життя, за словами фахівця, територія стане придатною через кілька місяців, якщо дотримуватися відповідних правил, наприклад, не споживати місцеві плоди чи воду. У тій же Хіросімі люди жили постійно і не всі з них померли через вплив радіації під час вибуху [238].

234 Гунько Л. Як проводити гуманітарне розмінування та очищення сільськогосподарських земель від вибухонебезпечних предметів. НУБіП України. URL: <https://nubip.edu.ua/node/114140> (дата звернення: 02.11.2022).

235 De Ferrer M. Radiation levels at Chernobyl are rising: The environmental impact of Russia's war in Ukraine. euronews.green. URL: <https://www.euronews.com/green/2022/02/25/radiation-levels-at-chernobyl-are-rising-the-environmental-impact-of-russia-s-war-in-ukrain> (date of access: 08.09.2022).

236 Барановська М. Путін готовий застосувати ядерну зброю. Його можна зупинити?. Deutsche Welle. URL: <https://www.dw.com/uk/putin-gotovij-zastosuvati-adernu-zbrou-jogo-mozna-zupiniti/a-63357891> (дата звернення: 02.11.2022).

237 Барановська М. Путін готовий застосувати ядерну зброю. Його можна зупинити?. Deutsche Welle. URL: <https://www.dw.com/uk/putin-gotovij-zastosuvati-adernu-zbrou-jogo-mozna-zupiniti/a-63357891> (дата звернення: 02.11.2022).

238 Журба А. А якщо вони застосують тактичну ядерну зброю?. zaxid.net. URL: [https://zaxid.net/statti\\_tag50974/](https://zaxid.net/statti_tag50974/) (дата звернення: 09.11.2022).

Розглядаючи післявоєнне відновлення екології вражених територій, доцільно відмітити, що є порушення, які реально подолати за 5-10 років: це механічні враження території і частково забруднення вибуховими предметами. На відновлення біорізноманіття потрібні будуть кілька десятиліть. А найгірше із хімічними забрудненнями і потенційним радіаційним враженням, на подолання яких може бути недостатньо і століття. Ми й раніше посідали 125 місце у світі за якістю прісної води, і війна не зробить ситуацію кращою [239].

Після закінчення бойових дій будемо спостерігати тотальне зниження тривалості життя населення, в тому числі і через якість повітря — це світова тенденція. Наприклад, в Іраку [після війни 1990–1991 років] середній вік хворих на систематичному медичному обслуговуванні відчутно знизився в порівнянні з довоєнним. В усьому Іраку (особливо у південній його частині) зафіксовано шестиразове підвищення онкологічних захворювань [240]. Тому й в Україні, скоріш за все, значно виростуть витрати на медицину, особливо в розрізі захворювань дихальних шляхів та серцево-судинних недугів [241]. Після першої гострої фази російсько-української війни 2014 року у людей віком 20-39 років, які брали участь у бойових діях, щорічно реєструється велика кількість випадків раку [242]. І частково онкологічні захворювання можуть бути пов'язані зі впливом канцерогенів внаслідок викидів шкідливих речовин під час вибухів і горіння.

Ряд військових спеціальностей пов'язані з особливими унікальними ризиками, підвищують імовірність впливу небезпечних канцерогенних токсинів на організм людини. Ці ризики можуть включати вплив азбесту, бойових отруйних речовин, деяких екологічних канцерогенів у повітрі, воді та ґрунті, радіоактивне випромінювання. Канцерогени воєнного часу впливають на зростання онкологічної захворюваності різними способами. Перхлорат може потрапляти у водоносні горизонти та переноситися на сотні і навіть тисячі кілометрів за межі поля бою. Забруднення сільськогосподарських земель може спричинити те, що сільськогосподарські продукти з токсинами й канцерогенами потраплятимуть на стіл українців. Все це у найближчому майбутньому може сприяти зростанню захворюваності населення України на рак легені, шлунку, підшлункової залози, печінки, нирки, сечового міхура, мезотеліому, лейкемію, анапластичну анемію, мієлому, неходжкінську лімфому [243].

---

239 Козачок А. Вплив війни на навколишнє середовище. Рубрика. URL: <https://rubryka.com/blog/impact-war-ecology/> (дата звернення: 19.11.2022).

240 Війна в Югославії: екологічні наслідки військових дій. Освіта.UA. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/ecology/21279/> (дата звернення: 15.02.2023).

241 Крикуненко І. Після війни стане коротшим життя. Еколог розповідає, як обстріли впливають на воду, повітря й ґрунти в Україні. Новини України та Світу. Головні і останні новини - NV. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/yak-viyna-vplivaye-na-vodu-povityra-ta-zemlyu-ukrajini-ekspert-novini-ukrajini-50243604.html> (дата звернення: 15.02.2023).

242 Ковальов О., Ковальов К. Як наслідки війни можуть впливати на захворюваність на рак в Україні та країнах Євросоюзу. Здоров'я України / ІНФОМЕДІА | інформація для спеціалістів здравоохранення. URL: <https://health-ua.com/article/71485-yak-nasldki-vjni-mozhut-vplivati-nazahvoryuvanst-narak-vukran-takranah-vros> (дата звернення: 02.02.2023).

243 Ковальов О., Ковальов К. Як наслідки війни можуть впливати на захворюваність на рак в Україні та країнах Євросоюзу. Здоров'я України / ІНФОМЕДІА | інформація для спеціалістів здравоохранення. URL: <https://health-ua.com/article/71485-yak-nasldki-vjni-mozhut-vplivati-nazahvoryuvanst-narak-vukran-takranah-vros> (дата звернення: 02.02.2023).

Виходячи із вище зазначеного, можна зробити висновки, що в контексті руйнації екології населення буде відчувати десятки років наслідки війни. В найближчі 5-10 років буде маса смертей і втрат здоров'я внаслідок забруднення вибуховими предметами, при цьому, як показує досвід Другої світової війни і більш сучасних конфліктів, шкода буде проявлятися навіть через 50 років, так як повністю розмінувати значні площі нереально. А вже починаючи з цього року внаслідок дії канцерогенів потенційно зросте захворюваність населення, в тому числі й на онкологічні хвороби. І дія забруднень внаслідок війни на населення триватиме десятиліттями. Це вже буде не пряме потрапляння канцерогенів з повітря, проте отруйні хімічні сполуки потраплятимуть в організми з водою та їжею, враховуючи те, що люди продовжать жити і вести господарство на територіях, де велися бойові дії. Південні і східні регіони України, де проходить масова вирубка дерев для опалення та будівництва укріплень, знищення лісосмуг, стикнуться вже зараз із масштабною вітровою ерозією і опустелюванням [244]. Все це призведе до більш посушливих, вітряних умов життя, а також до значно вищих температур влітку і значно нижчих взимку, збільшення витрат на купівлю води, полив, кондиціонери, лікування алергій та захворювань дихальних шляхів, збільшення вартості продуктів харчування.

---

244 Екологічна безпека запоріжців під час війни: вижити та перемогти – справа кожного. Запорозька Січ. URL: <https://sich.zp.ua/strong-ekolohichna-bezpeka-zaporizhtsiv-pid-chas-vijny-vyzhyty-ta-peremohty-sprava-kozhnoho-strong> (дата звернення: 15.02.2023).

## ВИСНОВКИ

Показники рівня та якості життя населення в Україні впродовж тривалого періоду не мали стійкого зростання: після 2008 року окремі позитивні зрушення відбувалися впродовж не більше двох-трьох років поспіль, що не свідчило про набуття позитивного тренду. За період 2008-2021 років відбувалося накопичення невирішених проблем рівня життя: стабільно низька купівельна спроможність доходів та обмежені споживчі можливості, вкрай низька доступність покращення житлових умов, повільний розвиток інфраструктури та відповідно звужений доступ до якісних послуг, особливо, в малих населених пунктах. У 2021 році чітко намітився тренд до зростання показників рівня життя, які не просто відіграли падіння року коронавірусної кризи, але й перевищили значення доковідного року. Проте, повномасштабна війна, очевидно, призведе до карколомного падіння за більшістю показників.

Повоєнне відновлення потребуватиме надто багато часу, а за умови таких низьких темпів змін, які ми мали після останньої фінансової кризи, воно може затягнутися на кілька десятиріч. Отже, основним завданням на перший етап відбудови має стати суттєве пришвидшення темпів розвитку за рахунок зміни парадигми останніх десятиріч та максимального використання внутрішньосупільного поштовху до змін. Впродовж найближчих років має відбутися не просто повернення за основними показниками рівня життя до довоєнних значень, а значний прогрес, принаймні, за окремими складовими. Від нас залежатиме, наскільки ми зможемо реалізувати свій потенціал та втілити свої прагнення задля досягнення більш високої якості життя.

Навіть у довоєнний період демографічна ситуація в Україні визначалася скороченням чисельності населення, змінами його статеві-вікового складу та розселенням. В Україні була низька народжуваність та висока смертність і як результат – значне природне скорочення населення. Смертність чоловіків була вищою за відповідний показник у жінок, а інтенсивність смертності сільського населення суттєво перевищувала відповідний показник у містян. Середня очікувана тривалість життя при народженні була вища у жінок, хоча на кінець довоєнного періоду різниця між ними суттєво скоротилася. Серед причин смерті домінувала, як і у розвинених країнах, смерть від хвороб системи кровообігу. В Україні дуже значний відсоток померлих від новоутворень. У довоєнні часи міграційний рух (за даними офіційної статистики) майже не впливав на чисельність та склад населення країни.

Військова агресія Росії призвела до формування великого потоку зовнішніх вимушених мігрантів, і нової, більшої за розміром, хвилі внутрішньо переміщених осіб. Незважаючи на те, що більшість біженців при опитуванні запевняє про намір повернутися до України після закінчення війни, навіть зараз зрозуміло, що суттєва їх частина не повернеться, більш того, їх закріплення на новому місці проживання може викликати нову хвилю міграції: виїзд чоловіків по завершенні війни для возз'єднання сім'ї.

Крім того, відбувся суттєвий перерозподіл населення в середині країни за регіонами, який може закріпитися, якщо війна матиме довготривалий характер, що призведе до надлишкової робочої сили та перенавантаження соціальної інфраструктури у одних регіонах і нестачу її у інших.

Навіть в умовах війни та вимушеної міграції при прийнятті рішень, куди саме їхати, важливу роль відіграє наявність родичів, друзів. Вони слугують у якості ефективного інструменту полегшення інтеграції та задоволення культурних, економічних і психологічних потреб. З іншого боку, ймовірність повернення біженців, що приїхали до родичів, набагато менша, ніж серед тих, хто не мали такої можливості. Особливо це стосується осіб старших вікових груп.

Враховуючи, що війна набуває затяжного характеру, соціальна-економічна ситуація в Україні буде тільки погіршуватися у короткостроковій перспективі. Для відновлення принаймні довоєнного рівня життя населення знадобляться величезні ресурси та значний проміжок часу, що сприятиме подальшому міграційному відтоку з України, в той час як міграційні моделі поведінки зазвичай змінюються радше поступово, ніж різко.

Без коректної оцінки чисельності вимушених зовнішніх мігрантів неможливо спрогнозувати як загальну чисельність населення, так і структуру населення. Оцінка чисельності ВПО та її перерозподіл за територією України дасть змогу визначити структурні зрушення чисельності населення та спрогнозувати чисельність населення за регіонами або принаймні за групами регіонів. Розробка такого прогнозу потребує розроблення кардинально нової методики, що використовуватиме дані різних джерел та матиме механізм швидкого корегування отриманих результатів.

Повномасштабні воєнні дії, що відбуваються на території України вже вісім місяців, призводять до фізичних руйнувань цивільної та економічної інфраструктури, втрати контролю чи згорання виробництва економічних суб'єктів на тимчасово окупованих територіях або територіях, де відбуваються активні бойові дії, порушення логістичних і виробничих зав'язків.

Війна підвищила ризики та невизначеності, створивши бар'єри для вільного руху факторів виробництва, у т.ч. робочої сили, призвівши до руйнування інститутів ринку праці та їх ефективного функціонування. Проблеми в економіці у поєднанні зі значними внутрішніми переміщеннями та потоками біженців призводять до масштабних втрат у сфері зайнятості та доходів. Зростання рівня безробіття, соціальне відчуження, гендерна нерівність, дискримінація на робочому місці, у т.ч. по відношенню до молоді, поширення бідності – серед головних негативних соціальних наслідків війни. Втрата та пошкодження виробничих активів та інфраструктури, переривання ланцюгів постачання торговельних мереж послабили потенціал ринку праці, призвели до «зривів» та втрати можливостей до працевлаштування більшості українців. У малого бізнесу скорочуються фінансові можливості підтримки свого штату працівників, малий та середній бізнес в Україні вже скоротив 1,07 млн працівників.

Релокація та вимушена міграція призвели до зміни структури ринку праці, а також структури пропозицій та насиченості фахівцями у розрізі регіонів. У регіонах, які найбільше відчули на собі військову агресію РФ, зменшилася кількість робочих місць і

зросла конкуренція. Суттєвим став дисбаланс між попитом та пропозицією робочої сили. Попит на робочу силу різко зменшився через неможливість працювати у зонах бойових дій, зниження попиту на товари та послуги, проблеми з логістикою та невизначеність майбутнього. Окрім того, в країні має місце значна тінізація ринку праці – багато вакансій пропонуються без оформлення, як підробіток тощо. Зрозуміло, що в таких умовах ні на легальну зарплату, ні на якісь соціальні гарантії (наприклад, лікарняні), ні на стаж, українці не можуть розраховувати. Через війну спостерігається зниження зарплат, оскільки безробітних стає значно більше, ніж вакантних робочих місць. Частка населення з доходами, нижчими за фактичний прожитковий мінімум, який для працездатних осіб у 2022р. становить 2 481 грн., може досягти 70%. Серед найголовніших проблем бізнесу все ще залишаються логістичні труднощі, брак палива та зростання цін. Найбільше підприємці очікують закінчення війни, деокупацію територій, зменшення акцизів та податків. Отримання актуальної інформації щодо тенденцій на ринку праці в країні, де йде війна, змінюється чисельність і склад робочої сили, є складним завданням, враховуючи, що навіть з відпливом декількох мільйонів працездатних біженців в Україні все одно залишається високий рівень безробіття. Незважаючи на пошкваллення економічної активності та поступове повернення бізнесу до роботи, багато підприємств не відновили свою діяльність, і це позначається на ринку праці.

Внаслідок війни у споживанні населенням товарів та послуг відбулись істотні зміни. Перш за все, різко скоротилась купівельна спроможність заробітної плати як головної складової доходів населення. Ціни на товари та послуги зростають з кожним днем, а можливостей «підтягувати» до них заробітну плату немає ні у державному, ні у приватному секторах економіки. Відповідно населенню доводиться економити на всіх без винятку статтях витрат.

На зміни у споживанні вплинули не тільки матеріальні негаразди, а й безпрецедентні масштаби переміщення населення із зони бойових дій на безпечніші території. Для облаштування у нових, переважно тимчасових помешканнях, населенню часто доводиться купувати все практично «з нуля», адже забрати з собою під час евакуації можна було лише найнеобхідніше. Водночас відбулась певна переоцінка цінностей, усвідомлення того, що можна обходитись і набагато меншою кількістю таких речей, як одяг, взуття, предмети домашнього вжитку тощо. Натомість втрата та руйнування житла у значної частини населення різко підняло його цінність.

Внаслідок бойових дій для населення практично усіх територій погіршився доступ до базових послуг: житлово-комунальних, медичних, освітніх та інших. У вкрай важкому становищі перебувають мешканці окупованих, фронтових та прифронтових територій: людям місяцями доводиться жити без електроенергії, води, тепла. Неможливо придбати необхідні ліки, відвідати лікаря за потреби, продовжити навчання в школах, коледжах, університетах, що, безумовно, вкрай негативно позначиться на якості життя населення.

Необхідною умовою забезпечення особистісного, суспільного та економічного розвитку в сучасному світі залишається якісна освіта та доступна медицина. Підтримуючи ці дві важливі сфери життєдіяльності держава забезпечує собі стаке економічне зростання та скорочення масштабів бідності.

На початок 2000-х років найбільшою перевагою системи охорони здоров'я в Україні було розгалуження інфраструктури та загальне охоплення населення всіма видами медичних послуг, які надавалися на безоплатній основі, що і забезпечувало населенню вільний доступ до них. Однак з часом, через обмеженість фінансування системи охорони здоров'я, відсутність прозорого контролю за витраченими ресурсами, недостатність уваги заходам профілактики, своєчасного виявлення і лікування захворювань, а також при поширенні практики неофіційних платежів за медичну допомогу в державних закладах, було підірвано довіру населення до державної системи охорони здоров'я, відбулося зменшення обсягів державних ресурсів (які б могли бути спрямовані на медицину), в результаті суттєво погіршилася якість послуг і знизилася їх доступність для населення. За таких умов в найгіршому становищі зазвичай опиняються найменш платоспроможні малозабезпечені верстви населення.

Випробуванням для державної системи охорони здоров'я, що перебувала у стані активного реформування, стала всесвітня пандемія коронавірусу. Основні виклики були пов'язані із фінансовим навантаженням на державний бюджет (в розрахунку на одного хворого) та неврегульованістю нового механізму надання медичних послуг за протоколами лікування пацієнтів поза межами стаціонару, тоді як «новозна» хвороби та відсутність колективного імунітету обумовили неочікувано високий відсоток пацієнтів, що потребували стаціонарного лікування. Внаслідок війни у пацієнтів виникли принципово нові потреби щодо медичних товарів та послуг, а система охорони здоров'я України постала перед новими викликами щодо забезпечення доступності населення до сфери охорони здоров'я та збереження надання в кризових умовах якісного обслуговування.

Так, «шокові» виклики та проблеми, з якими зіштовхнулася медична система України під час двох хвиль коронавірусу та під час повномасштабного вторгнення, поставила перед урядом серйозні завдання щодо визначення найбільш ефективних механізмів забезпечення доступу населення до послуг лікарів, оптимізації розподілу обмежених державних коштів, задоволення потреб не тільки зважаючи на найуразливіші групи населення, а враховуючи масштабність унікальних потреб населення, що виникли через війну (протезування, психологічна підтримка). При цьому на кожному кроці держава має пам'ятати про підвищення якості наданих послуг та реальні потреби населення. Тому продовження реформування в сфері охорони здоров'я, особливо під час війни, відіграє важливу роль в частині забезпечення економічного зростання та скорочення масштабів бідності (насамперед, немонетарної).

Можливість отримання освіти є тим фундаментом, на якому ґрунтується майбутній доступ населення до матеріальних благ і послуг, формується конкурентоздатність на ринку праці, закладаються можливості для досягнення успіхів особи в дорослому житті. В Україні, як і в інших державах світу, наявність вищої освіти у особи є чи не найбільш дієвим механізмом запобігання бідності. Однак, на різних рівнях освіти все ж таки присутні певні труднощі із доступом населення до навчання. Бар'єрами вільного доступу до дошкільної та позашкільної освіти є розвиток інфраструктури (особливо для жителів сільської місцевості), а щодо професійно-технічної, вищої та спеціалізованої – рівень доходів домогосподарств.

Основна перешкода на шляху доступу дітей до якісних знань – неефективність базових принципів освіти, які концентрувалася на запам'ятовування фактів та процесів, замість того, щоб передати навички / вміння та закласти поведінкові риси, які в майбутньому б дозволили людині швидко адаптуватися до вимог ринку праці й пристосовуватися до стрімкого розвитку економіки в умовах глобальної конкуренції. Іншими словами, «задача формальної освіти полягала не стільки навчити майбутніх працівників, скільки зробити їх здатними до навчання» і не давала навичок, необхідних для досягнення успіхів в сучасній ринковій економіці.

Всесвітня пандемія Covid-19 стала серйозною перешкодою на шляху отримання освіти на усіх рівнях. На жаль, запроваджені в системі освіти заходи, які мали на меті забезпечити безперервний доступ дітей до навчання, позначилися на якості освіти та спричинили загострення існуючих в цій сфері депривацій. З початком повномасштабної війни в Україні, існуючі в освітній галузі перешкоди вільного доступу дітей до навчання загострилися ще більше, до існуючих бар'єрів додалися: загрози життю та здоров'ю при відвідуванні очних занять, руйнування освітніх закладів, відсутність в навчальних закладах бомбосховищ, блекаут (відсутність електропостачання та доступу до інтернету), психоемоційне вигорання усіх учасників освітнього процесу, для ВПО, що знаходяться за кордоном – мовний бар'єр, відмінності освітніх програм, навантаження у разі дистанційного навчання за українською програмою.

Хоча практика онлайн навчання під час коронавірусу та впродовж року війни виявила низку недоліків, проте в кризових умовах, що загрожуватимуть життю та здоров'ю дитини (пандемії, перехід війни в пасивну фазу), але обов'язково за умови усунення недоліків, таких підхід може стати гідною альтернативою забезпечення вільного доступу дітей до освіти в Україні. Аналіз планів та проектів із відновлення України, над якими вже зараз працюють фахівці, свідчить, що держава, дотримуючись взятих на себе зобов'язань щодо забезпечення доступності до освіти, продовжує працювати вже сьогодні над забезпеченням якості навчання – це, насамперед, спроможність фахівців допомагати дитині гармонійно особистісно розвиватися, реалізовувати свій талент та потенціал, навчати її критично мислити, бути обізнаною щодо інноваційних технологій та практичних життєвих кейсів, що допоможуть їй в майбутньому стати соціально відповідальним громадянином із активною життєвою позицією та продовжувати саморозвиток усе життя.

Війна спричинила найбільш масштабну в історії України житлову кризу. Звісно, комплексна оцінка обсягу пошкоджень та руйнувань можлива лише після завершення бойових дій на території України, проте наразі вже можна говорити про суттєві непоправні наслідки для житлового фонду України. Пovoєнне відновлення житлового фонду після війни стане безпрецедентним викликом для України. Масштаби завданої шкоди житловому фонду диференціюються залежно від регіону. Також дуже диверсифікованим є ступінь пошкодження житла, в когось житло частково пошкоджене, в когось повністю зруйноване. Але незалежно від ступеня руйнування житла, континуум осіб, які зазнали певного ступеня позбавлень у житлових умовах внаслідок війни, є досить широким. До основних категорії населення, які зазнали позбавлень в житлових умовах внаслідок війни, належать: особи, в яких житло зруйноване, особи, в яких житло пошкоджене,



особи, в яких стан житла невідомий, особи, які зазнали змін в комфортності житлових умов.

Вирішення житлової проблеми для такої чисельної категорії населення, яка зазнала позбавлень у житлових умовах внаслідок війни, є викликом для поствоєнного відновлення України. Спираючись на песимістичні довоєнні тенденції щодо самостійного придбання нерухомості та навіть самостійної оренди, сподіватись на можливості самостійного вирішення населенням житлової проблеми не варто. Зниження купівельної спроможності доходів на фоні здорожчання будівництва лише знижуватиме спроможність населення до придбання нерухомості у власність.. Незважаючи на зниження попиту на нерухомість у новобудовах в умовах війни (станом на кінець року на первинному ринку спостерігається попит на житло економ-класу з високим ступенем готовності), ціни на первинному ринку продовжують рости. Внаслідок війни спостерігається тенденція до збільшення термінів затримки будівництва, як мінімум терміни здачі будинків в експлуатацію переносяться на 3-6 місяців і довше. Трансформувалася й поведінка потенційних покупців, адже географія пошуків дещо змістилася в бік відносно безпечних регіонів.

З огляду на значні потреби у відновленні житла та інфраструктури населених пунктів, а також на обмежені державні ресурси, необхідно визначити стратегію відновлення житла, яка має бути системною та комплексною, охоплювати всі наявні запити суспільства. Зважаючи на реалії економічної ситуації в Україні, ключовою проблемою відновлення пошкодженого житлового фонду є нестача фінансування для реалізації програм відновлення та модернізації житла. Саме тому, вкрай важливим аспектом є розроблення диференційованих підходів відновлення житла. Тобто, необхідно визначити набір критеріїв пріоритетності для подальших інвестицій. Житлова криза, з якою стикнулася Україна внаслідок війни, крім шалених втрат, відкриває простір для нових можливостей. Зокрема, саме зараз держава має шанс розробити нову житлову політику.

Добробут населення, його активність на ринку праці чи у сфері підприємницької діяльності, а також фінансове благополуччя великою мірою залежить від стабільності сфери фінансових послуг та її здатності відповідати запитам з боку різних категорій населення. Як один з суб'єктів, населення активно впливає на ситуацію фінансового ринку – з одного боку, та залежить від його кон'юнктури – з другого. В умовах воєнних дій на території країни стало очевидним посилення цієї залежності.

В умовах економічного спаду та соціальної напруги, скорочення доходів, спричинених війною, фінансова система країни вимушена пристосовуватися до нової ситуації, використовуючи зарубіжний і власний досвід адаптації. На цьому тлі не можна уникнути проявів кризових явищ, зокрема, зниження активів, валютних коливань, скорочення кредитних і депозитних програм для населення та ін. Своєю чергою населення країни відповідним чином реагує на ці зміни, що сприяє зміцненню стійкості фінансової системи.

Усі сектори фінансової системи України успішно протистоять викликам воєнного часу завдяки запасу міцності, активній позиції уряду, бізнесу та успішному реформуванню банківського сектору. В умовах війни вжито необхідних заходів для кредитної підтримки економіки та населення, ефективного використання ресурсів, що надходять як

міжнародна допомога. За таких умов зростає рівень довіри до фінансових структур з боку населення.

Повномасштабна і неспровокована війна РФ проти України та спричинена нею економічна та фінансова криза матиме довгострокові негативні наслідки як для усіх ланок фінансової системи – державних фінансів, комерційного сектору, місцевих фінансів, так і для населення. Задля їх мінімізації необхідно активізувати розроблення державних програм, спрямованих на забезпечення стабільності цього важливого для економіки країни сектора вітчизняної економіки.

Навіть у відносно спокійному 2021-му році значна частина населення відмічала існування екологічних проблем. Так, забруднення, вугільний пил або інші екологічні проблеми (смог, неприємні запахи, забруднена вода тощо) відмічали 15,5% жителів міст і 6,2% мешканців сільської місцевості, що можна вважати серйозною проблемою.

Загалом екологічну шкоду для населення внаслідок військових дій можна поділити на наступні частини: механічні враження території; загибель тварин і рослин (в тому числі в морі); хімічні забруднення повітря, ґрунтів, водойм; забруднення вибуховими предметами; потенційне радіаційне забруднення. Деякі екологічні порушення діють на людину напряму, як от забруднення повітря чи води, а деякі швидше порушують середовище існування, знижують біорізноманіття чи атрактивність ландшафтів (типу механічного враження території чи знищення лісів), проте шкода відчутна в обох випадках. До того ж варто відмітити комплексну шкоду від бойових дій.

В контексті руйнації екології населення буде відчувати наслідки війни впродовж десятків років. В найближчі 5-10 років очікується зростання смертності та погіршення здоров'я внаслідок забруднення вибуховими предметами, при цьому, як показує досвід Другої світової війни і більш сучасних конфліктів, шкода буде проявлятися навіть через 50 років, так як повністю розмінувати значні площі у короткий час неможливо. А вже починаючи з цього року внаслідок дії канцерогенів, може зростати захворюваність, в тому числі й на онкологічні хвороби. Дія забруднень внаслідок війни на населення триватиме десятиліттями.

Ключовими напрямками першого етапу відновлення можуть стати:

- підвищення стандартів оплати праці до рівня країн східного флангу ЄС (починаючи з механізму мінімальної заробітної плати)
- вирішення гострих проявів житлової проблеми на основі системної житлової політики, модернових нестандартних рішень архітектурного та соціального спрямування
- оновлення на якісно новій основі інфраструктурної та інформаційно-комунікаційної мережі
- спрощення доступу до послуг медичної сфери та якісної спеціалізованої медичної допомоги

Впродовж найближчого десятиріччя прогрес у рівні життя має перейти до якісних змін. Відновлення та активний розвиток всіх сфер суспільного життя мають дати поштовх до переростання кількісних змін у якісні, і врешті решт, до становлення моделі нової якості

життя населення України. Стале зростання доходів, їх купівельної спроможності, досягнення більш справедливого розподілу суспільних ресурсів можуть закласти підґрунтя нової моделі, яка включатиме:

- доступні якісні медичні послуги
- сучасну освітню систему та конкурентні освітні програми
- кращі житлові умови та доступність житла
- розвинуту інфраструктуру населених пунктів, насамперед, соціальну, транспортну, інформаційно-комунікаційну
- екологічно безпечне середовище проживання
- безпечне соціальне середовище
- нову модель споживання та умови для здорового способу життя.

## ДОДАТКИ

**Методологія оцінки катастрофічних витрат на охорону здоров'я**  
 «Distribution of health payments and catastrophic expenditures Metodology» - авторська методика Ке Ксу, розроблена під егідою Всесвітньої організації охорони здоров'я

Для оцінки матеріального забезпечення сім'ї використовується межа бідності, засновану на частці витрат на харчування. Ця межа бідності визначається як витрати на харчування домогосподарства, в якого частка витрат на харчування дорівнює медіанному рівню в країні.

Домогосподарство розглядається як бідне ( $poor_h$ ), коли його загальні витрати менше, ніж вказаний обов'язковий мінімум (тобто медіанний рівень витрат на харчування).

$$\begin{aligned} poor_h &= 1 \text{ if } exp_h < se_h \\ poor_h &= 0 \text{ if } exp_h \geq se_h \end{aligned}$$

**Спроможність домогосподарства платити ( $ctp$ )**

Спроможність домогосподарства платити (або вільні кошти) визначається розміром витрат, не пов'язаних з підтримкою життєдіяльності (тобто, які перевищують прожитковий мінімум). Інакше кажучи, спроможність домогосподарства платити це наявний дохід домогосподарства за винятком витрат на харчування на медіанному рівні.

$$ctp_h = exp_h - se_h$$

**Частка готівкових платежів на охорону здоров'я в спроможності домогосподарства платити ( $oopctp$ )**

Розмір платежів на охорону здоров'я визначається як відсоток готівкових платежів на охорону здоров'я від спроможності домогосподарства платити.

$$oopctp_h = \frac{oop_h}{ctp_h}$$

**Катастрофічні витрати на охорону здоров'я ( $cata$ )**

Катастрофічні витрати на охорону здоров'я виникають, коли загальні готівкові платежі на охорону здоров'я дорівнюють або перевищують 40% від спроможності домогосподарства платити (вільних коштів). Ця межа у 40% встановлена експертним шляхом і може бути змінена відповідно до фактичного рівня платежів на охорону здоров'я.

Змінна катастрофічних витрат на охорону здоров'я приймає значення 1 для домогосподарства, яке має такі витрати, та 0 для домогосподарства без катастрофічних витрат.

$$\begin{aligned} cata_h &= 1 \text{ if } oop_h/ctp_h \geq 0.4 \\ cata_h &= 0 \text{ if } oop_h/ctp_h < 0.4 \end{aligned}$$

## СПИСОК ДЖЕРЕЛ, ЯКІ БУЛИ ВИКОРИСТАНІ В ДОСЛІДЖЕННІ

- «95% снарядів свою роботу зробили»: чим РФ обстрілює Харків. MediaPort – Новини Харкова та України. URL: <https://www.mediaport.ua/95-snaryadiv-svoyu-robotu-zrobili-chim-rf-obstrilyuie-harkiv> (дата звернення: 08.09.2022).
- «Майстерня протезування» – це новий рівень допомоги українцям. Unbroken. (2022). URL: <https://unbroken.org.ua/ua/news/majsternya-protezuвання-cze-novyj-riven-dopomogy-ukrayinczyam>
- «На освіту блекаут не впливає критично» - Шкарлет. Всеосвіта. (2022). URL: <https://vseosvita.ua/news/na-osvitu-blekaut-ne-vplyvaie-krytychno-shkarlet-78960.html>
- «Понад півмільйона дітей з України розпочали навчання за кордоном» – омбудсмен. zn.ua (2022). URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/ponad-pivmilijona-ditej-z-ukrajini-rozpochali-navchannja-za-kordonom-ombudsmen.html>
- 1 300 000 євро на відновлення та оснащення медичних закладів України у межах UNITED24. Міністерство охорони здоров'я України. URL: <https://moz.gov.ua/article/news/1-300-000-evro-na-vidnovlennja-ta-osnaschennja-medichnih-zakladiv-ukraini-u-mezhah-united24?fbclid=IwAR0umU79oEcLOSVLos-ybdQc3UU7eAlpgcXpfz9rhdcJJlef9MI9exCr97Q>
- 2,4 мільйона українців втратили домівки за час війни. Що з обіцямим житлом від держави? (7.11.2022) Економічна правда . URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/11/7/693516/>
- 4 UNITED NATIONS IN UKRAINE, Key messages, 6 April 2022. EU-citizens have also left the country, however so far there are no numbers available on how many [Система ООН в Україні, Основні тези, 6 квітня 2022 р., Громадяни країн ЄС також залишили країну, проте даних про їхню кількість поки немає]
- 6 листопада – Міжнародний день з попередження експлуатації навколишнього природного середовища під час воєн та збройних конфліктів. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: <https://mepr.gov.ua/news/40264.html> (дата звернення: 07.11.2022).
- 94% шкіл на Київщині працюють в очному та змішаному форматах. київська обласна військова адміністрація (2023). URL: <https://koda.gov.ua/94-shkil-na-kyuyivshhyni-praczuuyut-v-ochnomu-ta-zmishanomu-formatah/>
- Blaug, Mark. 1993. "Education and Employment Contract". Education Economics 1(1): 21-33.

- Bystrov V. Ukraine and the others: the environmental impacts of war. europa.eu. URL: [https://europa.eu/youth/year-of-youth/young-journalists/ukraine-and-others-environmental-impacts-of-war\\_en](https://europa.eu/youth/year-of-youth/young-journalists/ukraine-and-others-environmental-impacts-of-war_en) (date of access: 08.09.2022).
- De Ferrer M. Radiation levels at Chernobyl are rising: The environmental impact of Russia's war in Ukraine. euronews.green. URL: <https://www.euronews.com/green/2022/02/25/radiation-levels-at-chernobyl-are-rising-the-environmental-impact-of-russia-s-war-in-ukrai> (date of access: 08.09.2022).
- Decentralization and Communities Amalgamations: Increasing the Urban and Rural Divide? URL: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Final-Report-II-part-KAS.pdf>
- Distribution of health payments and catastrophic expenditures Methodology. World Health Organization. Geneva. (2005). URL: <http://apps.who.int/iris/handle/10665/69030>
- France's Zone Rouge is a lingering reminder of World War I's Battle of Verdun. National geographic. URL: <https://education.nationalgeographic.org/resource/red-zone> (date of access: 04.11.2022).
- Health spending as percent of GDP - Country rankings/ the global economy. (2000-2019). URL: [https://www.theglobaleconomy.com/rankings/Health\\_spending\\_as\\_percent\\_of\\_GDP/](https://www.theglobaleconomy.com/rankings/Health_spending_as_percent_of_GDP/)
- <https://eba.com.ua/vse-bilshe-msb-povertayetsya-do-roboty-na-tli-skorochennya-finansovyh-rezerviv/>
- <https://glavcom.ua/economics/personal-money/jak-zminilisja-dokhodi-ukrajintsiv-za-chas-vijni-rezultati-doslidzhennja-880333.html>
- <https://profpressa.com/news/biznes-pid-chas-viini>
- Impact on The Environment: A Neglected Aspect Of The Sustainable Development Debate A Briefing Paper For States And Non-Governmental Organisations. International Peace Bureau. URL: <http://www.ipb.org/wp-content/uploads/2017/03/briefing-paper.pdf> (дата звернення: 08.09.2022).
- Jorgenson A. K., Clark B. The temporal stability and developmental differences in the environmental impacts of militarism: the treadmill of destruction and consumption-based carbon emissions. Sustainability Science. 2015. Т. 11, № 3. С. 505–514. URL: <https://doi.org/10.1007/s11625-015-0309-5> (дата звернення: 08.09.2022).
- Preventing disease through healthy environments [Електронний ресурс] // World Health Organization. – 2006. – Режим доступу до ресурсу: [https://www.who.int/quantifying\\_ehimpacts/publications/preventingdisease.pdf](https://www.who.int/quantifying_ehimpacts/publications/preventingdisease.pdf).
- Priorities for health system recovery in Ukraine - joint discussion paper. world health organization. (2022). URL: <https://www.who.int/europe/publications/m/item/priorities-for-health-system-recovery-in-ukraine-joint-discussion-paper>

- Quiet areas in Europe. The environment unaffected by noise pollution [Електронний ресурс] // European Environment Agency. –2016. –Режим доступу до ресурсу: <https://www.eea.europa.eu/publications/quiet-areas-in-europe>.
- Situation Overview: Movement of Ukrainians back into Ukraine - 28 April 2022. UNHCR Operational Data Portal (ODP). URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/92439> (date of access: 19.07.2022).
- Stoddart. Catastrophic human interference with coral atoll ecosystems. Geography. 1968.
- t.me/bird\_official
- Thousands of Ukrainian soldiers are suffering with PTSD. The economist. (2022). URL: <https://www.economist.com/europe/2023/02/09/thousands-of-ukrainian-soldiers-are-suffering-with-ptsd>
- Total government expenditure as of gdp. world health organization. european region. (2022). URL: [https://gateway.euro.who.int/en/indicators/hfa\\_35-0300-total-government-expenditure-as-of-gdp/visualizations/#id=18842](https://gateway.euro.who.int/en/indicators/hfa_35-0300-total-government-expenditure-as-of-gdp/visualizations/#id=18842)
- Ukraine Reconstruction May Cost \$1.1 Trillion (2022), Bloomberg URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-06-21/ukraine-reconstruction-may-cost-1-1-trillion-eib-head-says>
- Ukraine refugee situation. unhcr.org. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (дата звернення: 23.08.2022).
- Ukraine situation: Regional protection profiling and monitoring factsheet. UNHCR Operational Data Portal (ODP). URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/95010> (date of access: 21.08.2022).
- Ukrinform. рф депортує дітей з метою знищення української нації – Україна в Радбезі ООН. Укрінформ - актуальні новини України та світу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3492343-rf-deportue-ditej-z-metou-znisenna-ukrainskoi-nacii-ukraina-v-radbezi-onn.html> (дата звернення: 17.06.2022).
- WHO Ukraine crisis response: November 2022 bulletin. world health organization. (2022). URL: <https://www.who.int/europe/publications/i/item/WHO-EURO-2022-6172-45937-67791>
- А. Міма: Квартири для ВПО — ремонтувати, а не тільки будувати (2022) Лун Місто URL: <https://misto.lun.ua/blog-home>
- Аварійне житло – житло, в якому конструктивні елементи не відповідають вимогам безпечної експлуатації чи частково зруйновані, або фізичний знос якого становить 81 - 100 %. Зношеному (ветхе) - житло, конструктивні елементи якого обмежено виконують свої функції, конструктивні елементи зазнали фізичного зносу від 61% до 80%.



- Аналіз виконання державного та місцевих бюджетів. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/15748>
- Аналітична та статистична інформація. Державна служба зайнятості України. <https://www.dcz.gov.ua/analytics/67>
- Аналітична та статистична інформація. Державна служба зайнятості України. [https://www.dcz.gov.ua/analytics/01\\_sytuaciya\\_na\\_rp\\_ta\\_diyalnist\\_dsz\\_2023%20\(1\)](https://www.dcz.gov.ua/analytics/01_sytuaciya_na_rp_ta_diyalnist_dsz_2023%20(1))
- Андерсен Л.Р., Бйоркман Т.. Більдунґ. Нордичний секрет краси і свободи (The Nordic Secret: A European story of beauty and freedom by Lene Rachel Andersen, Tomas Bjrkman) / «Наш формат», 2021. 504 с.
- Барановська М. Путін готовий застосувати ядерну зброю. Його можна зупинити?. Deutsche Welle. URL: <https://www.dw.com/uk/putin-gotovij-zastosuvati-adernu-zbrou-jogo-mozna-zupiniti/a-63357891> (дата звернення: 02.11.2022).
- батька дітей, які вимушено покинули Україну. міністерство освіти і науки України. державна служба якості освіти України. (2022). URL: <https://refugee-ed.sqe.gov.ua/to-the-parents-of-children-who-were-forced-to-leave-ukraine/>
- Бідність та нерівні можливості дітей в Україні. Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) в Україні та Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України (2021). URL: <https://idss.org.ua/arhiv/FINAL-poverty-report-UA-web.pdf>
- Блекаут і листанційне навчання: чому в Україні падає якість спеціалістів. факти. (2022). URL: <https://fakty.com.ua/ua/videos/blekaut-i-dystancijne-navchannya-chomu-v-ukrayini-padaye-riven-yakosti-speczialistiv/>
- Блог Богдана Данилишина. URL: [https://lb.ua/blog/bogdan\\_danylysyn](https://lb.ua/blog/bogdan_danylysyn)
- Борисенко А. В. Стан атмосферного повітря і неінфекційна захворюваність [Електронний ресурс] / А. В. Борисенко // Державна установа "Вінницький обласний лабораторний центр МОЗ України. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: [http://cgz.vn.ua/problematika-gromadskogo-zdorovya/problematika-gromadskogo-zdorovya\\_455.html](http://cgz.vn.ua/problematika-gromadskogo-zdorovya/problematika-gromadskogo-zdorovya_455.html).
- В МВС назвали кількість пошкоджених об'єктів критичної інфраструктури України через обстріли РФ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://sprotyv.info/news/v-mvs-nazvali-kilkist-poshkodzhenih-ob%20d1%94ktiv-kritichno%20d1%97-infrastrukturi-ukra%20d1%97ni-cherez-obstrili-rf/>
- В Україні створили застосунок для навчання під час блекауту. Укрінформ. (2022). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3639362-v-ukraini-stvorili-zastosunok-dla-navcanna-pid-cas-blekautu.html>
- В Університеті презентували дослідження «Біженці з України в Польщі». Центр міжнародної безпеки та партнерства. URL: <https://www.ispc.org.ua/archives/33923> (дата звернення: 21.08.2022).

- вакцинальна карта (2022). URL: <https://vakarta.com/uk/>
- Варваренко Г., Сінельник В. До питання визначення поняття «фінансова стабільність». Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. 2009. № 1. С. 52–61.
- Василюк О., Колодежна В. Якою має бути доля пошкоджених вибухами українських територій?. Українська природоохоронна група (UNCG). URL: <https://uncg.org.ua/iakoju-maie-buty-dolia-poshkodzhenykh-vybukhamy-ukrainskykh-terytorij/> (дата звернення: 04.11.2022).
- Вахітова Г. чи справді наша медицина краща, ніж європейська. (2022). new voice. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/medicina-chim-kliniki-v-yevropi-krashche-za-ukrajinski-novini-ukrajini-50284026.html>
- Видатки держбюджету України (2014-2022). URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/expense/2022/>
- Видатки зведеного бюджету України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/cons/expense/>
- витрати і ресурси домогосподарств України у 2021 році. Державна служба статистики України. URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2022/zb/07/zb\\_vrd\\_21.pdf](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/07/zb_vrd_21.pdf)
- Війна в Югославії: екологічні наслідки військових дій. Освіта.UA. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/ecology/21279/> (дата звернення: 15.02.2023).
- Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху / О. Ф. Новікова та ін. Київ : ІЕПр НАН України, 2016. 448 с.
- Войтюк Т. В Україні заміновано приблизно 270 тисяч квадратних кілометрів території – Монастирський. Суспільне - новини. URL: <https://suspihne.media/251361-v-ukraini-zaminovano-priblizno-270-tisac-kvadratnih-kilometriv-teritorii-monastirskij/> (дата звернення: 19.09.2022).
- Вплив війни на ліси України – Екологія Право Людина. Екологія Право Людина. URL: <http://epl.org.ua/about-us-posts/vplyv-vijny-na-lisy-ukrayiny/> (дата звернення: 03.11.2022).
- Всеукраїнське опитування пацієнтів від Міністерства охорони Здоров'я України. Київська обласна військова адміністрація. (2023). URL: <https://koda.gov.ua/vseukrayinske-opytuvannya-pacziyentiv-vid-ministerstva-ohorony-zdorov%CA%BCya-ukrayiny/>
- Всі проекти | ПЛАН ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ URL: <https://recovery.gov.ua/project/program/recovery-and-upgrade-of-housing-and-regions-infrastructure>
- Гірак Г. Море хвилюється: що спричиняє масову загибель дельфінів. Korrespondent.net. URL: <https://ua.korrespondent.net/articles/4502921-more->

- khvyluietsia-scho-sprychyniaie-masovu-zahybel-delfiniv (дата звернення: 03.11.2022).
- Горбулін В. П. Світова глобальна проблема розмінування: український вектор. Вісник НАН України. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/185010/03-Horbulin.pdf?sequence=1> (дата звернення: 02.11.2022).
  - Губарева В. Лісові пожежі, війна і несподівані наслідки: що робити зі згарищем?. Рубрика. URL: <https://rubryka.com/article/war-and-forest-fires/> (дата звернення: 03.11.2022).
  - Губарева В. Що робити з вирвами від вибухів та знищеними ландшафтами? Рішення, які працюють. Рубрика. URL: <https://rubryka.com/article/explosive-burst/> (дата звернення: 02.11.2022).
  - Гуманітарна ініціатива Метінвесту «Рятуємо життя» започатковує напрям протезування для українців. metinvest.media (2022). URL: <https://metinvest.media/ua/page/gumantarna-ncativa-metinvestu-ryatumo-zhittya-zapochatkovu-napryam-protezuвання-dlya-ukrancv?fbclid=IwAR0lki53W8v97FHXAfvOYKGheJcrpeQuu58lfJIL5ygu-FQBIIOM-VAdbY>
  - Гунько Л. Як проводити гуманітарне розмінування та очищення сільськогосподарських земель від вибухонебезпечних предметів. НУБіП України. URL: <https://nubip.edu.ua/node/114140> (дата звернення: 02.11.2022).
  - Дані вказано станом на кінець квітня 2022р., Докладно див. Докладно див. О. Горбановська. Повтомасштабна війна на території України — реакції, виклики та дії бізнесу, Е&У, квітень 2022р., <https://www.youtube.com/watch?v=oPlxvIFEUF8>.
  - Державна екологічна інспекція України. Державна екологічна інспекція України. URL: <https://www.dei.gov.ua/posts/2408> (дата звернення: 21.11.2022).
  - Дистанційні та онлайн-сервіси в освіті. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/distancijni-ta-onlajn-servisi-v-osviti>
  - Ділові очікування підприємств України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/biznes-descho-pokraschiv-otsinki-maybutnogo-rozvitku-svoyih-pidpriemstv-ale-prognozuje-posilennya-inflyatsiyi-ta-poslablennya-kursu-grivni--rezultati-opituvannya-kerivnikiv-kompaniy-u-iii-kvartali-2022-roku>
  - Довкілля України. Державна служба статистики України. URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2021/zb/11/Dovk\\_20.pdf](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/11/Dovk_20.pdf) (дата звернення: 05.09.2022).
  - Досвід оренди під час війни (30.08.2022) 3m2 - Онлайн-журнал про новобудови Києва та області URL: <https://3m2.ua/news/dosvid-orendy-pid-chas-vijny-opytuvannya/>

- дошкільна освіта в Україні у 2018 році. державна служба статистики. URL: [https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv\\_rik/osv\\_u/dosh\\_osvit/dosh\\_osvita\\_2018.xls](https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv_rik/osv_u/dosh_osvit/dosh_osvita_2018.xls)
- Дошкільна освіта в Україні у 2021 році. державна служба статистики. URL: [https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/osv/osv\\_rik/dosh\\_osv\\_Ukr\\_2021.xls](https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/osv/osv_rik/dosh_osv_Ukr_2021.xls)
- Дуляба Н. У криницях на Львівщині виявили перевищення нітратів. Перелік сіл із забрудненою водою [Електронний ресурс] / Н. Дуляба // Львівський портал. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://portal.lviv.ua/news/2019/10/21/u-krynytsyah-na-lvivshyni-vyuvavuly-perevyshhennya-nitrativ-perelik-sil-iz-zabrudnenoju-vodoyu>.
- Е. М. Лібанова, О. В. Позняк, О. І. Цимбал. Е.М. Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України. Демографія та соціальна економіка. 2022. № 2(48). С. 46.
- Екологічна безпека запоріжців під час війни: вижити та перемогти – справа кожного. Запорозька Січ. URL: <https://sich.zp.ua/strong-ekolohichna-bezpeka-zaporizhtsiv-pid-chas-vijny-vyzhyty-ta-peremohty-sprava-kozhnoho-strong> (дата звернення: 15.02.2023).
- Екологія в умовах війни: бомба уповільненої дії. АрміяInform – Інформаційне агентство АрміяInform. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/06/05/ekologiya-v-umovah-vijny-bomba-upovilnenoyi-diyi/> (дата звернення: 08.09.2022).
- Економічна правда. Нерухомість: масштаби руйнувань в Україні перевищують обсяги житла, яке ввели в експлуатацію за 7 років. Економічна правда. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/03/14/698010/> (дата звернення: 14.03.2023).
- Електронна реєстрація в заклади дошкільної освіти. URL: <https://reg.isuo.org/benefits>
- Електронна система охорони здоров'я України. URL: <https://ehealth.gov.ua/>
- Журавель Д. «Війна не закінчується на лінії фронту». Як бойові дії впливають на екосистеми, та чи зможе природа відновитися самостійно. ШоТам. URL: <https://shotam.info/viy-na-ne-zakinchuietsia-na-linii-frontu-yak-boyovi-dii-vplyvaiut-na-ekosystemy-ta-chy-zmozhe-pryroda-vidnovytysia-samostiyno/> (дата звернення: 03.11.2022).
- Журавльова О. На межі дефіциту: що відбувається з питною водою в Україні [Електронний ресурс] / О. Журавльова // Deutsche Welle. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.dw.com/uk/na-mezhi-defitsytu-shcho-vidbuvaietsia-z-pytnoiuvodoiu-v-ukraini/a-58019993>.
- Журба А. А якщо вони застосують тактичну ядерну зброю?. zaxid.net. URL: [https://zaxid.net/statti\\_tag50974/](https://zaxid.net/statti_tag50974/) (дата звернення: 09.11.2022).
- За 11 місяців війни росіяни зруйнували 171 об'єкт медзакладів та ще 1035 пошкодили. МОЗ України. URL: <https://moz.gov.ua/article/news/za-11-misjativ-vijni->

rosijani-zrujnuvali-171-ob'ekt-medzakladiv-ta-sche-1035--poshkodili (дата звернення: 26.01.2023).

- За даними 2019 року: напрями спрямування домогосподарствами додаткових коштів у разі значного збільшення доходу, джерело: [https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2019/zb/08/zb\\_sdurd2018xl.zip](https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/08/zb_sdurd2018xl.zip)
- За час війни військові медики та науковці розробили понад 50 винаходів та нових методів лікування поранених. Арміяinform. (2020). URL: <https://armyinform.com.ua/2020/05/16/za-chas-vijny-vijskovi-medyky-ta-naukovczi-rozrobly-ponad-50-vynahodiv-ta-novyh-metodiv-likuvannya-poranenyh/>
- Загальна середня освіта в Україні у 2021 році. державна служба статистики України. URL: [https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/osv/osv\\_rik/zso21\\_ue.xlsx](https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/osv/osv_rik/zso21_ue.xlsx)
- Загальна середня та професійна (професійно-технічна) освіта в Україні у 2018 році. державна служба статистики України. URL: [https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv\\_rik/osv\\_u/zag\\_ser\\_prof\\_osv/zag\\_ser\\_profes\\_osvit\\_18.xls](https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv_rik/osv_u/zag_ser_prof_osv/zag_ser_profes_osvit_18.xls)
- Загальна середня та професійна (професійно-технічна) освіта в Україні у 2019 році. державна служба статистики України. URL: [https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv\\_rik/osv\\_u/zag\\_ser\\_prof\\_osv/zag\\_ser\\_profes\\_osvit\\_19.xls](https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv_rik/osv_u/zag_ser_prof_osv/zag_ser_profes_osvit_19.xls)
- Загальна середня та професійна (професійно-технічна) освіта в Україні у 2020 році. державна служба статистики України. URL: [https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/osv/osv\\_rik/zcpho\\_Ukr\\_2020.xls](https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/osv/osv_rik/zcpho_Ukr_2020.xls)
- Загальна сума прямих задокументованих збитків зросла до \$108,3 млрд, мінімальні потреби у відновленні зруйнованих активів – \$185 млрд. KSE Institute. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-pryamih-zadokumentovanih-zbitkiv-zrosla-do-108-3-mlrd-minimalni-potrebi-u-vidnovlenni-zruynovanih-aktiviv-185-mlrd/>
- загальна сума прямих збитків, завдана інфраструктурі України через війну, зросла до майже \$138 млрд. KSE (2023). URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-pryamih-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-cherez-viynu-zrosla-do-mayzhe-138-mlrd/>
- Заклади дошкільної освіти. державна служба статистики. (1990-2021). URL: [https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/osv/osv\\_rik/zdo\\_1990-2020.xls](https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/osv/osv_rik/zdo_1990-2020.xls)
- Заклади загальної середньої освіти. державна служба статистики України (1990/91 – 2021/22). URL: [https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/osv/osv\\_rik/zzso\\_90-21\\_ue.xls](https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/osv/osv_rik/zzso_90-21_ue.xls)
- Закон України «Про державний бюджет України на 2023 рік». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/text/101/f520903n6.pdf>

- Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» №157-19 від 05.02.2015 р. Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>
- Закон України «Про освіту» №2145-VIII від 05.09.2017 р. Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
- Закон України «про підвищення доступності та якості медичного обслуговування у сільській місцевості» №2206-VIII від 14.11.2017 р. Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2206-19#Text>
- Заповідні території під час війни. Відновити міста буде простіше, ніж природу. Агенція медіа-технологій «СІД ІНФОРМ». URL: <https://eco.rayon.in.ua/topics/514206-zapovidni-teritorii-pid-chas-viyni-vidnoviti-mista-bude-prostishe-nizh-prirodu> (дата звернення: 19.09.2022).
- Звіт KSE Institute (вересень 2022) Kyiv School of Economics URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-skladaye-ponad-127-mlrd-zvit-kse-institute-stanom-na-veresen-2022-roku/>
- Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України станом на 22 серпня 2022 року. <https://kse.ua>. URL: [https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Sep22\\_FINAL\\_Sep1\\_Damages-Report.pdf](https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Sep22_FINAL_Sep1_Damages-Report.pdf) (дата звернення: 25.08.2022).
- Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України станом на 1 вересня 2022 року (2022) KSE Institute URL: [https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Sep22\\_FINAL\\_Sep1\\_Damages-Report.docx.pdf](https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Sep22_FINAL_Sep1_Damages-Report.docx.pdf) с.5
- Звіт про фінансову стабільність. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/finansova-sistema-uspishno-protistoyit-viklikam-viyni---zvit-pro-finansovu-stabilnist>
- Індекс інфляції (2000-2022). Ставки, індекси, тарифи. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation/> (дата звернення: 06.11.2022).
- Індекс інфляції (2022). Ставки, індекси, тарифи. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation/2022/> (дата звернення: 07.11.2022).
- Іпотечне кредитування поступово відновлюється завдяки державним програмам – результати опитування. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/ipotechnekredituvannya-postupovo-vidnovlyuyetsya-zavdyaki-derjavnim-programam--rezultati-opituvannya>
- Карткові будиночки: як і чому в Україні назріває обвал на ринку нерухомості (5.12.2022) focus.ua URL: <https://focus.ua/uk/economics/539417-kartochnye-domiki-kak-i-pochemu-v-ukraine-namechaetsya-obval-na-rynke-nedvizhimosti>

- Клименко Ю. А. Соціальне відторгнення в житлових умовах населення України: дис. канд. екон. наук: 08.00.07. Київ, 2021. 165 с. URL: [https://idss.org.ua/avtoref/Дисертація\\_Клименко %20Ю.А.pdf](https://idss.org.ua/avtoref/Дисертація_Клименко%20Ю.А.pdf)
- Ковальов О., Ковальов К. Як наслідки війни можуть впливати на захворюваність на рак в Україні та країнах Євросоюзу. Здоров'я України / ІНФОМЕДІА | інформація для спеціалістів здравоохранення. URL: <https://health-ua.com/article/71485-yak-nasliski-vjni-mozhut-vplivati-nazahvoryuvanst-narak-vukrantakranah-vros> (дата звернення: 02.02.2023).
- Коефіцієнт доступності житла в цьому дослідженні – скільки років доведеться відкладати річну зарплату для купівлі будинку площею 100 квадратів. [https://realestate.24tv.ua/analitiki-nazvali-naydostupnishi-krajini-dlya-kupivli-zhitla\\_n1796845/amp](https://realestate.24tv.ua/analitiki-nazvali-naydostupnishi-krajini-dlya-kupivli-zhitla_n1796845/amp)
- Козачок А. Вплив війни на навколишнє середовище. Рубрика. URL: <https://rubryka.com/blog/impact-war-ecology/> (дата звернення: 19.11.2022).
- Козова Л. В Чорному морі через військову агресію РФ загинуло не менше 5 тисяч дельфінів. УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/ecology/viyna-v-ukrajini-v-chornomu-mori-cherez-viyskovu-agresiyu-rf-zaginulo-ne-menshe-5-tisyach-delfiniv-foto-11922939.html> (дата звернення: 03.11.2022).
- Концепція розвитку освіти України на період 2015–2025 років. Платформа Ліга: Закон (2014). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/NT1078>
- Крикуненко І. Після війни стане коротшим життя. Еколог розповідає, як обстріли впливають на воду, повітря й ґрунти в Україні. Новини України та Світу. Головні і останні новини - NV. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/yak-viyna-vplivaye-na-vodu-povitrya-ta-zemlyu-ukrajini-ekspert-novini-ukrajini-50243604.html> (дата звернення: 15.02.2023).
- Купівля житла: як змінився ринок нерухомості та її вартість за період війни Главком URL: <https://glavcom.ua/economics/personal-money/kupivlja-zhitla-jak-zminivsjarinok-nerukhomosti-ta-jiji-vartist-za-period-vijni-904123.html>
- Лиховид І. Як очистити поля й городи. День. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/yak-ochystyty-polya-y-gorody> (дата звернення: 02.11.2022).
- Лікарня на колесах: на Вінниччині стартувала ініціатива «лікар для села». шотам. (2022). URL: <https://shotam.info/likarnia-na-kolesakh-na-vinnychchyni-startuvala-initsiatyva-likar-dlia-sela/?fbclid=IwAR2ey0FGbRWzUdmM8NXuDs94fGs1jb4ramWEB-CylWmyIVyotknQViyumOY>
- Лісові пожежі, війна і несподівані наслідки: що робити зі згарищем?. «ІА Рубрика». URL: <https://rubryka.com/article/war-and-forest-fires/> (дата звернення: 08.09.2022).

- Майже півмільйона українських пенсіонерів вимушено виїхали за кордон через широкомасштабне воєнне вторгнення росії в Україну. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/224006.html> (дата звернення: 21.08.2022).
- Матеріали форуму «реформа системи шкільного харчування». міністерство освіти і науки України. (2022). URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/shkilne-harchuvannya/materiali-forumu-reforma-sistemi-shkilnogo-harchuvannya>
- Медицина по-польськи: черга до психіатра на рік та суперсучасне обладнання. ТСН. (2022). URL: [https://tsn.ua/exclusive/medicina-po-polski-cherga-do-psihiatra-na-rik-ta-super-suchasne-obladnannya-2234092.html?fbclid=IwAR3qMbWyJOMEwPpkwTwwQTSI92PaqIV9nlwmVTzi\\_5plz\\_L9OjPVDL8pEaY](https://tsn.ua/exclusive/medicina-po-polski-cherga-do-psihiatra-na-rik-ta-super-suchasne-obladnannya-2234092.html?fbclid=IwAR3qMbWyJOMEwPpkwTwwQTSI92PaqIV9nlwmVTzi_5plz_L9OjPVDL8pEaY)
- медична допомога у 2022 році: фокус на потребах та безпеці пацієнта. урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/medichna-dopomoga-u-2022-roci-fokus-na-potrebah-ta-bezpeci-paciyenta>
- Медична реформа. урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/rozvitok-lyudskogo-kapitalu/reforma-sistemi-ohoroni-zdorovya>
- Мельник В. Хімічні реакції, яких ми не бачимо. Як на наше здоров'я впливають залишки російських ракет. Вікна. URL: <https://vikna.tv/styl-zhyttya/zdorovia-ta-krasa/yak-vijna-vplyvaye-na-ekologiyu-ukrayiny-ta-zhyttya-lyudej/> (дата звернення: 13.01.2023).
- Мінінфраструктури з партнерами запускають платформу для забезпечення житлом постраждалих внаслідок війни (2022) Кабінет Міністрів України URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/mininfrastruktury-z-partneramy-zapuskaiut-platfomu-dlia-zabezpechennia-zhytlom-postrazhdalykh-vnaslidok-viiny>
- На деокупованих територіях Херсонщини зруйновані 22 заклади освіти – Шкарлет [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3613822-na-deokupovanih-teritoriah-hersonsini-zrujnovani-22-zakladi-osviti-skarlet.html>
- На листопад 2022 року загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України, складає майже \$136 млрд. Kyiv School of Economics. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/na-listopad-2022-roku-zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-skladaye-mayzhe-136-mlrd/> (дата звернення: 17.12.2022).
- На Чернігівщині у полі підірвався трактор, водій загинув На Чернігівщині у полі підірвався трактор, водій загинув. Українське національне інформаційне агентство «Укрінформ». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3490437-na-chernigivsini-u-poli-pidirvavsya-traktor-vodij-zaginuv.html> (дата звернення: 02.11.2022).



- Навчання у час війни та блекауту, заміна ЗНО та світові перемоги: підсумки в освіті 2022. Освіта24. (2022). URL:[https://24tv.ua/education/golovni-pidsumki-2022-osviti-shho-zminilosya-za-rik-ukrayini\\_n2225517](https://24tv.ua/education/golovni-pidsumki-2022-osviti-shho-zminilosya-za-rik-ukrayini_n2225517)
- наказ «про затвердження порядку проведення інституційного аудиту закладів загальної середньої освіти» №17 від 09.01.2019 р. міністерство освіти і науки України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0250-19#n14>
- напрями роботи фонду незламні. Unbroken. (2022). URL: <https://unbroken.org.ua/ua/directions>
- Національна служба здоров'я України. єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://edata.e-health.gov.ua/e-data/open-data>
- Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2018 // Український центр оцінювання якості освіти. — 2019.
- Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування. державна служба статистики України (2021). URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2021/zb/03/zb\\_ng\\_ttk20.pdf](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/03/zb_ng_ttk20.pdf)
- НБУ закликає Кабмін скоротити дефіцит держбюджету. URL: <https://finbalance.com.ua/news/hlava-nbu-zaklika-kabmin-piti-na-skorochennya-defitsitu-derzhbyudzhetu>
- нова українська школа. міністерство освіти і науки України. (2020).URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola>
- Новини України: Центр Східноєвропейських студій склав портрет українського біженця в Польщі. Гал-інфо. URL:[https://galinfo.com.ua/news/tsentr\\_shidnoievropeyskyh\\_studiy\\_sklav\\_portret\\_ukrainskogo\\_bizhentsya\\_v\\_polshchi\\_385102.html](https://galinfo.com.ua/news/tsentr_shidnoievropeyskyh_studiy_sklav_portret_ukrainskogo_bizhentsya_v_polshchi_385102.html) (дата звернення: 19.07.2022).
- О. Ф. Новікова, Панькова О. В. Вимушена міграція внутрішньо переміщених осіб України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. Проблеми економіки. 2018. № 3(37). С. 222.
- Обіцяного роками чекають: коли зможуть відновити зруйноване в Україні житло (29.06.2022) Сьогодні URL: <https://economics.segodnya.ua/ua/economics/realty/obeshchannogo-godami-zhdut-kogda-smogut-vosstanovit-razrushennoe-zhile-1628179.html>
- Омбудсмен розповів, скільки українців виїхало за кордон із 24 лютого (1 грудня 2022) Слово і Діло URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/01/novyna/polityka/ombudsmen-rozpoviv-silky-ukrayincziv-vyuxalo-kordon-24-lyutoho>
- Омельчук О., Садогурська С. Природа та війна: як військове вторгнення Росії впливає на довкілля України. Екодія. URL: <https://ecoaction.org.ua/pryroda-ta-vijna.html> (дата звернення: 08.09.2022).

- ООН оприлюднила останні данні щодо втрат серед цивільних українців. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3619310-oon-opriludnila-ostanni-dani-sodo-vtrat-sered-civilnih-ukrainciv.html>
- Опитування Advanter Group 25.05-10.06.22
- Оренда заміської нерухомості в Україні наприкінці 2022-го: ціна та що шукають на OLX The Page URL: <https://thepage.ua/ua/real-estate/orenda-zamiskoyi-neruhomosti-v-ukrayini-naprikinci-2022-go-cina-i-sho-shukayut-na-olx>
- Освіта в умовах пандемії у 2020/2021 році: аналіз проблем і наслідків. Cedos. (2021). URL: <https://cedos.org.ua/researches/osvita-v-umovah-pandemiyi-analiz-problem-i-naslidkiv/>
- Освіта під загрозою. Освіта під загрозою. URL: <https://saveschools.in.ua/> (дата звернення: 28.12.2022).
- Освіта під час блекауту: як навчаються українці в умовах відключення електроенергії. [drohobych.city](https://drohobych.city/). (2022). URL: <https://drohobych.city/articles/255484/osvita-pid-chas-blekautu-yak-navchayutsya-ukrainci-v-umovah-vidklyuchennya-elektroenergii>
- Освіта України в умовах воєнного стану. Інноваційна та проектна діяльність. науково-методичний збірник. міністерство освіти і науки України. ДНУ «інститут освітньої аналітики». (2022). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serpn.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Nauk-metod.zbirnyk-Osv.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu-%20Innovatsiyna.ta.projektna.diyalnist.pdf>
- Основні показники Державного бюджету України на 2023 рік. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minfin-osnovni-pokazniki-derzhavnogo-byudzhetu-ukrayini-na-2023-rik>
- Основные показатели здоровья в еврейском регионе воз. всемирная организация здравоохранения. европейское региональное бюро. (2020). URL: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/338903/WHO-EURO-2020-1887-41638-56894-rus.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Останні доступні дані за 2016 р. Статистичний бюлетень "Національні рахунки освіти в Україні". Державна служба статистики України. URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2018/zb/02/zb\\_nroz16.zip](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/02/zb_nroz16.zip)
- Офіційний звіт про проведення в 2018 році зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти. Том 1 // Український центр оцінювання якості освіти. — 2018. URL: <https://testportal.gov.ua/ofzvrit/>
- Офіційний сайт Національного банку України. URL: <https://bank.gov.ua/>

- Оцінка шкоди, завданої воєнними злочинами росії в Україні (вересень 2022)  
Соціологічна група Рейтинг URL: [https://ratinggroup.ua/research/ukraine/oc\\_nka\\_shkodi\\_zavdano\\_vo\\_nnimi\\_zlochinar\\_i\\_ros\\_v\\_ukra\\_n\\_15-19\\_veresnya\\_2022.html](https://ratinggroup.ua/research/ukraine/oc_nka_shkodi_zavdano_vo_nnimi_zlochinar_i_ros_v_ukra_n_15-19_veresnya_2022.html)
- П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Україна під час війни. Зайнятість і доходи. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg\\_files/rg\\_ua\\_job\\_income\\_1000\\_ua\\_072022\\_%D1%85v\\_press.pdf](https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_job_income_1000_ua_072022_%D1%85v_press.pdf)
- Післявоєнне відновлення України проходитиме у три етапи (04.07.2022) Ukrinform.ua URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3521708-pislavoenne-vidnovlenna-ukraini-prohoditime-u-tri-etapi-smigal.html>
- План відновлення України. URL: <https://recovery.gov.ua/> (дата звернення: 09.12.2022).
- Понад 15 млн українців потребуватимуть психологічної підтримки — глава МОЗ про наслідки війни, окупацію та COVID-19. Суспільне новини. (2022). URL: <https://suspilne.media/267591-ponad-15-mln-ukrainciv-potrebuvatimut-psihologicnoi-pidtrimki-glava-moz-pro-naslidki-vijni-okupaciju-ta-covid-19/>
- Пояснювальна записка до проекту Закону України «про державний бюджет України на 2023 рік». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1527959>
- При розрахунку загальної площі індивідуальних будинків, багатоквартирних будинків та гуртожитків використовувалась середня площа будівель, що була розрахована як середнє арифметичне значення на основі аналізу пооб'єктних даних про пошкодження і руйнування в розрізі регіонів та в розрізі типів будівель. В регіонах, де були відсутні пооб'єктні дані за основі було обрано значення середньої площі будівель сусідніх регіонів. За результатами детальних пооб'єктних технічних оглядів будинків ці значення можуть змінюватись.
- Про це заявив заступник керівника Офісу Президента у відеозверненні до учасників форуму «Відродження України – відродження громад».
- Програма реімбурсації лікарських засобів. національна служба здоров'я України. єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://contracting.nszu.gov.ua/ogoloshennya-pro-ukladennya-dogovoriv/dostupni-liky>
- Проект Розпорядження КМУ щодо схвалення Концепції побудови нової системи охорони здоров'я України. Кабінет міністрів України. (2014). URL: <https://www.apteka.ua/article/295842>
- Промова Прем'єр-міністра України Дениса Шмигала на засіданні Уряду (14.10.2022) Урядовий портал URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/promova-premier-ministra-ukrainy-denysa-shmyhalia-na-zasidanni-uriadu-14102022>
- пропозиції щодо вирішення проблем учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану. знайшов. (2022). URL:

[https://znayshov.com/News/Details/propozytsii\\_shchodo\\_vyrishennia\\_problem\\_uchasnykiv\\_osvitnoho\\_protsehu\\_v\\_umovakh\\_voiennoho\\_stanu](https://znayshov.com/News/Details/propozytsii_shchodo_vyrishennia_problem_uchasnykiv_osvitnoho_protsehu_v_umovakh_voiennoho_stanu)

- Рейтинг дослідницької групи Roofing Megastore.
- Реут А.Г., Когатько Ю.Л.(2022) Житлова проблема України на тлі війни 2022 року Demography and Social Economy, 3 (49), 123-144. URL: <https://doi.org/10.15407/dse2022.03.123> с. 131
- Реформи в дошкільній освіті України. міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/doshkilna/2021/08/25/MON-Neryanova-18.08.2021.pdf>
- Ринок праці в Україні в умовах війни <https://razumkov.org.ua/images/2022/07/18/2022-ANALIT-ZAPIS-PISHULINA-2.pdf>
- Розмінування в Україні потребують 270 тисяч квадратних кілометрів. Мілітарний. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/rozminuvannya-v-ukrayini-potrebuyut-270-tysyach-kvadratnyh-kilometriv/> (дата звернення: 19.09.2022).
- Розпочато роботу над програмою медичних гарантій-2024. аптека.online.ua (2023). URL: <https://www.apteka.ua/article/656681>
- Розширено перелік лікарських засобів, що підлягають реімбурсації. державна служба україни з питань безпечності харчових пробуктів та захисту споживачів. (2022). URL: <https://dpss.gov.ua/news/rozshyreno-perelik-likarskykh-zasobiv-shcho-pidlihaiut-reimbursatsii>
- Росія завдала по Україні 16 тисяч ракетних ударів [babel.ua](https://babel.ua/news/87581-ministr-oboroni-oleksiy-reznikov-rosiya-za-9-misyaciv-viyani-zavdala-po-ukrajini-16-tisyach-raketnih-udariv#:~:text=Росія%20за%20останні%209%20місяців%20війни%20завдала%20понад,28%20листопада%20повідомив%20міністр%20оборони%20України%20Олексій%20Резніков.) URL: <https://babel.ua/news/87581-ministr-oboroni-oleksiy-reznikov-rosiya-za-9-misyaciv-viyani-zavdala-po-ukrajini-16-tisyach-raketnih-udariv#:~:text=Росія%20за%20останні%209%20місяців%20війни%20завдала%20понад,28%20листопада%20повідомив%20міністр%20оборони%20України%20Олексій%20Резніков.>
- росіяни з початку війни зруйнували в Україні 127 медичних закладів. Укрінформ (2022). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3567490-rosiani-z-pocatku-vijni-zrujnuvali-v-ukraini-127-medicnih-zakladiv.html>
- Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг у 2021 році. Державна служба статистики України (2022). URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2022/zb/03/sdotp\\_21.pdf](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/03/sdotp_21.pdf)
- самооцінка домогосподарствами рівня своїх доходів. державна служба статистики (2021). URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2022/zb/07/sdrsd\\_21.pdf](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/07/sdrsd_21.pdf)
- Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2021 році. державна служба статистики України. URL: [https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2022/zb/03/zb\\_snsz\\_21.pdf](https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/03/zb_snsz_21.pdf)

- Свириденко Ю. Яку економіку ми будуємо? URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/07/8/7357131/>
- Сергій Горбачов. Освіта під час війни. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://nus.org.ua/articles/osvita-pid-chas-vijny-yak-pidtrymuuyut-vchyteliv-iz-tot-ta-yaki-problemy-mayut-ukrayinski-uchni-za-kordonom/>
- Середня заробітна плата (2010-2022). Ставки, індекси, тарифи. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/average/> (дата звернення: 06.11.2022).
- Скільки будинків в Україні зруйновано або пошкоджено під час війни?.(17.06.2022) bit.ua URL: <https://bit.ua/2022/06/skilky-budynkiv-v-ukrayini-zrujnovano-abo-poshkodzheno-pid-chas-vijny/>
- Скільки коштуватиме проєкт першого Центру реабілітації в Україні та звідки візьмуть кошти, розповів Віктор Ляшко. zn.ua (2022). URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/skilki-koshtuvatime-projekt-pershoho-tsentru-reabilitatsiji-v-ukrajini-ta-zvidki-vizmut-koshti-rozpoviv-viktor-ljashko.html>
- Соціологічна група Рейтинг. URL:[https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg\\_files/rg\\_ua\\_1000\\_ua\\_042022\\_\\_x\\_work\\_idp\\_press.pdf](https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_ua_042022__x_work_idp_press.pdf) (дата звернення: 21.07.2022).
- Сьогодні День попередження експлуатації навколишнього середовища під час війни та військових конфліктів. Офіційна сторінка Рахункової палати у Facebook. URL: <https://www.facebook.com/rp.gov.ua/posts/pfbid0XjMTJiXvdsSohDoEix175xMvGDBdeqAYF3AFE5Dh7YFSqXpEpEUEX41k3Ag1EMWNI> (дата звернення: 07.11.2022).
- Тишкевич Б. Обережно, автомобілі! Які ризики для здоров'я несе забруднення повітря у Києві [Електронний ресурс] / Б. Тишкевич, І. Вербицький // Mistosite. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: [https://mistosite.org.ua/articles/oberezhno-avtomobili-yaki-ryzyky-dlia-zdorovia-nese-zabrudnennia-povitria-u-kyievi?fbclid=IwAR0dsF-S69RmW2DL6l\\_kAYIR5KPcne1JBNtxViXQkhTKUUZsNVnh5b9SDMA](https://mistosite.org.ua/articles/oberezhno-avtomobili-yaki-ryzyky-dlia-zdorovia-nese-zabrudnennia-povitria-u-kyievi?fbclid=IwAR0dsF-S69RmW2DL6l_kAYIR5KPcne1JBNtxViXQkhTKUUZsNVnh5b9SDMA).
- У Києві створять фонд житла для переселенців (21.09.2022) Status Quo URL: <https://kiev.sq.com.ua/ukr/novini/21.09.2022/u-kijevi-stvoryat-fond-zitla-dlya-pereselenciv>
- У МОН підготували нову модель оцінювання для перших класів. Міністерство освіти і науки України. (2018). URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/u-mon-pidgotuvали-novu-model-ocinyuvannya-dlya-pershih-klasiv>
- Укладені договори за програмою реімбурсації лікарських засобів. національна служба здоров'я України. єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://contracting.nszu.gov.ua/vimogi-pmg-2022>
- Україна отримає \$17 млн на відновлення системи громадського здоров'я. шотам. (2022). URL: <https://shotam.info/ukraina-otrymaie-17-mln-na-vidnovlennia-systemy>

hromadskoho-zdorov-ia/?fbclid=IwAR11I0KhMa-c2kQ7PNw06ol7WaQsY39DKzLSQWoCS\_1Lixw0MjSQIO5SQIO

- Україна швидка оцінка завданої шкоди та потреб на відновлення (серпень 2022) The World Bank URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099545009082226957/pdf/P1788430ed0fce0050b9870be5ede7337c6.pdf>
- Українська правда. Потік на в'їзд в Україну б'є рекорди з початку війни. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/18/7346929> (дата звернення: 21.08.2022).
- Химичук А. Скільки держава витрачає на лікування хворого на COVID-19? Економічна правда. (2021). URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/12/3/680353/>
- Центр Разумкова. Настрої та оцінки українських біженців, що повертаються на Батьківщину (квітень–травень 2022р.). Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-shcho-povertaiutsia-na-batkivshchynu> (дата звернення: 21.08.2022).
- Ціни знизились, а попит не суттєвий, але є: що з ринком нерухомості в Україні (17.11.2022) Економіка 24 URL: [https://24tv.ua/economy/neruhomist-ukrayini-2022-yaka-situatsiya-zhitlom-ukrayini-24\\_n2198401](https://24tv.ua/economy/neruhomist-ukrayini-2022-yaka-situatsiya-zhitlom-ukrayini-24_n2198401)
- Чи впливає стан довкілля на життя і здоров'я людини: думка українців [Електронний ресурс] // Екологія. Право. Людина. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <http://epl.org.ua/eco-analytics/chy-vplyvaye-standovkillya-na-zhyttya-i-zdorov-ya-lyudyny-dumka-ukrayintsiv/>.
- Ярослав Лепеха. Українські біженці можуть сприяти розвитку економіки ЄС – представник МВФ. <https://suspilne.media>. URL: <https://suspilne.media/232095-ukrainski-bizenci-mozut-spriati-rozvitku-ekonomiki-es-predstavnik-mvf/> (дата звернення: 19.07.2022).

Наукове електронне видання

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**  
**ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ імені М.В. ПТУХИ**

**ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА ПЕРШІ НАСЛІДКИ ВІЙНИ**

Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки Когатько Ю.Л.

Підписано до друку 23.12.2022 р. Об'єм даних 4,42 МБ

Видавець і виготовлювач: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України,  
Україна, 01032, м. Київ, бульвар Т. Шевченка, 60  
тел. (044) 486-62-38; e-mail: [demography@idss.org.ua](mailto:demography@idss.org.ua)  
<http://www.idss.org.ua>

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,  
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1997 від 29.10.2004 р.